

PODRĘCZNIK

Podręcznik prawa europejskiego dotyczącego dostępu do wymiaru sprawiedliwości

COUNCIL OF EUROPE

© Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej i Rada Europy, 2016

Rękopis niniejszego podręcznika ukończono w styczeń 2016.

Aktualizacje będą dostępne w przyszłości na stronie internetowej FRA pod adresem fra.europa.eu, oraz na stronie internetowej Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w dziale dotyczącym orzecznictwa pod adresem echr.coe.int.

Powielanie dozwolone pod warunkiem podania źródła.

***Europe Direct to serwis, który pomoże Państwu
znaleźć odpowiedzi na pytania dotyczące Unii Europejskiej.***

Numer bezpłatnej infolinii (*):

00 800 6 7 8 9 10 11

(*) Informacje są udzielane nieodpłatnie, większość połączeń również jest bezpłatna (niektórzy operatorzy, hotele lub telefony publiczne mogą naliczać opłaty).

Zdjęcia (okładka i wnętrze): © iStockphoto

Więcej informacji o Unii Europejskiej można znaleźć w portalu Europa (<http://europa.eu>).

Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej, 2016

Rada Europy: ISBN 978-92-871-9876-1

FRA – print: ISBN 978-92-9491-127-8   doi:10.2811/38359   TK-04-15-940-PL-C

FRA – web: ISBN 978-92-9491-142-1   doi:10.2811/456925   TK-04-15-940-PL-N

Niniejszy podręcznik został napisany w języku angielskim. Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC) nie ponosi odpowiedzialności za jakość tłumaczeń na inne języki. Poglądy wyrażone w podręczniku nie są wiążące dla Rady Europy i ETPC. Podręcznik zawiera odwołania do wybranych komentarzy i innych publikacji. Rada Europy i ETPC nie ponosi odpowiedzialności za ich treść; ponadto umieszczenie tych publikacji w spisie wybranej literatury nie stanowi żadnej formy ich aprobaty przez Radę Europy i Trybunał. Inne publikacje są dostępne na stronie internetowej biblioteki ETPC: echr.coe.int.

Podręcznik prawa europejskiego dotyczącego dostępu do wymiaru sprawiedliwości

Przedmowa

Niniejszy podręcznik dotyczący dostępu do wymiaru sprawiedliwości w Europie został opracowany wspólnie przez Agencję Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA) oraz Radę Europy wraz z kancelarią Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Jest to piąty z serii podręczników dotyczących prawa europejskiego opracowanych wspólnie przez nasze organizacje. Tematyka poprzednich podręczników oscylowała wokół kwestii europejskiego prawa o niedyskryminacji, europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i imigracji, europejskiego prawa o ochronie danych, a także europejskiego prawa odnoszącego się do praw dziecka.

Z uwagi na pozytywny odbiór poprzednich podręczników zdecydowaliśmy się wspólnie opracować kolejny niezwykle aktualny temat – dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości nie jest jedynie prawem samym w sobie, lecz także narzędziem umożliwiającym i przyznającym kompetencje, które ma kluczowe znaczenie w kontekście urzeczywistniania innych praw.

Niniejszy podręcznik stanowi podsumowanie najważniejszych zasad prawa europejskiego w dziedzinie dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Ma on na celu zwiększenie świadomości i poszerzenie wiedzy na temat istotnych norm prawnych ustanowionych przez Unię Europejską i Radę Europy, w szczególności poprzez orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC). Podręcznik ma pełnić funkcję praktycznego przewodnika dla sędziów, prokuratorów oraz prawników praktyków zaangażowanych w postępowania sądowe toczone się w UE oraz w państwach członkowskich Rady Europy. Będzie on także użyteczny dla organizacji pozarządowych i innych organów zapewniających ofiarom przestępstw pomoc w dostępie do wymiaru sprawiedliwości.

Pragniemy podziękować Centrum na rzecz Praw Człowieka Uniwersytetu w Nottingham w Zjednoczonym Królestwie za pomoc w opracowaniu podręcznika. Chcielibyśmy także wyrazić wdzięczność Europejskiej Komisji na rzecz Efektywności Wymiaru Sprawiedliwości (CEPEJ) za jej zaangażowanie na wczesnych etapach przygotowywania niniejszego podręcznika, a także DG ds. Sprawiedliwości Komisji Europejskiej za jej wkład podczas opracowywania tekstu. Wreszcie, chcielibyśmy wyrazić wdzięczność sędzi Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej Marii Berger za jej nieocenioną pomoc w ostatecznej fazie opracowywania tekstu.

Philippe Boillat

Dyrektor generalny
ds. Praw Człowieka i Spraw
Prawnych Rady Europy

Michael O'Flaherty

Dyrektor
Agencji Praw Podstawowych
Unii Europejskiej

Spis treści

PRZEDMOWA	3
OBIECUJĄCE PRAKTYKI	9
SKRÓTY I AKRONIMY	10
JAK KORZYSTAĆ Z PODRĘCZNIKA	11
1 CZYM JEST DOSTĘP DO WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI?	15
Najważniejsze kwestie	16
2 SPRAWIEDLIWE I JAWNE ROZPATRZENIE SPRAWY PRZEZ NIEZAWISŁY I BEZSTRONNY SĄD ORAZ INNE ORGANY	25
2.1. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości za pośrednictwem sądów	27
Najważniejsze kwestie	27
2.1.1. Prawo dostępu do sądu	27
2.1.2. Definicja „sądu”	33
2.2. Niezawisłość i bezstronność sądów	38
Najważniejsze kwestie	38
2.3. Czym jest sprawiedliwe i jawne rozpatrzenie sprawy?	44
Najważniejsze kwestie	44
2.3.1. Sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy	45
2.3.2. Jawne [publiczne] rozpatrzenie sprawy	50
2.4. Inne ścieżki dostępu do wymiaru sprawiedliwości	53
Najważniejsze kwestie	53
2.4.1. Organy pozasądowe	53
2.4.2. Alternatywne rozstrzyganie sporów	55
3 POMOC PRAWNA	63
3.1. Pomoc prawna w postępowaniach innych niż karne	65
Najważniejsze kwestie	65
3.1.1. Zakres stosowania	65
3.1.2. Badanie środków finansowych i zasadności roszczenia	70
3.2. Pomoc prawna w postępowaniach karnych	74
Najważniejsze kwestie	74
3.2.1. Zakres stosowania	74
3.2.2. Badanie środków finansowych	76
3.2.3. Badanie interesów wymiaru sprawiedliwości	77

4	PRAWO DO UZYSKANIA PORADY PRAWNEJ, SKORZYSTANIA Z POMOCY OBROŃCY I PEŁNOMOCNIKA	81
4.1.	Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne	83
	Najważniejsze kwestie	83
4.1.1.	Zakres stosowania	83
4.1.2.	Praktyczna i skuteczna pomoc prawna	84
4.2.	Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach karnych	87
	Najważniejsze kwestie	87
4.2.1.	Zakres stosowania	87
4.2.2.	Jakość pomocy obrońcy	93
4.2.3.	Ustanowiony przez siebie obrońca	95
4.2.4.	Odpowiedni czas i możliwości do przygotowania obrony ...	96
4.2.5.	Zrzeczenie się praw	97
4.3.	Prawo do reprezentowania samego siebie	100
	Najważniejsze kwestie	100
5	PRAWO DO SKUTECZNEGO ŚRODKA PRAWNEGO [ODWOŁAWCZEGO]	103
5.1.	Czym jest skuteczny środek prawny [odwoławczy]?	105
	Najważniejsze kwestie	105
5.1.1.	Istotne i proceduralne wymogi dotyczące skutecznego środka prawnego [odwoławczego]	106
5.1.2.	Instytucjonalne wymogi dotyczące skutecznego środka prawnego [odwoławczego]	112
5.2.	Przykłady konkretnych środków prawnych [odwoławczych]	115
	Najważniejsze kwestie	116
5.2.1.	Odszkodowanie	116
5.2.2.	Wykonanie zobowiązania	121
5.2.3.	Nakazy sądowe	122
6	OGRANICZENIA W DOSTĘPIE DO WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI W UJĘCIU OGÓLNYM	127
6.1.	Uzasadniony cel i proporcjonalność	129
	Najważniejsze kwestie	129

6.2.	Przykłady ograniczeń przed wydaniem prawomocnego wyroku lub decyzji	133
	Najważniejsze kwestie	133
6.2.1.	Koszty sądowe	134
6.2.2.	Nadmierny formalizm	137
6.2.3.	Bariery związane z materiałem dowodowym	140
6.2.4.	Terminy przedawnienia	143
6.2.5.	Immunitety	145
6.3.	Opóźnienia w wykonaniu prawomocnych wyroków	147
	Najważniejsze kwestie	147
7	OGRANICZENIA W DOSTĘPIE DO WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI:	
	CZAS TRWANIA POSTĘPOWANIA	151
7.1.	Ustalanie czasu trwania postępowania	152
	Najważniejsze kwestie	152
7.1.1.	Ustalanie czasu trwania postępowań innych niż karne	155
7.1.2.	Ustalanie czasu trwania postępowań karnych	156
7.2.	Kryteria przy ustalaniu rozsądnego czasu trwania postępowania	158
	Najważniejsze kwestie	158
7.2.1.	Złożoność sprawy	160
7.2.2.	Zachowanie skarżącego	162
7.2.3.	Zachowanie organów krajowych	163
7.2.4.	Znaczenie sprawy dla skarżącego	165
7.3.	Środki prawne [odwoławcze] dostępne w związku z przewlekłością postępowań	167
8	DOSTĘP DO WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI W WYBRANYCH	
	OBSZARACH ZAINTERESOWANIA	171
8.1.	Osoby niepełnosprawne	174
	Najważniejsze kwestie	174
8.1.1.	Dostęp do wymiaru sprawiedliwości	175
8.1.2.	Zdolność do czynności prawnych	178
8.2.	Ofiary przestępstw	181
	Najważniejsze kwestie	181

8.3. Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane	188
Najważniejsze kwestie	188
8.3.1. Dostęp do sądu i do adwokata	189
8.3.2. Prawo do zakwestionowania pozbawienia wolności	191
8.3.3. Odszkodowanie za bezprawne zatrzymanie	197
8.4. Prawo środowiskowe	198
Najważniejsze kwestie	198
8.5. E-sprawiedliwość	204
Najważniejsze kwestie	204
DODATKOWE LEKTURY	209
ORZECZNICTWO	223
INDEKS	231

Obiecujące praktyki

Zapewnienie rzetelnego procesu poprzez współuczestnictwo w rozprawie	45
Poprawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących dyskryminacji	55
Wykorzystanie mediacji w postępowaniach w zakresie prawa rodzinnego	56
Świadczenie pomocy prawnej na rzecz grup wymagających szczególnego traktowania	66
Oferowanie pomocy prawnej online w celu zapewnienia dostępu do wymiaru sprawiedliwości	73
Oferowanie szeregu różnych form porady prawnej	83
Pomoc dla procesujących się stron reprezentujących samych siebie	100
Obniżanie kosztów i upraszczanie procedur	136
Propagowanie dostępu do wymiaru sprawiedliwości poprzez ograniczanie nadmiernego formalizmu	139
Skuteczne egzekwowanie wyroków	150
Przyspieszenie postępowań w sprawach rodzinnych	153
Ograniczanie czasu trwania postępowań poprzez słuchanie uwag użytkowników sądów	165
Przyspieszenie postępowań sądowych	166
Przewodnik dla policji w sprawie kontaktów z osobami niepełnosprawnymi	175
Wspieranie ofiar z trudnościami w uczeniu się	184
Promowanie dostępu do wymiaru sprawiedliwości dla więźniów z trudnościami w uczeniu się	190
Propagowanie demokracji środowiskowej w praktyce	200
Wizualizacja wyroków: narzędzie online ułatwiające dostęp do wymiaru sprawiedliwości	207

Skróty i akronimy

ADR	Alternatywne rozstrzygnięcie sporów
CJCE	Rada Konsultacyjna Sędziów Europejskich
CEPEJ	Europejska Komisja na rzecz Efektywności Wymiaru Sprawiedliwości
CETS	Seria Traktatów Rady Europy
CRPD	Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych
e-CODEX	Projekt e-CODEX
EKPC	Europejska konwencja praw człowieka
e-SENS	Proste europejskie elektroniczne usługi sieciowe
ETE	Europejski Tytuł Egzekucyjny
ETPC	Europejski Trybunał Praw Człowieka
FRA	Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej
MPPOiP	Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych
NGO	Organizacja pozarządowa
NHRI	Krajowa instytucja praw człowieka
ODR	Internetowe rozstrzygnięcie sporów
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
OOŚ	Ocena oddziaływania na środowisko
PDPC	Powszechna deklaracja praw człowieka
RE	Rada Europy
TFUE	Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej
TSUE	Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (przed grudniem 2009 r. Europejski Trybunał Sprawiedliwości, ETS)
TUE	Traktat o Unii Europejskiej
UE	Unia Europejska
WE	Wspólnota Europejska

Jak korzystać z podręcznika

W niniejszym podręczniku przedstawiono przegląd kluczowych aspektów dotyczących dostępu do wymiaru sprawiedliwości w Europie, ze szczególnym odniesieniem do istotnych praw zapisanych w europejskiej konwencji praw człowieka (EKPC) Rady Europy, zgodnie z wykładnią przyjętą przez Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC), jak również w Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej, zgodnie z wykładnią przyjętą przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE).

Dostęp do wymiaru sprawiedliwości nie jest jedynie prawem samym w sobie, lecz także umożliwia jednostkom egzekwowanie innych praw. Zakres tematyczny niniejszego podręcznika jest szeroki i obejmuje prawo karne oraz cywilne. Wcześniejsze podręczniki FRA-ETPC poświęcone prawu europejskiemu dotyczącemu azylu, granic i imigracji oraz praw dziecka analizują kwestie dostępu do wymiaru sprawiedliwości osób ubiegających się o azyl oraz dzieci, a zatem te kwestie nie zostaną poruszone w niniejszym podręczniku.

Podręcznik ma stanowić pomoc dla prawników praktyków, którzy nie specjalizują się w dziedzinie dostępu do wymiaru sprawiedliwości i służyć jako wprowadzenie do kluczowych kwestii związanych z tym tematem. Przeznaczony jest on dla prawników, sędziów oraz innych prawników praktyków, jak również osób współpracujących z podmiotami zajmującymi się wymiarem sprawiedliwości i dostępem do wymiaru sprawiedliwości, w tym organizacji pozarządowych (NGO) zaangażowanych w postępowania sądowe. Niniejszy podręcznik może być także wykorzystywany do celów badań prawnych lub rzecznictwa w sprawach dotyczących interesu publicznego. Podręcznik został zaprojektowany w sposób umożliwiający praktykom odwołanie się bezpośrednio do określonych sekcji/tematów, zgodnie z zapotrzebowaniem – przeczytanie całego podręcznika nie jest konieczne. Sekcja „Dodatkowe źródła” zawiera wykaz specjalistycznej literatury, która może okazać się interesująca dla osób poszukujących dodatkowych informacji na konkretny temat.

Istotne regulacje prawne Rady Europy (RE) oraz Unii Europejskiej (UE) przedstawiono odpowiednio do ich zastosowania w kontekście poszczególnych tematów. Jednakże prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości zapisane w EKPC oraz te wynikające z Karty praw podstawowych UE w znacznym stopniu się pokrywają. W Karcie wyraźnie wskazano, że w sytuacji gdy prawa zapisane w Karcie odpowiadają prawom zagwarantowanym w EKPC, należy

przypisywać im ten sam zakres i jednakowe znaczenie. Dużą część orzecznictwa ETPC można więc uznać za istotną, biorąc pod uwagę zakres i stosowanie praw gwarantowanych w Karcie. O ile wyraźnie nie wskazano inaczej, należy przyjąć założenie, że prawo Unii jest spójne z orzecznictwem ETPC. Orzecznictwo TSUE powołuje się w sytuacji, gdy istotne orzecznictwo tego rodzaju jest dostępne, zapewniając alternatywne źródła praw dostępu do wymiaru sprawiedliwości i, co ważniejsze, ukazując równoległe funkcjonowanie tych dwóch porządków prawnych. Wiele z przytaczanych wyroków TSUE wydano w trybie odesłania prejudycjalnego w postępowaniach wszczętych na wniosek sądów krajowych w celu uzyskania interpretacji przepisów prawa Unii istotnych dla rozstrzygnięcia sporów toczących się przed sądami krajowymi. Rolą TSUE w procedurze prejudycjalnej jest dokonanie interpretacji prawa Unii lub orzeczenie o jego ważności. Następnie do sądu krajowego należy zastosowanie rzeczonoego prawa w sposób zgodny z wykładnią TSUE do okoliczności faktycznych w toczącym się przed nim postępowaniu głównym. Celem uniknięcia niejasności niniejszy podręcznik zawiera odniesienia do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości (ETS) jako do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej nawet w kontekście postanowień wydanych przed grudniem 2009 r.

Każdy rozdział rozpoczyna się od tabeli przedstawiającej ogólny zarys kwestii poruszanych w tym rozdziale. W tabeli wskazano także stosowne przepisy prawa i wyszczególniono przykłady istotnego orzecznictwa TSUE i ETPC. Powinno to pomóc użytkownikom w szybkim znalezieniu kluczowych informacji związanych z ich sytuacją. Praktycy, którzy podlegają jedynie prawu RE mogą ograniczyć przegląd do materiałów dotyczących RE, natomiast ci zamieszkujący w państwach członkowskich UE muszą zapoznać się z treścią obu kolumn, ponieważ państwa te wiążą oba porządki prawne.

Ponadto na początku każdej sekcji przedstawiono kluczowe zagadnienia, aby umożliwić przegląd tychże kwestii w sposób szybki i łatwo dostępny.

Najważniejsze przepisy prawa RE przedstawiono w ramach poświęconych wybranym sprawom ETPC oraz w odnośnikach w tekście głównym. Studia przypadków zawierają aktualne przykłady zastosowania zasad ustanowionych przez ETPC w jego rozbudowanym orzecznictwie. W odpowiednich miejscach zawarto także odniesienia do zaleceń i sprawozdań Rady Europy, nawet jeżeli nie ustanowiono w nich prawnie wiążących zobowiązań.

Przepisy prawa Unii przedstawiono zarówno w ramach wyszczególniających studia przypadków z orzecznictwa TSUE, jak również i w tekście głównym poprzez odniesienia do istotnych przepisów prawa pierwotnego Unii oraz źródeł prawa, takich jak dyrektywy i rozporządzenia. Podobnie w celu zilustrowania aktualnych przypadków stosowania prawa wybrano przykłady orzecznictwa TSUE. Przypisy kierują praktyków do kolejnych przykładów. Dodatkowo w tekście pojawiają się odniesienia do instrumentów prawa Unii, które nie są prawnie wiążące, jeżeli jest to istotne w kontekście omawianych kwestii.

Chociaż podręcznik skupia się na aspektach prawa, znajdują się w nim ramki poświęcone „obietującym praktykom” Rady Europy oraz państw członkowskich UE. W państwach tych mogą występować znaczne różnice w systemach wymiaru sprawiedliwości, ale wspomniane obietniczące praktyki obejmują inicjatywy, które mogą służyć propagowaniu dostępu do wymiaru sprawiedliwości w perspektywie krótko- i długoterminowej. Odpowiedniość i skuteczność tych inicjatyw często wymaga zbadania – w celu uzyskania pełnego zrozumienia wartości, jaką przedstawiają, konieczne byłoby przeprowadzenie dalszych badań istotnych źródeł krajowych.

Niniejszy podręcznik koncentruje się na kwestiach prawa karnego i cywilnego. Chociaż prawo administracyjne jest przedmiotem analizy w odniesieniu do prawa ochrony środowiska (zob. [rozdział 8](#)), zasadniczo nie jest ono objęte jego zakresem. Podręcznik dotyczy stosowania przepisów prawa na szczeblu krajowym, a zatem nie podejmuje kwestii legitymacji procesowej i dopuszczalności przed ETPC i TSUE, za wyjątkiem sytuacji gdy pomagają to w zrozumieniu praw jednostek. Podobnie instrumenty prawa międzynarodowego i orzecznictwo sądów międzynarodowych, jak również orzecznictwo sądów krajowych, powoływane są jedynie wówczas, gdy służy to lepszemu zrozumieniu poruszanych kwestii.

Podręcznik rozpoczyna się od zwięzłego opisu prawnego znaczenia „dostępu do wymiaru sprawiedliwości” oraz roli dwóch systemów prawnych ustanowionych przez RE oraz na gruncie prawa Unii ([rozdział 1](#)). Zawiera on siedem merytorycznych rozdziałów obejmujących następujące kwestie:

- sprawiedliwe i jawne rozpatrzenie sprawy przez niezawisły i bezstronny sąd (w tym prawo dostępu do sądów, zakres prawa do sprawiedliwego

i jawnego rozpatrzenia sprawy oraz alternatywne ścieżki dostępu do wymiaru sprawiedliwości);

- pomoc prawna z urzędu (w tym kryteria „finansowe i zasadności” oraz kryterium „interesów wymiaru sprawiedliwości” w kontekście postępowania karnego);
- prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika (w tym jakość pomocy prawnej, prawo do posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony, a także prawo do wypowiedzenia pełnomocnictwa);
- prawo do skutecznego środka prawnego [*przyp. tłum.: termin „effective remedy” w oficjalnej polskiej wersji językowej Karty praw podstawowych tłumaczony jest jako „skuteczny środek prawny”, natomiast w polskiej wersji językowej EKPC jako „skuteczny środek odwoławczy”. W dalszej części tłumacz przyjmuje tłumaczenie zgodne z powołanym źródłem, natomiast w przypadku gdy nie jest to jasno określone, stosować będzie termin „skuteczny środek prawny”]* (w tym wymogi merytoryczne i instytucjonalne, jak również przykłady dostępnych środków prawnych);
- ograniczenia dostępu do wymiaru sprawiedliwości w ujęciu ogólnym (w tym charakter dopuszczalnych restrykcji i przykłady ograniczeń);
- ograniczenia dostępu do wymiaru sprawiedliwości: długość postępowania (w tym kryteria dla określenia rozsądnej długości);
- dostęp do wymiaru sprawiedliwości w wybranych obszarach zainteresowania (odnośnie do których opracowano konkretne zasady, w tym w obszarach związanych z osobami niepełnosprawnymi, ofiarami przestępstw, więźniami, osobami tymczasowo aresztowanymi, jak również z prawem ochrony środowiska i e-sprawiedliwości).

1

Czym jest dostęp do wymiaru sprawiedliwości?

UE	Omówione zagadnienia	RE
Dostęp do wymiaru sprawiedliwości		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego) Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 51 (zakres stosowania) Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 52 ust. 3 (zakres wykładni praw i zasad) Traktat o Unii Europejskiej (TUE), art. 4 ust. 3 TUE, art. 19	Zakres stosowania	EKPC, art. 6 (prawo do rzetelnego procesu sądowego) EKPC, art. 13 (prawo do skutecznego środka odwoławczego) EKPC, art. 35 (wymogi dopuszczalności) EKPC, art. 46 (moc obowiązująca oraz wykonanie wyroków)

W niniejszym rozdziale wprowadza się termin „dostęp do wymiaru sprawiedliwości” w odniesieniu do najważniejszych europejskich standardów w dziedzinie praw człowieka. Przedstawiono tu europejskie systemy regionalne służące ochronie praw jednostek i omówiono znaczenie, jakie przypisuje się kwestii zapewnienia ochrony praw na szczeblu krajowym. Rozdział dotyczy także kwestii relacji między prawem dostępu do wymiaru sprawiedliwości w Unii Europejskiej (UE) i w Radzie Europy (RE), natomiast **zestawienie poniżej** zawiera kluczowe różnice.

Najważniejsze kwestie

- Zgodnie z międzynarodowymi i europejskimi przepisami w dziedzinie praw człowieka koncepcja dostępu do wymiaru sprawiedliwości zobowiązuje państwa do zagwarantowania jednostkom prawa do wniesienia sprawy do sądu – lub, w niektórych przypadkach, do organu zajmującego się alternatywnym rozstrzygnięciem sporów – celem uzyskania środka prawnego, w sytuacji stwierdzenia naruszenia praw tych jednostek. Jest to zatem także prawo umożliwiające jednostkom egzekwowanie przysługujących im innych praw.
- Dostęp do wymiaru sprawiedliwości obejmuje szereg podstawowych praw człowieka, takich jak prawo do rzetelnego procesu na mocy art. 6 EKPC i art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, a także prawo do skutecznego środka odwoławczego w myśl art. 13 EKPC oraz [skutecznego środka prawnego] na mocy art. 47 Karty.
- Prawa w dziedzinie dostępu do wymiaru sprawiedliwości zapisane w Karcie praw podstawowych UE mogą odpowiadać tym zawartym w EKPC. Orzecznictwo ETPC ma zatem istotne znaczenie w kontekście wykładni praw wynikających z Karty.
- Choć wykonanie ETPC oraz Karty praw podstawowych UE regulują różne systemy, w ramach obu podkreśla się, że prawa do skutecznego środka prawnego i rzetelnego procesu sądowego powinny być egzekwowane przede wszystkim na szczeblu krajowym.

Dostęp do wymiaru sprawiedliwości umożliwia jednostkom ochronę przed przypadkami naruszenia ich praw, dochodzenie odszkodowania za czyny niedozwolone, pociągnięcie do odpowiedzialności organów władzy wykonawczej oraz obronę w postępowaniu karnym. Jest to ważny element praworządności¹ i dotyczy on prawa cywilnego, karnego oraz administracyjnego. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości to zarówno proces, jak i cel, przy czym stanowi on kluczowy aspekt dla osób chcących skorzystać z innych praw proceduralnych i materialnych.

Na szczeblu międzynarodowym Komitet Praw Człowieka ONZ, od chwili jego utworzenia, odgrywa wiodącą rolę wśród organów traktatowych ONZ w zakresie wykładni pojęć związanych z dostępem do wymiaru sprawiedliwości². Dostęp do wymiaru sprawiedliwości gwarantowany jest także

1 Rada Europy (2015), *Factsheet on guaranteeing equal access of women to justice* [Arkusz informacyjny w sprawie zagwarantowania kobietom równego dostępu do wymiaru sprawiedliwości], Strasburg, Rada Europy.

2 Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ), Komitet Praw Człowieka, Komentarz Ogólny nr 32 (2007).

w instrumentach prawnych ONZ, takich jak Konwencja z Aarhus w sprawie dostępu do informacji, udziału społeczeństwa w podejmowaniu decyzji oraz dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska z 1998 r. oraz Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r.

Na poziomie polityki UE dostęp do wymiaru sprawiedliwości w państwach członkowskich UE – w szczególności skuteczność i jakość systemów wymiaru sprawiedliwości, a także niezawisłości władzy sądowniczej w ramach UE – podlega regularnej ocenie za pośrednictwem tzw. tablicy wyników wymiaru sprawiedliwości UE³. Opiera się ona głównie na danych pochodzących z CEPEJ, organu eksperckiego Rady Europy, i jest częścią rocznej analizy wzrostu gospodarczego Komisji Europejskiej; ta ostatnia zawiera informacje na temat rocznego cyklu politycznego UE – semestru europejskiego – który ma istotny wpływ na finanse krajowe⁴.

W prawie europejskim dotyczącym ochrony praw człowieka pojęcie dostępu do wymiaru sprawiedliwości zapisane jest w art. 6 i 13 europejskiej konwencji praw człowieka (EKPC) oraz w art. 47 Karty praw podstawowych UE, które gwarantują prawo do rzetelnego procesu sądowego i skutecznego środka prawnego, zgodnie z wykładnią, odpowiednio, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE). Jak wspomniano wyżej, prawa te zapisano także w innych instrumentach międzynarodowych, takich jak art. 2 ust. 3 i art. 14 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych (MPPOiP) Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)⁵ oraz art. 8 i 10 Powszechnej deklaracji praw człowieka (PDPC)⁶. Główne elementy tych praw obejmują skuteczny dostęp do organu rozstrzygającego spór, prawo do sprawiedliwego procesu oraz rozwiązania sporów w odpowiednim terminie, prawo do odpowiedniego zadośćuczynienia, jak również powszechnego stosowania zasad skuteczności i efektywności w odniesieniu do wymiaru sprawiedliwości⁷.

3 Komisja Europejska (2015), *Unijna tablica wyników wymiaru sprawiedliwości z 2015 r.*, COM(2015) 116 final, Bruksela, 9 marca 2015 r.

4 Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA) (2015), *Fundamental rights: challenges and achievements in 2014 – FRA Annual report* [Prawa podstawowe: wyzwania i osiągnięcia w 2014 r. - sprawozdanie roczne FRA], Luksemburg, Urząd Publikacji, rozdział dodatkowy, s. 14.

5 Zgromadzenie Ogólne ONZ (ZO) (1966), *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych (MPPOiP)*, 16 grudnia 1966 r.

6 ONZ, ZO (1948), *Powszechna deklaracja praw człowieka (PDPC)*, 10 grudnia 1948 r.

7 FRA (2011), *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie: przegląd wyzwań i możliwości*, Luksemburg, Urząd Publikacji, s. 9.

Część praw chronionych na mocy EKPC i Karty praw podstawowych UE pokrywa się. Prawom wynikającym z Karty, które odpowiadają prawom zapisanym w EKPC przypisuje się takie samo znaczenie i taki sam zakres, jak prawom określonym w EKPC, zgodnie z art. 53 Karty. Wyjaśnienia dotyczące Karty⁸ – stanowiące narzędzie wykładni, służące zrozumieniu jej treści, ale niebędące prawnie wiążące – zawierają dodatkowe wytyczne w tym względzie. Wspomniane pokrywanie się oznacza, że orzecznictwo ETPC często ma znaczenie w kontekście wykładni praw wynikających z Karty praw podstawowych UE. Jednakże, jak wskazano poniżej, systemy prawne ETPC i TSUE różnią się między sobą, co może wpływać na ochronę praw na szczeblu krajowym.

Europejska konwencja praw człowieka

RE składa się z 47 państw członkowskich; wszystkie te państwa są stronami EKPC, która weszła w życie w 1953 r.⁹. Na mocy art. 1 EKPC Państwa Strony mają prawny obowiązek zapewnienia każdemu podlegającemu ich jurysdykcji praw wynikających z EKPC. Państwa Strony muszą zapewnić zgodność swojego ustawodawstwa i swojej praktyki z EKPC. Są one głównie odpowiedzialne za wdrażanie i egzekwowanie praw i wolności gwarantowanych na mocy EKPC, chociaż dysponują „marginesem swobody”, pozwalającym na wykładnię zgodną z ich krajowymi systemami prawnymi.

Europejski Trybunał Praw Człowieka pełni rolę nadzorującą: zapewnia wypełnianie przez Państwa Strony ciężących na nich zobowiązań poprzez rozpatrywanie skarg indywidualnych dotyczących naruszeń EKPC¹⁰. Na mocy art. 35 EKPC zanim ETPC rozpatrzy sprawę, skarżący muszą wykazać, że wyczerpali wszystkie środki krajowe¹¹. Odzwierciedla to zasadę subsydiarności, która oznacza, że sądy krajowe są przede wszystkim odpowiedzialne za gwarantowanie i ochronę praw człowieka na szczeblu krajowym¹². Istotne standardy

8 UE (2012), *Karta praw podstawowych Unii Europejskiej*, art. 52 ust. 3, Dz.U. C 326 z 26.10.2012. Zob. także *Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych*, Dz.U. C 303/17 z 14.12.2007.

9 Rada Europy, *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, CETS nr 5, 1950. Zob. także Rada Europy, *European Social Charter*, CETS nr 35, 18 października 1961, która monitoruje zgodność z prawami społecznymi i ekonomicznymi; oraz Rada Europy, *European Social Charter (revised)*, CETS nr 163, 3 maja 1996.

10 Państwa Strony mogą także występować z wzajemnymi roszczeniami.

11 ETPC, *Er i in. przeciwko Turcji*, nr 23016/04, 31 lipca 2012 r., pkt 57.

12 ETPC, *Scordino przeciwko Włochom (nr 1)*, nr 36813/97, 26 marca 2006 r., pkt 140.

w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości, które muszą spełniać państwa członkowskie, opisano w kolejnych rozdziałach.

Prawa zapisane w EKPC nie zawsze ograniczają się do terytoriów Państw Stron; w wyjątkowych przypadkach mogą mieć zastosowane ekstraterytorialne – w szczególności w sytuacjach, gdy poza granicami danego państwa urzędnicy tego państwa sprawują „skuteczną kontrolę i władzę” nad jednostką¹³.

Na mocy art. 46 EKPC Państwa Strony uczestniczące w postępowaniu przed ETPC muszą przestrzegać ostatecznego wyroku Trybunału.

Karta praw podstawowych UE

Unia Europejska stanowi unikalny porządek prawny. Prawo Unii jest integralną częścią systemów prawnych państw członkowskich¹⁴. Obejmuje ono prawo pierwotne, zapisane w traktatach oraz w Karcie praw podstawowych UE; prawo wtórne, takie jak rozporządzenia, dyrektywy i decyzje, a także akty prawne o charakterze niewiążącym, takie jak opinie i zalecenia¹⁵.

Wdrażanie i egzekwowanie prawa Unii odbywa się głównie na szczeblu krajowym. Artykuł 4 ust. 3 traktatu o Unii Europejskiej (TUE) wymaga od państw członkowskich UE podejmowania odpowiednich środków dla zapewnienia wykonania zobowiązań wynikających z prawa Unii. Jest to zasada lojalnej współpracy. Ponadto art. 19 TUE nakłada na państwa członkowskie wymóg ustanowienia środków niezbędnych do zapewnienia skutecznej ochrony prawnej w dziedzinach objętych prawem Unii.

Sądy krajowe pełnią zatem funkcję głównych gwarantów prawa Unii, ale w celu zapewnienia jego spójnego stosowania mogą zwrócić się do TSUE o wydanie orzeczenia w kwestiach wykładni w ramach procedury odesłania pre-judycjalnego¹⁶. Dzięki temu nawiązuje się dialog pomiędzy sądami krajowymi a TSUE. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej jest strażnikiem unikalnego porządku prawnego UE, obejmującego jasne zobowiązania wynikające

13 ETPC, *Al-Skeini i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 55721/07, 7 lipca 2011 r., pkt 133–137.

14 TSUE, C-6/64, *Flaminio Costa przeciwko E.N.E.L.*, 15 lipca 1964 r.

15 *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE)*, art. 288, Dz.U. C 326.

16 *Tamże*, art. 267.

z praw podstawowych. Osoby fizyczne mają możliwość wnoszenia skarg o stwierdzenie nieważności w celu kontroli legalności prawa Unii (w tym kwestii praw podstawowych), jednak wniesienie tego rodzaju skargi obwarowane jest restrykcyjnymi warunkami. Co do zasady osoby fizyczne muszą wykazać „bezpośrednie i indywidualne oddziaływanie”¹⁷. Według TSUE ten system kontroli sądowej aktów wydawanych przez instytucje UE jest kompletny¹⁸.

W związku z powyższym na mocy prawa Unii ważne jest także, aby osoby fizyczne miały możliwość egzekwowania swoich praw przed sądami krajowymi. Pierwotnie traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie nie zawierały jakichkolwiek odniesień do praw podstawowych. Zamiast tego prawa podstawowe uwzględniane były w orzecznictwie TSUE jako zasady ogólne prawa Unii wynikające z EKPC oraz ze wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich¹⁹. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej stosuje wspomniane zasady, dokonując kontroli zgodności z prawem aktów prawnych i administracyjnych UE, jak również zgodności środków przyjmowanych przez państwa członkowskie przy okazji wdrażania prawa Unii. Orzecznictwo odnoszące się do wspomnianych zasad ogólnych ma znaczenie przy rozpatrywaniu prawa do dochodzenia sprawiedliwości i może być użyteczne dla praktyków prawa.

Obecnie podstawowe prawa i wolności określone są w **Karcie praw podstawowych UE**, która stała się prawnie wiążąca jako prawo pierwotne UE w grudniu 2009 r.²⁰. Karta zawiera prawa gospodarcze, społeczne i kulturowe. W niektórych przypadkach Karta zawiera odniesienia do „zasad” zamiast do „praw” (przykładowo do zasady równości kobiet i mężczyzn w art. 23). Zgodnie z Kartą praw podstawowych w sytuacji gdy przepisy zaklasyfikowane są jako „zasady”, sądy krajowe powołują się na nie wyłącznie w celu dokonania wykładni i wydania orzeczenia w przedmiocie legalności aktów państw członkowskich służących wykonywaniu prawa Unii²¹.

17 *TFUE*, art. 263 ust. 4. Przykład ilustrujący złożony charakter tej dziedziny prawa można znaleźć w wyroku TSUE, C-583/11 P, *Inuit Tapiriit Kanatami i in. przeciwko Parlamentowi Europejskiemu i Radzie Unii Europejskiej*, 3 października 2013 r.

18 *Tamże*, w szczególności pkt 92.

19 *TUE*, art. 6 ust. 3 (dawny art. 6 ust. 2).

20 *Karta praw podstawowych Unii Europejskiej*, Dz.U. C326. Zob. *TUE*, art. 6 ust. 1.

21 Zob. art. 52 ust. 5 Karty praw podstawowych UE oraz (ograniczone) wytyczne zawarte w *Wyjaśnieniach dotyczących Karty praw podstawowych*. Zob. także TSUE, C-176/12, *Association de médiation sociale przeciwko Union locale des syndicats CGT i in.*, 15 stycznia 2014 r., pkt 45–49. Porównaj TSUE, C-555/07, *Kücükdeveci przeciwko Swedex GmbH & Co. KG*, 19 stycznia 2010 r.

W myśl art. 51 Karta praw podstawowych UE ma nieograniczone zastosowanie do instytucji i organów UE oraz do państw członkowskich „w zakresie, w jakim stosują one prawo Unii”²². W Wyjaśnieniach dotyczących Karty praw podstawowych UE wskazano, że określone w niej zobowiązania mają zastosowanie wyłącznie wtedy, gdy państwa członkowskie działają „w zakresie zastosowania prawa Unii”. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził, że wyrażenia „w zakresie, w jakim stosują” i „w zakresie zastosowania” są tożsame znaczeniowo²³. Chodzi tu o przypadki gdy, przykładowo, państwa członkowskie stosują dyrektywy i rozporządzenia UE²⁴. Jednakże wszystkie 28 państw członkowskich UE ma także status Państw Stron EKPC. Oznacza to, że nawet jeżeli Karta praw podstawowych UE nie znajduje zastosowania, możliwe, że zastosowanie ma EKPC. Ponadto trwające negocjacje dotyczące planowanego przystąpienia Unii Europejskiej do EKPC mogą mieć wpływ na krajobraz prawny w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości²⁵.

Związek między prawem dostępu do wymiaru sprawiedliwości w świetle prawa RE i prawa UE

Wykres przedstawia podstawy prawne dostępu do wymiaru sprawiedliwości w UE i RE. Podkreślono dwa kluczowe elementy dostępu do wymiaru sprawiedliwości – prawo do rzetelnego procesu sądowego i skutecznego środka prawnego – i porównano zakres ochrony przyznawanej na mocy Karty praw podstawowych UE oraz EKPC. Odniesienia do niego zawarte będą w dalszych częściach podręcznika.

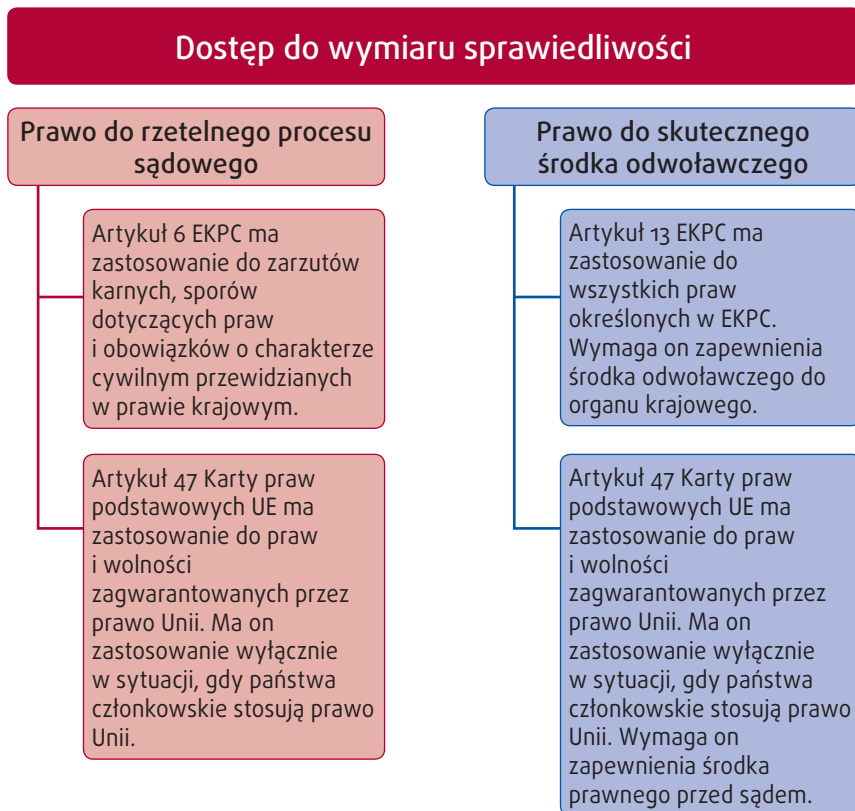
22 Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 51.

23 TSUE, C-617/10, *Åklagaren przeciwko Hansowi Åkerbergowi Franssonowi*, 7 maja 2013 r., pkt. 17–21.

24 TSUE, C-206/13, *Cruciano Siragusa przeciwko Regione Sicilia - Soprintendenza Beni Culturali e Ambientali di Palermo*, 6 marca 2014 r., pkt. 24–25.

25 Zob. opinia TSUE na temat proponowanego przystąpienia do EKPC, *Opinia 2/13 Trybunału*, 18 grudnia 2014 r.

Wykres: Prawa w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości w świetle prawa UE i prawa RE

Jak wskazano na wykresie zakres stosowania art. 6 EKPC jest ograniczony i postanowienie to stosuje się wyłącznie w sprawach karnych i dotyczących praw i obowiązków o charakterze cywilnym określonych w prawie krajowym (zob. [sekcję 2.1](#)). Treść art. 47 Karty praw podstawowych UE nie jest już tak ograniczona, a postanowienie to stosuje się do wszystkich praw i wolności uznawanych na mocy prawa Unii, obejmujących pewne dodatkowe prawa gospodarcze, społeczne i kulturowe. Można jednak wskazać istotną różnicę co do zakresu stosowania. Artykuł 6 EKPC znajduje zastosowanie do wszystkich sytuacji mieszczących się w definicji „oskarżenia w sprawach karnych lub praw i obowiązków o charakterze cywilnym”. Artykuł 47 Karty stosuje się wyłącznie w sytuacjach, gdy państwa członkowskie stosują prawo Unii, na przykład

w kontekście wdrażania dyrektywy w sprawie zwalczania handlu ludźmi. Zapewnia on zatem mniej kompleksowy system ochrony.

Artykuł 13 EKPC określa prawo do skutecznego środka odwoławczego przed organem krajowym w sytuacji naruszeń praw zapisanych w EKPC, będących przedmiotem sporu. Prawo do skutecznego środka prawnego na mocy art. 47 Karty praw podstawowych UE stosuje się do wszystkich praw i wolności gwarantowanych na mocy prawa Unii: nie ogranicza się ono do naruszeń praw zawartych w Karcie. Artykuł 47 przewiduje także wyraźną gwarancję dostępu do środka prawnego przed „sądem”, oferując tym samym szerszą ochronę. Należy zauważyć, że w odniesieniu do państw członkowskich UE w przypadku, gdy Karta praw podstawowych UE nie ma zastosowania, możliwe jest stosowanie EKPC, ponieważ wszystkie 28 państw członkowskich jest także Państwami Stronami EKPC.

Chociaż oba systemy różnią się od siebie, **zarówno prawo RE, jak i prawo Unii** gwarantują prawo do skutecznego środka prawnego oraz prawo do rzetelnego procesu sądowego egzekwowane głównie na szczeblu krajowym, z zachowaniem odpowiednich zakresów stosowania tych dwóch instrumentów i zgodnie z odpowiednimi zasadami i warunkami określonymi przez TSUE i ETPC. Wiele praw zapisanych w Karcie praw podstawowych UE opisano w sposób podobny do praw zawartych w EKPC. Artykuł 52 ust. 3 Karty potwierdza, że w przypadku gdy prawa zawarte w Karcie odpowiadają prawom zagwarantowanym w EKPC, ich znaczenie i zakres są takie same, chociaż istnieje możliwość zapewnienia szerszej ochrony²⁶. Oznacza to, że orzecznictwo ETPC jest istotne dla interpretacji praw zapisanych w Karcie w sytuacjach, gdy prawa te odpowiadają sobie wzajemnie.

---

26 Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych, Dz.U. C 303/17 z 14.12.2007.

2

Sprawiedliwe i jawne rozpatrzenie sprawy przez niezawisły i bezstronny sąd oraz inne organy

UE	Omówione zagadnienia	RE
Rozpatrzenie sprawy przez sąd		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego) TSUE, Sprawy połączone od C-128/09 do C-131/09, <i>Boxus i in. przeciwko Région wallonne</i> , 18 października 2011 r.	Dostęp do sądów	EKPC, art. 6 ust. 1 EKPC, protokół 7 ETPC, <i>Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 4451/70, 21 lutego 1975 r.
TSUE, C-363/11, <i>Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou przeciwko Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou</i> , 19 grudnia 2012 r. TSUE, C-394/11, <i>Valeri Hariev Below przeciwko CHEZ Elektro Bulgaria AD i in. (Bułgaria i Komisja Europejska w charakterze interwenientów)</i> , 31 stycznia 2013 r.	Definicja sądu	ETPC, <i>Julius Kloiber Schlachthof GmbH i in. przeciwko Austrii</i> , nr 21565/07 i in., 4 kwietnia 2013 r.
Niezawisłość i bezstronność sądów		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 TSUE, C-506/04, <i>Graham J. Wilson przeciwko Ordre des avocats du barreau de Luxembourg</i> , 19 września 2006 r. TSUE, Sprawy połączone C-341/06 i C-342/06, <i>Chronopost SA and La Poste przeciwko Union française de l'express (UFEX) i in.</i> , 1 lipca 2008 r.	Niezawisłość i bezstronność	EKPC, art. 6 ust. 1 ETPC, <i>Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie</i> , nr 2312/08 i 34179/08, 18 lipca 2013 r. ETPC, <i>Ibrahim Gürkan przeciwko Turcji</i> , nr 10987/10, 3 lipca 2012 r.

UE	Omówione zagadnienia	RE
Sprawiedliwe i jawne [publiczne] rozpatrzenie sprawy przed sądem		
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym (2012/13/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego (2010/64/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa dostępu do adwokata (2013/48/UE)</p>	<p>Sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy</p>	<p>EKPC, art. 6 ust. 1</p> <p>ETPC, <i>Užukauskas przeciwko Litwie</i>, nr 16965/04, 6 lipca 2010 r.</p>
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47</p>	<p>Jawne [publiczne] rozpatrzenie sprawy</p>	<p>EKPC, art. 6 ust. 1</p> <p>ETPC, <i>Khrabrova przeciwko Rosji</i>, nr 18498/04, 2 października 2012 r.</p>
Inne ścieżki dostępu do wymiaru sprawiedliwości		
	<p>Organy pozasądowe</p>	
<p>TSUE, Sprawy połączone C-317/08, C-318/08, C-319/08 i C-320/08, <i>Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA</i>, 18 marca 2010 r.</p> <p>Dyrektywa w sprawie mediacji (2008/52/WE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie alternatywnych metod rozstrzygnięcia sporów konsumenckich (2013/11/UE)</p> <p>Rozporządzenie w sprawie internetowego systemu rozstrzygnięcia sporów konsumenckich (nr 524/2013)</p> <p>Dyrektywa w sprawie praw ofiar przestępstw (2012/29/UE)</p>	<p>Alternatywne rozstrzygnięcie sporów</p>	<p>ETPC, <i>Suda przeciwko Republice Czeskiej</i>, nr 1643/06, 28 października 2010 r.</p> <p><i>CoE Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence</i> [Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej] (Konwencja Stambulska)</p>

W niniejszym rozdziale omówiono kwestię prawa dostępu do sądu (który zarówno w prawie RE, jak i w prawie Unii określany jest [w wersji angielskiej] jako „tribunał”), które wynika z prawa do rzetelnego procesu sądowego. Przedstawiono w nim także analizę definicji pojęcia „sąd”. Omówiono istotne wymogi, w tym kluczowe aspekty związane z prawem do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy przez niezawisły i bezstronny sąd.

Przedmiotem rozważań są także pozasądowe prawne ścieżki dostępu do wymiaru sprawiedliwości, w tym organy inne niż wymiar sprawiedliwości oraz alternatywne metody rozstrzygnięcia sporów.

2.1. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości za pośrednictwem sądów

Najważniejsze kwestie

- Artykuł 6 EKPC oraz art. 47 Karty praw podstawowych UE gwarantują prawo do rzetelnego procesu sądowego.
- Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że prawo do rzetelnego procesu sądowego obejmuje prawo dostępu do sądu. Artykuł 6 ma zastosowanie do zarzutów karnych, sporów dotyczących praw i obowiązków o charakterze cywilnym uznawanych w prawie krajowym.
- Artykuł 47 Karty obejmuje prawo dostępu do sądów. Nie ogranicza się ono do zarzutów karnych oraz praw i obowiązków o charakterze cywilnym; jednakże Karta znajduje zastosowanie w kontekście krajowym wyłącznie wówczas, gdy państwa członkowskie stosują prawo Unii (lub dokonują od niego odstępstwa).
- Zarówno w prawie RE, jak i w prawie Unii stosuje się pojęcie „tribunał”, a nie „court”, jednak są to terminy równoznaczne oznaczające sąd. Sąd musi pełnić funkcje sądownicze, musi posiadać kompetencje do wydawania wiążących orzeczeń oraz spełniać inne kryteria opracowane przez ETPC i TSUE, w tym kryteria niezawisłości i bezstronności. Europejski Trybunał Praw Człowieka, a także TSUE, ustanowiły spójne zasady określania, czy dany organ można zaklasyfikować jako sąd.
- Prawo dostępu do sądu nie ma charakteru bezwzględnego. Może ono być ograniczone – ale ograniczenia nie mogą naruszać istoty tego prawa.

2.1.1. Prawo dostępu do sądu

Zarówno na mocy prawa RE, jak i prawa Unii prawo dostępu do sądu oznacza, że sądy powinny być dostępne. Dostępność może oznaczać możliwość dostępu do sądów właściwych, możliwość uzyskania tłumaczenia ustnego, dostęp do informacji oraz dostępność wyroków sądów. Może także dotyczyć geograficznego oddalenia od sądu, jeżeli jego lokalizacja uniemożliwia skarżącym

skuteczne uczestnictwo w postępowaniu²⁷ (zob. także [sekcja 8.1](#) dotycząca osób niepełnosprawnych).

Prawo dostępu do sądu stanowi istotny element dostępu do wymiaru sprawiedliwości z uwagi na to, że sądy służą zapewnieniu ochrony przed bezprawnymi praktykami i podtrzymaniu praworządności²⁸. **Zgodnie z prawem RE** art. 6 ust. 1 EKPC przewiduje, że: „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzyganiu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej”. Dostęp do sądu jest dorozumiany w kontekście prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy, ponieważ sugeruje, że spory muszą podlegać rozstrzygnięciu przez sądy. Państwa nie są zobowiązane do ustanawiania sądów określonego typu – takich jak na przykład sądy apelacyjne. Jednakże w przypadku gdy Państwo Strona ustanawia tego rodzaju sądy, art. 6 będzie miał do nich wówczas zastosowanie²⁹.

Przykład: W sprawie *Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*³⁰ skarżący był więźniem, który chciał wnieść powództwo o zniesławienie przeciwko strażnikowi więziennemu, który oskarżył go o udział w zamieszkach więziennych. Odmówiono mu możliwości skorzystania z porady prawnika, co, zdaniem skarżącego, utrudniło mu wniesienie sprawy do sądu.

27 TSUE, C-567/13, *Nóra Baczó i János István Vizsnyiczai przeciwko Raiffeisen Bank Zrt*, 12 lutego 2015 r., pkt 56–57. Zob. także TSUE, C-413/12, *Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León przeciwko Anuntis Segundamano España SL*, 5 grudnia 2013 r., pkt 41. Dodatkowe informacje można także znaleźć w: Rada Europy, Europejska Komisja na rzecz Efektywności Wymiaru Sprawiedliwości (CEPEJ) (2013), *Guidelines on the Creation of Judicial Maps to Support Access to Justice within a Quality Judicial System* [Wytyczne w sprawie tworzenia map sądownictwa służących wspieraniu dostępu do wymiaru sprawiedliwości w ramach systemu sądownictwa wysokiej jakości], 21 czerwca 2013 r.; Rada Europy, CEPEJ (2014), *Guidelines on the organisation and accessibility of court premises* [Wytyczne w sprawie organizacji i dostępności siedziby sądów], 12 grudnia 2014 r.; Rada Europy, CEPEJ (2008), *Checklist for promoting the quality of justice and the court* [Lista kontrolna służąca propagowaniu jakości wymiaru sprawiedliwości i sądów], 3 lipca 2008 r., np. na s. 19–25, obejmująca tłumaczenie ustne, dostęp do informacji, dostępność wyroków sądowych.

28 ETPC, *Běleš i in. przeciwko Republice Czeskiej*, nr 47273/99, 12 listopada 2002 r.

29 ETPC, *Khalfaoui przeciwko Francji*, nr 34791/97, 14 grudnia 1999 r., pkt 37.

30 ETPC, *Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 4451/70, 21 lutego 1975 r. Odnośnie do prawa dostępu do sądu w sprawach karnych zob. na przykład ETPC, *Janosevic przeciwko Szwecji*, nr 34619/97, 23 lipca 2002 r., pkt 80.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że art. 6 określa gwarancje proceduralne dostępne dla stron sporu. Bez dostępu do sądu byłyby one pozbawione znaczenia. A zatem prawo dostępu do sądu jest dorozumianym elementem prawa do rzetelnego procesu sądowego w świetle art. 6 ust. 1 EKPC.

Zgodnie z EKPC prawa muszą być „praktyczne i skuteczne”, a nie „teoretyczne i iluzoryczne”³¹. Aby prawo dostępu do sądu było skuteczne, na państwa może zostać nałożony obowiązek zapewnienia pomocy prawnej, tłumaczenia lub innego rodzaju praktycznego wsparcia w celu umożliwienia osobom fizycznym dostępu do postępowań sądowych (zob. **rozdział 3** dotyczący pomocy prawnej oraz **rozdział 4** dotyczący prawa do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika).

Prawo dostępu do sądu w świetle art. 6 EKPC ogranicza się do sporów dotyczących zarzutów karnych skierowanych przeciwko skarżącemu lub praw i obowiązków cywilnych. Obu pojęciom przypisano autonomiczne znaczenie, niezależnie od kategoryzacji przyjętych w systemach krajowych³².

Przy ustalaniu, czy mamy do czynienia z „zarzutem karnym”, należy rozważyć następujące kryteria:

- klasyfikacja przestępstwa na gruncie krajowego systemu prawnego;
- charakter przestępstwa;
- potencjalny charakter i surowość kary³³.

Wspomniane kryteria mają charakter alternatywny a nie kumulatywny³⁴. Jeżeli jednak niemożliwe jest dojście do jednoznacznego wniosku na podstawie

31 ETPC, *Artico przeciwko Włochom*, nr 6694/74, 13 maja 1980 r., pkt 33.

32 Odnosnie do zarzutów karnych zob. ETPC, *Engel i in. przeciwko Niderlandom*, nr 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 i 5370/72, 8 czerwca 1976 r., pkt 81. Odnosnie do praw i obowiązków o charakterze cywilnym zob. ETPC, *König przeciwko Niemcom*, nr 6232/73, 28 czerwca 1978 r., pkt 88–89.

33 ETPC, *Engel i in. przeciwko Niderlandom*, nr 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 i 5370/72, 8 czerwca 1976 r., pkt 81–85.

34 ETPC, *Ziliberg przeciwko Mołdawii*, nr 61821/00, 1 lutego 2005 r., pkt 31.

danego kryterium, przyjęcie podejścia kumulatywnego może być konieczne³⁵. Państwa mogą dokonywać rozróżnienia pomiędzy przepisami karnymi, regulacyjnymi czy dyscyplinarnymi, ale rozróżnienie to nie może podważać przedmiotu i celu art. 6³⁶. Sankcje karne mają zwykle charakter represyjny³⁷. Niemniej jednak brak wysokiego wymiaru kary nie pozbawia przestępstwa jego „swoiście karnego charakteru”³⁸. Odpowiednie kryteria muszą być zastosowane przed wydaniem orzeczenia.

W postępowaniach niemających charakteru karnego, aby zastosowanie znajdował art. 6 EKPC, musi mieć miejsce spór dotyczący prawa lub obowiązku o charakterze cywilnym uznawanego w świetle prawa krajowego, niezależnie od tego, czy są one chronione na gruncie EKPC. Spór musi mieć charakter rzeczywisty i poważny, a dane prawo musi bezpośrednio zależeć od wyniku postępowania³⁹. Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazał szereg postępowań nieobjętych zakresem praw i obowiązków o charakterze cywilnym, w tym postępowania podatkowe niemające charakteru karnego⁴⁰, sprawy dotyczące wjazdu, pobytu i wydalania cudzoziemców⁴¹, a także postępowania dotyczące biernego prawa wyborczego⁴².

Prawo dostępu do sądu nie ma charakteru bezwzględnego. Może być ograniczone. Przykładowo, nałożenie rozsądnych terminów może sprzyjać propagowaniu należytego funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Ponadto wymóg pokrycia kosztów sądowych może wyeliminować bezpodstawne roszczenia lub może być uzasadniony względami budżetowymi⁴³. Jednakże ograniczenia nie mogą naruszać „samej istoty prawa”⁴⁴. Przykładowo, zawieszenie postępowania na znaczny okres może naruszać prawo dostępu do sądu, ponieważ stoi

35 ETPC, *Ezeh i Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 39665/98 i 40086/98, 9 października 2003 r., pkt 86.

36 ETPC, *Weber przeciwko Szwajcarii*, nr 11034/84, 22 maja 1990 r., pkt 30.

37 ETPC, *Öztürk przeciwko Niemcom*, nr 8544/79, 21 lutego 1984 r., pkt 53.

38 *Tamże*, pkt 54.

39 ETPC, *Boulois przeciwko Luksemburgowi*, nr 37575/04, 3 kwietnia 2012 r., pkt 90.

40 ETPC, *Ferrazzini przeciwko Włochom*, nr 44759/98, 12 lipca 2001 r., pkt 29.

41 ETPC, *Maaouia przeciwko Francji*, nr 39652/98, 5 października 2000 r., pkt 40.

42 ETPC *Pierre-Bloch przeciwko Francji*, nr 24194/94, 21 października 1997 r., pkt 49–52.

43 ETPC, *Ashingdane przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 8225/78, 28 maja 1985 r., pkt 57.

44 *Tamże*.

na przeszkodzie uzyskaniu przez jednostkę „rozstrzygnięcia” sporu⁴⁵. Dopuszczalne ograniczenia omówione są dokładniej w **rozdziale 6**.

Na mocy prawa Unii art. 47 Karty praw podstawowych UE stanowi: „Každy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy ustawy. Každy ma możliwość uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika”⁴⁶. Artykuł 47 ma zastosowanie do wszystkich praw i wolności wynikających z prawa Unii; Wyjaśnienia dotyczące Karty potwierdzają, że odzwierciedla on prawa określone w art. 6 ust. 1 EKPC, z pominięciem ograniczenia praw i obowiązków o charakterze cywilnym przewidzianego w art. 6⁴⁷. Artykuł 47 zapewnia, przynajmniej, ochronę w zakresie oferowanym na gruncie art. 6 EKPC, w odniesieniu do wszystkich praw i obowiązków wynikających z prawa Unii⁴⁸. To wyraźne powiązanie oznacza, że przypadki, do których odniesienia zawarte są w prawie RE będą istotne także na gruncie prawa Unii, z zastrzeżeniem odmiennych przepisów. Jednakże, jak zauważono w **rozdziale 1**, Karta praw podstawowych UE znajduje zastosowanie w kontekście krajowym wyłącznie w sytuacji, gdy państwa członkowskie stosują prawo Unii (lub dokonują od niego odstępstwa)⁴⁹.

Artykuł 47 Karty praw podstawowych UE stanowi urzeczywistnienie prawnej zasady Unii, zgodnie z którą państwa członkowskie muszą zapewnić skuteczną ochronę sądową praw jednostek wynikających z prawa Unii (w tym praw zapisanych w Karcie). Oznacza to, że prawo dostępu do sądu znajduje zastosowanie każdorazowo, gdy związane jest to z prawami i wolnościami gwarantowanymi na mocy prawa Unii. Do państw członkowskich UE należy ustanowienie systemu środków prawnych i procedur służących zapewnieniu

45 ETPC, *Kutić przeciwko Chorwacji*, nr 48778/99, 1 marca 2002 r., pkt 25.

46 Artykuł 47 Karty praw podstawowych UE jest także istotny z punktu widzenia ochrony sądowej oferowanej przez sam TSUE.

47 TSUE, C-619/10, *Trade Agency Ltd przeciwko Seramico Investments Ltd*, 6 września 2012 r., pkt 52.

48 TSUE, C-199/11, *Europese Gemeenschap przeciwko Otis NV i in.*, 6 listopada 2012 r., pkt 47.

49 W przedmiocie ograniczeń art. 6, zob. na przykład ETPC, *Maouia przeciwko Francji*, nr 39652/98, 5 października 2000 r. W przedmiocie zakresu art. 47, zob. TSUE, C-370/12, *Thomas Pringle przeciwko Government of Ireland, Ireland i The Attorney General*, 27 listopada 2012 r., pkt 178-182.

poszanowania praw wynikających z prawa Unii⁵⁰. Ustawodawstwo krajowe nie może zakłócać skutecznej ochrony sądowej tych praw⁵¹.

Przykład: W sprawie *Boxus i in. przeciwko Région wallonne*⁵² sąd belgijski podniósł kwestię dotyczącą dyrektywy w sprawie oceny oddziaływania na środowisko po zatwierdzeniu przedsięwzięcia w drodze aktu ustawodawczego (dekretu) wydanego przez parlament waloński, w odniesieniu do którego, w świetle prawa krajowego, nie przewidziano żadnej istotnej procedury odwoławczej.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził, że uprawnienia w zakresie dokonania kontroli aktu ustawodawczego są niezbędne w celu zapewnienia skutecznej ochrony sądowej praw proceduralnych przysługujących jednostce, nawet jeżeli nie przewiduje tego prawo krajowe.

Jeśli chodzi o prawo RE prawo dostępu do sądu na gruncie prawa Unii nie ma charakteru bezwzględnie. Może ono być ograniczone procedurami krajowymi celem zapewnienia skutecznego administrowania wymiarem sprawiedliwości. Dopuszczalne ograniczenia omówione są dokładniej w [rozdziale 6](#).

Dla ułatwienia dostępu do sądów w sytuacjach transgranicznych przyjęto szereg aktów prawa wtórnego Unii o charakterze prawa prywatnego międzynarodowego, aby pomóc w ustaleniu, które sądy państwa członkowskiego są właściwe dla rozstrzygnięcia sporu cywilnoprawnego. Wspomniane akty dotyczą jurysdykcji, prawa właściwego, a także uznawania i egzekwowania orzeczeń w dziedzinie prawa cywilnego; przykłady obejmują przepisy dotyczące jurysdykcji i uznawania, a także wykonywania orzeczeń w sprawach cywilnych

50 TSUE, C-432/05, *Unibet (London) Ltd i Unibet (International) Ltd przeciwko Justitiekanslern*, 13 marca 2007 r., pkt 37–42.

51 TSUE, C-279/09, *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland*, 22 grudnia 2010 r., pkt 59.

52 TSUE, Sprawy połączone, od C-128/09 do C-131/09, C-134/09 i C-135/09, *Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet i in., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois przeciwko Région wallonne*, 18 października 2011 r., pkt 49–57.

i handlowych, w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej (zob. także [sekcja 6.3](#))⁵³.

2.1.2. Definicja „sądu”

Zarówno w prawie RE, jak i w prawie Unii stosuje się raczej termin „tribunał” [przyp. tłum. *trybunał*, w wersji polskiej zastosowano termin *sąd*], niż „court”. Pojęcie „sądu” zyskuje znaczenie autonomiczne, przy czym ETPC i TSUE stosują wspólne zasady ustalania, czy dany organ kwalifikuje się jako sąd.

W świetle prawa RE sąd charakteryzuje funkcja sędziowska, jaką pełni⁵⁴. Nie musi to być „klasyczny” sąd⁵⁵. Może to być organ ustanowiony w celu rozstrzygnięcia pewnych konkretnych spraw (na przykład odszkodowań), pod warunkiem, że zapewnia odpowiednie gwarancje⁵⁶.

Przykład: W sprawie *Julius Kloiber Schlachthof GmbH i in. przeciwko Austrii*⁵⁷ skarżące spółki prowadziły działalność w zakresie uboju bydła i trzody chlewnej, która podlegała opłacie z tytułu wprowadzania do obrotu produktów rolnych na rzecz organu ds. wprowadzania do obrotu produktów rolnych (AMA). AMA wystosowała nakazy zapłaty i naliczyła opłatę dodatkową z uwagi na brak płatności ze strony spółek. Skarżące

- 53 [Rozporządzenie Rady \(WE\) nr 44/2001](#) Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 grudnia 2000 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych, Dz.U. L 12; [Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady \(UE\) nr 1215/2012](#) z dnia 12 grudnia 2012 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych (wersja przekształcona), Dz.U. L 351 (Dania nie uczestniczyła w przyjęciu rozporządzenia); [Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady \(UE\) nr 650/2012](#) z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie jurysdykcji, prawa właściwego, uznawania i wykonywania orzeczeń, przyjmowania i wykonywania dokumentów urzędowych dotyczących dziedziczenia oraz w sprawie ustanowienia europejskiego poświadczenia spadkowego, Dz.U. L 201/107; [Rozporządzenie Rady \(WE\) nr 2201/2003](#) z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, Dz.U. L 338/1; lub [Rozporządzenie Rady \(WE\) nr 4/2009](#) z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie jurysdykcji, prawa właściwego, uznawania i wykonywania orzeczeń oraz współpracy w zakresie zobowiązań alimentacyjnych, Dz.U. L 7/1.
- 54 ETPC, *Belilos przeciwko Szwajcarii*, nr 10328/83, 29 kwietnia 1988 r., pkt 64.
- 55 ETPC, *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r., pkt 76.
- 56 ETPC, *Lithgow i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 i 9405/81, 8 lipca 1986 r., pkt 201.
- 57 ETPC, *Julius Kloiber Schlachthof GmbH i in. przeciwko Austrii*, nr 21565/07, 21572/07, 21575/07 i 21580/07, 4 kwietnia 2013 r.

spółki złożyły odwołanie i wniosły o przeprowadzenie rozpraw. Minister federalny, działający w charakterze organu apelacyjnego, oddalił apelacje bez przeprowadzenia rozprawy. Skarżące spółki podniosły, że orzeczenie w postępowaniu nie zostało wydane przez sąd.

Europejski Trybunał Praw Człowieka podtrzymał stanowisko, zgodnie z którym sąd charakteryzuje jego funkcja sędziowska, co oznacza orzekanie w sprawach należących do zakresu jego właściwości poprzez stosowanie prawa i po przeprowadzeniu postępowania w przewidziany sposób. Dalsze wymogi dotyczyły niezawisłości, bezstronności, czasu trwania kadencji jego członków i dostępności gwarancji proceduralnych – z których kilka pojawiło się w tekście art. 6. Trybunał orzekł, że ani AMA, ani ministra nie można było zaklasyfikować jako sądu oraz że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1.

Odpowiednie gwarancje obejmują:

- uprawnienia w zakresie wydawania wiążących orzeczeń⁵⁸;
- zdolność rozstrzygnięcia kwestii w ramach swojej właściwości przy poszanowaniu rządów prawa, w następstwie postępowania przeprowadzonego w przewidziany sposób⁵⁹;
- pełną właściwość w sprawie⁶⁰;
- niezawisłość i bezstronność (zob. [sekcja 2.2](#)).

Sądy muszą być ponadto „ustanowione ustawą”. Oznacza to, że państwa zobowiązane są do przyjmowania szczególnych przepisów w zakresie ustanawiania, a następnie zarządzania funkcjonowaniem sądów krajowych. Wymaga to stałego charakteru organu, a zatem wyklucza organy sprawujące funkcję sędziowską na podstawie umowy zawartej pomiędzy stronami w danej sprawie. Może to być jednak organ ustanowiony w celu rozstrzygnięcia w pewnych określonych konkretnych sprawach, pod warunkiem, że zapewnia odpowiednie

58 ETPC, *Bentham przeciwko Niderlandom*, nr 8848/80, 23 października 1985 r., pkt 40 i 43.

59 ETPC, *Sramek przeciwko Austrii*, nr 8790/79, 22 października 1984 r., pkt 36.

60 ETPC, *Galina Kostova przeciwko Bułgarii*, nr 36181/05, 12 listopada 2013 r., pkt 59.

gwarancje⁶¹. Jeżeli organ administracyjny nie zapewnia gwarancji przewidzianych w art. 6 ust. 1, musi istnieć prawo do odwołania się do organu sądowego, który je oferuje⁶².

Organ może nadal być uznawany za sąd, mimo że oprócz swoich funkcji sądowniczych pełni jeszcze inne funkcje dodatkowe (np. administracyjne, dyscyplinarne czy doradcze), jednak nie może on pełnić zarówno funkcji sądowniczej, jak i wykonawczej⁶³. Podobnie w sądach mogą zasiadać sędziowie niebędący prawnikami lub członkowie sprawujący funkcje pozasądowe, pod warunkiem, że spełniają wymogi niezawisłości i bezstronności⁶⁴.

Ostatecznie ustalenie, czy dany organ kwalifikuje się jako sąd zależy od okoliczności faktycznych sprawy. Decyzję podejmuje się przy zastosowaniu zasad określonych powyżej. Przykładowo organ, który może wydawać jedynie opinie o charakterze doradczym⁶⁵ nie wpisywałby się w definicję sądu, podczas gdy organ arbitrażowy zapewniający odpowiednie gwarancje przy rozstrzygnięciu określonych spraw mógłby być objęty jej zakresem⁶⁶. W celu dalszego omówienia tej kwestii zob. [sekcję 2.4](#) dotyczącą innych ścieżek dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

Zgodnie z prawem Unii art. 47 Karty praw podstawowych UE gwarantuje prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy przez sąd. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej odniósł się do znaczenia pojęcia „sądu” w kontekście orzekania odnośnie do uprawnień danego podmiotu do skierowania do TSUE wniosku o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym, które to uprawnienia przysługują sądom krajowym (zob. [rozdział 1](#) dotyczący dostępu do

61 ETPC, *Lithgow i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 i 9405/81, 8 lipca 1986 r., pkt 201.

62 ETPC, *Albert i Le Compte przeciwko Belgii*, nr 7299/75 i 7496/76, 10 lutego 1983 r.

63 ETPC, *Bentham przeciwko Niderlandom*, nr 8848/80, 23 października 1985 r., pkt 43.

64 ETPC, *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r., pkt 81. Odnośnie do uczestnictwa sędziów niezawodowych zob. także ETPC, *Ibrahim Gürkan przeciwko Turcji*, nr 10987/10, 3 lipca 2012 r., pkt 18.

65 ETPC, *Bentham przeciwko Niderlandom*, nr 8848/80, 23 października 1985 r.

66 ETPC, *Lithgow i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 i 9405/81, 8 lipca 1986 r.

wymiaru sprawiedliwości)⁶⁷. Aby dany organ zwracający się do TSUE z wnioskiem mógł kwalifikować się dla tych celów jako sąd, musi on:

- być ustanowiony ustawą;
- mieć charakter stały;
- być niezawisły i bezstronny (zob. poniżej);
- obejmować procedurę *kontradiktoryjną*;
- mieć jurysdykcję obligatoryjną;
- stosować rządę prawa⁶⁸.

Postępowanie prowadzone przed danym organem musi mieć na celu wydanie orzeczenia o charakterze sądowym⁶⁹.

Przykład: W sprawie *Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou przeciwko Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou*⁷⁰, skarżący (*Elegktiko Synedrio*, grecki trybunał obrachunkowy) podniósł kwestie dotyczące zgodności z prawem Unii przepisów krajowych dopuszczających nieobecność w pracy w celu sprawowania działalności związkowej. Do Trybunału należało ustalenie, czy *Elegktiko Synedrio* jest sądem w rozumieniu 267 TFUE.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej orzekł, że organ ten nie jest sądem, ponieważ: (i) ma on związki z ministerstwem, co oznaczało, że nie działa w charakterze podmiotu trzeciego w odniesieniu do wchodzących

67 TFUE, art. 267. Zob. także TSUE, *Nota informacyjna dotycząca składania przez sądy krajowe wniosków o wydanie orzeczeń w trybie prejudycjalnym*, 5 grudnia 2009 r., Dz.U. C 2009 C 297/01, pkt 9 (potwierdzająca, że „pojęcie sądu jest interpretowane przez Trybunał jako autonomiczne pojęcie prawa Unii”).

68 TSUE, C-54/96, *Dorsch Consult Ingenieuresellschaft mbH przeciwko Bundesbaugesellschaft Berlin mbH*, 17 września 1997 r., pkt 23.

69 TSUE, C-443/09, *Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura (CCIAA) di Cosenza przeciwko Grillo Star Srl.*, 19 kwietnia 2012 r., pkt 20–21.

70 TSUE, C-363/11, *Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou przeciwko Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou*, 19 grudnia 2012 r., pkt 19–31.

w grę interesów; (ii) jego jurysdykcja ogranicza się do kontroli *a priori* wydatków państwa, a nie do rozstrzygania w tej kwestii; (iii) jego rozstrzygnięcie nie nabiera skutku *res iudicata* (prawomocnego wyroku) a prowadzone postępowanie nie miało doprowadzić do rozstrzygnięcia o charakterze sądowym; oraz (iv) beneficjent wydatku będącego przedmiotem postępowania głównego nie jest stroną postępowania przed *Elegktiko Synedrio*.

Tak jak w świetle prawa RE, na mocy prawa Unii organy polubowne zasadniczo nie są uważane za sądy z uwagi na fakultatywny charakter postępowania oraz brak zaangażowania władz publicznych (zob. [sekcję 2.4](#) dotyczącą innych ścieżek dostępu do wymiaru sprawiedliwości)⁷¹.

Przykład: W sprawie *Valeri Hariev Bełow przeciwko CHEZ Elektro Białgaria AD i in. (Bułgaria i Komisja Europejska w charakterze interwenientów)*⁷², bułgarska komisja ochrony przed dyskryminacją (KZD) zwróciła się o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym w przedmiocie szeregu przepisów prawa Unii dotyczących dyskryminacji i ochrony konsumentów.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził, że organ krajowy może być zakwalifikowany jako sąd w rozumieniu art. 267 TFUE, gdy wykonuje funkcje sądowe, ale nie wtedy, gdy wykonuje inne, na przykład administracyjne funkcje. W związku z tym konieczne było ustalenie, w jakim dokładnie charakterze działał organ, zwracając się do TSUE z wnioskiem o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym. W przytoczonej sprawie szereg czynników doprowadziło Trybunał do wniosku, że należy oddalić twierdzenie, zgodnie z którym postępowanie prowadzone przed organem miało doprowadzić do wydania orzeczenia o charakterze sądowym; mianowicie: KZD posiadała uprawnienia do wszczęcia postępowania z urzędu, przy czym dysponowała szerokimi uprawnieniami dochodzeniowymi; uprawnienia KZD w zakresie zgłaszania osób fizycznych do udziału w postępowaniu z własnej inicjatywy; fakt, że KZD miałaby

71 TSUE, C-125/04, *Guy Denuit i Betty Cordenier przeciwko Transorient - Mosaïque Voyages et Culture SA.*, 27 stycznia 2005 r., pkt 13. Aby zapoznać się ze sprawą, w której TSUE uznał organ arbitrażowy za sąd, zob. TSUE, C-555/13, *Merck Canada Inc. przeciwko Accord Healthcare Ltd i in.*, 13 lutego 2014 r., pkt 18–25.

72 TSUE, C-394/11, *Valeri Hariev Bełow przeciwko CHEZ Elektro Białgaria AD i in. (Bułgaria i Komisja Europejska w charakterze interwenientów)*, 31 stycznia 2013 r., pkt 26.

status strony pozwanej w postępowaniu sądowym w przypadku wniesienia środka odwoławczego od orzeczenia wydanego przez ten organ; KZD mogła uchylać swoje orzeczenia.

2.2. Niezawisłość i bezstronność sądów

Najważniejsze kwestie

- Prawo RE oraz prawo Unii wymagają, aby sądy były niezawisłe i bezstronne.
- Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej oraz ETPC ustanowiły szereg szczególnych przepisów dotyczących niezawisłości, aby zagwarantować neutralność. Przepisy te odnoszą się do sposobu powoływania członków sądu, czasu trwania ich kadencji oraz istnienia gwarancji zapobiegania naciskom zewnętrznym.
- O ile nie udowodniono inaczej, przyjmuje się, że sąd jest bezstronny. Stronniczość może być subiektywna (odnosząca się do osobistych uprzedzeń sędziego) lub obiektywna (odnosząca się do wrażenia stronniczości). Subiektywna stronniczość jest trudna do udowodnienia.

Niezawisłość i bezstronność często badane są łącznie i są ze sobą ściśle związane, co może czynić je trudnymi do rozróżnienia⁷³. Jednakże, co do zasady, niezawisłość odnosi się do struktury sądu, podczas gdy bezstronność to indywidualna cecha osoby decyzyjnej⁷⁴.

Niezawisłość

W świetle prawa RE orzecznictwo dotyczące art. 6 EKPC przewiduje szczególne zasady odnoszące się do niezawisłości władzy sądowniczej, mające na celu chronić ją przed naciskami zewnętrznymi i gwarantować neutralność⁷⁵. Przepisy te odnoszą się do sposobu powoływania członków sądu,

73 Zob. na przykład ETPC, *Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 22107/93, 25 lutego 1997 r., pkt 73.

74 ETPC, *Parlov-Tkalčić przeciwko Chorwacji*, nr 24810/06, 22 grudnia 2009 r., pkt 86–87.

75 Aby uzyskać bardziej szczegółowe informacje na temat prawa do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy przez właściwy niezawisły i bezstronny sąd, zob. Komitet Praw Człowieka ONZ (HRC) (2007), *Komentarz Ogólny nr 32*, 23 sierpnia 2007 r., pkt 19–23.

czasu trwania ich kadencji oraz istnienia gwarancji zapobiegających naciskom zewnętrznym⁷⁶.

Przykład: W sprawie *Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie*⁷⁷, obaj skarżący zostali skazani za zbrodnie wojenne przez Trybunał Bośni i Hercegowiny (Trybunał Stanu). Trybunał Stanu składał się z sędziów międzynarodowych oraz krajowych i posiadał uprawnienia w zakresie orzekania w sprawach mających za przedmiot zbrodnie wojenne. Pierwszy skarżący utrzymywał, że Trybunał Stanu nie był niezawisły, ponieważ dwóch spośród jego członków zostało powołanych przez Biuro Wysokiego Przedstawiciela w Bośni i Hercegowinie na odnawialną dwuletnią kadencję.

Europejski Trybunał Praw Człowieka oddalił ten argument. Trybunał nie był w stanie wskazać jakiegokolwiek powodu pozwalającego na powzięcie wątpliwości, że międzynarodowi sędziowie Trybunału Stanu byli niezawisli względem organów politycznych Bośni i Hercegowiny, stron w sprawie oraz instytucji Wysokiego Przedstawiciela. Powołanie ich było umotywowane chęcią wzmocnienia niezawisłości izb ds. zbrodni wojennych Trybunału Stanu oraz przywrócenia zaufania publicznego do systemu sądownictwa. Fakt, że sędziowie ci zostali oddelegowani z grona sędziów zawodowych w swoich krajach stanowił dodatkową gwarancję braku nacisków zewnętrznych. Nie doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

Sędziowie mogą być powoływani przez przedstawicieli władzy wykonawczej, jednak prawo musi gwarantować, że nie otrzymują oni instrukcji odnośnie do sposobu pełnienia swoich funkcji⁷⁸. Nie należy ingerować w prawomocne, wiążące i podlegające wykonaniu wyroki sądu⁷⁹.

Długość kadencji sędziego także służy zapewnieniu niezawisłości. Członkowie sądu nie muszą być powoływani dożywotnio. Co ważne, kadencja musi mieć ustaloną długość i być wolna od ingerencji z zewnątrz. Członkowie sądu muszą

76 ETPC, *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r., pkt 78.

77 ETPC, *Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie*, nr 2312/08 i 34179/08, 18 lipca 2013 r. pkt 48–53.

78 ETPC, *Beaumontin przeciwko Francji*, nr 15287/89, 24 listopada 1994 r., pkt 38.

79 ETPC, *DRAFT - OVA a.s. przeciwko Słowacji*, nr 72493/10, 9 czerwca 2015 r., pkt 80–86.

być przynajmniej chronieni przed odwołaniem z urzędu w trakcie kadencji⁸⁰. Brak odpowiednich gwarancji zabezpieczających przed odwołaniem z urzędu narusza niezawisłość sądu⁸¹.

Wrażenie niezawisłości jest także istotne, lecz nie decydujące, w kontekście ustalenia braku niezawisłości⁸². Przy podejmowaniu decyzji odnośnie do ewentualnego istnienia uzasadnionego powodu do obaw, że dany sąd nie jest niezawisły lub bezstronny, opinie stron postępowania są istotne, ale nie są czynnikiem decydującym. Wątpliwości muszą być uzasadnione obiektywnie⁸³. Przykładowo w sytuacji gdy dwóch sędziów asesorów będących członkami składu sędziowskiego rozstrzygającego w przedmiocie roszczenia w sprawie przeglądu postanowień najmu zostało powołanych przez stowarzyszenia, w których interesie leży jego kontynuacja, wątpliwości skarżącego odnośnie do bezstronności były uzasadnione⁸⁴.

W świetle prawa Unii wymóg niezawisłości zobowiązuje sąd do działania w charakterze organu decyzyjnego, niezależnego od organów administracyjnych i stron sporu⁸⁵.

Przykład: W sprawie *Graham J. Wilson przeciwko Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*⁸⁶, G. J. Wilson wniósł sprawę do sądów krajowych, podnosząc, że wymóg językowy wprowadzony przez władze Luksemburga stworzył nieuczciwe bariery dla wdrożenia dyrektywy 98/5/WE mającej na celu ułatwienie stałego wykonywania zawodu prawnika w państwie

80 ETPC, *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r., pkt 80.

81 ETPC, *Henryk Urban i Ryszard Urban przeciwko Polsce*, nr 23614/08, 30 listopada 2010 r., pkt 49–53. Zob. także Rada Europy, Rada Konsultacyjna Sędziów Europejskich (CCJE) (2001), *Opinion N° 1 on standards concerning the independence of the judiciary and the irremovability of judges* [Opinia nr 1 w sprawie standardów dotyczących niezawisłości sądownictwa i nieusuwalności sędziów], 23 listopada 2001 r.

82 ETPC, *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r., pkt 81.

83 ETPC, *Fruni przeciwko Słowacji*, nr 8014/07, 21 czerwca 2011 r., pkt 141.

84 ETPC, *Langborger przeciwko Szwecji*, nr 11179/84, 22 czerwca 1989 r., pkt 35.

85 TSUE, C-24/92, *Pierre Corbiau przeciwko Administration des contributions*, 30 marca 1993 r., pkt 15.

86 TSUE, C-506/04, *Graham J. Wilson przeciwko Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*, 19 września 2006 r., pkt 47–53.

członkowskim innym niż państwo uzyskania kwalifikacji zawodowych⁸⁷. Wymóg ten wiązał się dla prawników z koniecznością uczestnictwa w rozmowie z przedstawicielami rady adwokackiej. Graham J. Wilson odmówił udziału w rozmowie i, w rezultacie, rada adwokacka odmówiła wpisania go na listę. Wilson zaskarżył decyzję do komisji dyscyplinarnej i administracyjnej złożonej wyłącznie z adwokatów mających obywatelstwo Luksemburga. Sąd administracyjny zwrócił się do TSUE z wnioskiem o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym w celu ustalenia, czy odwołanie do organów takich jak komisja dyscyplinarna i administracyjna stanowi drogę sądową na podstawie prawa krajowego w rozumieniu art. 9 dyrektywy.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej stwierdził, że niezawisłość, która stanowi integralny element sądenia, wymaga przede wszystkim, by organ orzekający był podmiotem trzecim w stosunku do organu, który wydał zaskarżoną decyzję. Niezawisłość zawiera ponadto dwa inne aspekty: (i) sąd wolny jest od ingerencji i nacisków zewnętrznych; oraz (ii) „niezawisłość wewnętrzna” zapewnia jednakowy dystans do stron sporu⁸⁸.

Bezstronność

W świetle prawa RE i prawa Unii bezstronność jest ściśle związana z niezawisłością. Wymaga ona od osoby decyzyjnej otwartego umysłu i braku uprzedzeń przy rozstrzygnięciu sporów.

Przykład: W sprawie *İbrahim Gürkan przeciwko Turcji*⁸⁹, wojskowy sąd karny skazał skarżącego na karę dwóch i pół miesiąca pozbawienia wolności za umyślne niewykonanie rozkazu przełożonego. W składzie sędziowskim był oficer wojskowy bez żadnego wykształcenia prawniczego i dwóch sędziów wojskowych.

87 Dyrektywa 98/5/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 16 lutego 1998 r. mająca na celu ułatwienie stałego wykonywania zawodu prawnika w państwie członkowskim innym niż państwo uzyskania kwalifikacji zawodowych, Dz.U. L 77.

88 Odnośnie do nacisków zewnętrznych zob. TSUE, C-103/97, *Josef Köllensperger GmbH & Co. KG and Atzwanger AG przeciwko Gemeindeverband Bezirkskrankenhaus Schwaz*, 4 lutego 1999 r., pkt 21 (warunki dotyczące usuwania członków były zbyt ogólnikowe, aby zapewnić ochronę przed nadmierną presją). Odnośnie do bezstronności wewnętrznej zob. TSUE, C-407/98, *Katarina Abrahamsson i Leif Anderson przeciwko Elisabet Fogelqvist*, 6 lipca 2000 r., pkt 32 (obiektywne środki ochrony przewidziane w konstytucji państwa).

89 ETPC, *İbrahim Gürkan przeciwko Turcji*, nr 10987/10, 3 lipca 2012 r., pkt 19.

Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że uczestnictwo sędziów niezawodowych nie jest koniecznie sprzeczne z art. 6 oraz że brak kwalifikacji prawnych oficera wojskowego nie utrudniał mu zachowania niezawisłości czy bezstronności. Oficer wojskowy służył jednak w armii i podlegał dyscyplinie wojskowej. Został powołany przez swoich przełożonych i nie przysługiwały mu takie same gwarancje konstytucyjne, jak pozostałym dwóm sędziom wojskowym. Wojskowy sąd karny nie mógł być zatem uznany za niezawisły i bezstronny.

Bezstronność obejmuje dwa elementy:

- element subiektywny, odnoszący się do osobistych uprzedzeń lub stronniczości danego sędziego;
- element obiektywny, odnoszący się do kwestii takich jak wrażenie stronniczości⁹⁰.

O ile nie przedstawiono dowodu przeciwnego, przyjmuje się, że sąd jest wolny od osobistych uprzedzeń⁹¹. Wykazanie subiektywnej stronniczości wymaga wykazania osobistych przekonań danego sędziego w danej sprawie, co jest rzeczą bardzo trudną. Przykłady subiektywnej stronniczości obejmują przejawy wrogości lub złej woli ze strony sędziego lub dowód na to, że sędzia zorganizował przypisanie mu sprawy z pobudek osobistych⁹². Znakomita większość spraw, w których zarzuca się brak bezstronności skupiała się na teście obiektywnym, który obejmował ustalenie, czy sędzia oferował gwarancje wystarczające do wykluczenia wszelkich uzasadnionych wątpliwości w tym względzie⁹³. Przykłady braku obiektywnej bezstronności obejmują istnienie bliskich więzi rodzinnych pomiędzy adwokatem strony przeciwnej a sędzią⁹⁴ lub stosunków zawodowych pomiędzy sędzią a inną stroną postępowania⁹⁵. Zachowanie obiektywnej bezstronności oznacza także zapewnienie dostatecznych gwarancji, by wykluczyć w tym względzie wszelkie uzasadnione

90 Zob. także Rada Europy, CCJE (2002), *Opinion N°3 on ethics and liability of judges [Opinia nr 3 w sprawie etyki i odpowiedzialności sędziów]*, 19 listopada 2002 r.

91 ETPC, *Kyprianou przeciwko Cyprowi*, nr 73797/01, 15 grudnia 2005 r., pkt 119.

92 ETPC, *Morice przeciwko Francji*, nr 29369/10, 23 kwietnia 2015 r., pkt 74.

93 *Tamże*, pkt 119. Zob. także ETPC, *Gautrin i in. przeciwko Francji*, nr 21257/93, 20 maja 1998 r., pkt 58.

94 ETPC, *Micallef przeciwko Malcie*, nr 17056/06, 15 października 2009 r., pkt 102.

95 ETPC, *Pescador Valero przeciwko Hiszpanii*, nr 62435/00, 17 czerwca 2003 r., pkt 27-28.

wątpliwości⁹⁶. Sam fakt, że sędzia pełni podwójną rolę w odniesieniu do tej samej decyzji (doradczą i sędziowską) może podawać w wątpliwość jego strukturalną bezstronność⁹⁷. Ponadto obecność urzędnika państwowego podczas obrad sądu także uznano za naruszenie art. 6⁹⁸. Procedury stosowane przez sądy przy rozpatrywaniu wniosków w sprawie domniemanego uprzedzenia muszą same w sobie być wolne od uprzedzeń (na przykład sędziowie, którym zarzuca się stronniczość nie powinni rozpatrywać wniosku co do jego istoty)⁹⁹.

W prawie Unii konsekwentnie stosuje się zasady ustanowione w orzecznictwie ETPC odnośnie do dwóch wymaganych aspektów bezstronności: bezstronności subiektywnej i obiektywnej. Niezawisłość uznaje się za warunek bezstronności, przy czym wymagane są odpowiednie zasady co do składu organu i statusu jego członków¹⁰⁰.

Przykład: Sprawa *Chronopost SA i La Poste przeciwko Union française de l'express*¹⁰¹ dotyczyła twierdzenia, że wsparcie w zakresie infrastruktury stanowi pomoc państwa. Sprawa rozpatrywana była przez sąd pierwszej instancji dwukrotnie, przez różny skład sędziowski, ale z tym samym sędzią sprawozdawcą. Podczas drugiej rozprawy sąd pierwszej instancji potwierdził swoje wcześniejsze orzeczenie, mianowicie, że miała miejsce pomoc państwa. Strony wnoszące odwołanie twierdziły, że drugi skład sądu pierwszej instancji nie był sądem bezstronnym, ponieważ zasiadał w nim ten sam sędzia sprawozdawca i decyzja obarczona była stronniczością.

Trybunał Sprawiedliwości ustanowił następujący test bezstronności: (i) sąd powinien być subiektywnie bezstronny, to znaczy, że żaden z jego sędziów nie może okazywać stronniczości lub osobistych uprzedzeń (przy czym

96 ETPC, *Fey przeciwko Austrii*, nr 14396/88, 24 lutego 1993 r., pkt 28.

97 ETPC, *Procola przeciwko Luksemburgowi*, nr 14570/89, 28 września 1995 r., pkt 45. Por. ETPC, *Kleyn i in. przeciwko Niderlandom*, nr 39343/98, 39651/98, 43147/98 i 46664/99, 6 maja 2003 r., pkt 27.

98 ETPC, *Martinie przeciwko Francji*, nr 58675/00, 12 kwietnia 2006 r., pkt 53–55.

99 ETPC, *A.K. przeciwko Lichtensteinowi*, nr 38191/12, 9 lipca 2015 r.

100 TSUE, C-506/04, *Graham J. Wilson przeciwko Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*, 19 września 2006 r., pkt 53.

101 TSUE, Sprawy połączone C-341/06 P i C-342/06 P, *Chronopost SA and La Poste przeciwko Union française de l'express (UFEX) i in.*, 1 lipca 2008 r., pkt 54.

domniemanie osobistej bezstronności istnieje aż do momentu przedstawienia dowodu przeciwnego); oraz (ii) sąd powinien być obiektywnie bezstronny, to znaczy, że sąd powinien zapewnić dostateczne gwarancje, by wykluczyć w tym względzie wszelkie uzasadnione wątpliwości. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej oddalił zarzut stronniczości. Okoliczności faktyczne nie wskazały na to, że skład izby był niezgodny z prawem.

2.3. Czym jest sprawiedliwe i jawne rozpatrzenie sprawy?

Najważniejsze kwestie

- Dostęp do wymiaru sprawiedliwości wymaga, aby pod względem proceduralnym rozpatrzenie sprawy odbywało się w sposób sprawiedliwy i jawny.
- Prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy zapisano w art. 6 ust. 1 EKPC i art. 47 Karty praw podstawowych UE. Szczególne gwarancje rzetelnego procesu w postępowaniu karnym można także znaleźć w art. 6 ust. 2 i 3 EKPC i art. 48 Karty.
- Prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy zasadniczo obejmuje prawo do „równości broni”, prawo do postępowania kontradiktoryjnego oraz prawo do uzasadnienia orzeczenia, jak również prawo do zabezpieczenia wykonania prawomocnego wyroku.
- Jawne rozpatrzenie sprawy zapewnia kontrolę władzy sądowniczej. Prawo do jawnego rozpatrzenia sprawy wymaga także, by jednostce przyznano prawo do obecności podczas rozprawy i prawo do usłyszenia dowodów.

W świetle prawa RE prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy na gruncie art. 6 EKPC ma zastosowanie w odniesieniu do zarzutów karnych i sporów dotyczących praw i obowiązków o charakterze cywilnym (zob. [sekcję 2.1](#)). **W świetle prawa Unii**, w myśl art. 47 Karty praw podstawowych UE, prawo to ma zastosowanie do wszystkich typów postępowań mających za przedmiot prawa i wolności wynikające z prawa Unii.

Orzecznictwo dotyczące prawa do rzetelnego procesu sądowego jest bardzo rozbudowane. W niniejszej sekcji omówiono szereg podstawowych cech tego prawa, między innymi: prawo do „równości broni”, prawo do postępowania kontradiktoryjnego i prawo do uzasadnienia orzeczenia. Jak wskazano w [rozdziale 1](#) orzecznictwo ETPC jest istotne przy interpretacji praw zapisanych

w Karcie w sytuacjach, gdy prawa te odpowiadają sobie wzajemnie. W tym względzie art. 47 Karty praw podstawowych UE odpowiada art. 6 EKPC.

2.3.1. Sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy

W świetle prawa RE uznanie sposobu rozpatrzenia sprawy za sprawiedliwy zależy od wszystkich okoliczności faktycznych sprawy, w tym od dostępu jednostki do wymiaru sprawiedliwości. Należy wziąć pod uwagę postępowanie w ujęciu całościowym (tj. od chwili wszczęcia postępowania, włącznie z przesłuchaniem przez policję w sprawach karnych, do ostatecznego rozstrzygnięcia w przedmiocie odwołania)¹⁰². Artykuł 6 EKPC znajduje także zastosowanie do wykonywania wyroków, ponieważ, w ostatecznym rozrachunku, jeżeli jednostka nie jest w stanie zabezpieczyć wykonania wyroku po zakończeniu postępowania, prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy nie jest wiele warte¹⁰³.

Obiecujące praktyki

Zapewnienie rzetelnego procesu poprzez współuczestnictwo w rozprawie

W Tarascon we Francji opracowano specjalistyczną praktykę zwaną „co-hearing”, czyli współuczestnictwo w rozprawie, mającą na celu wzmocnienie udziału dzieci. Umożliwia ona pracownikom socjalnym towarzyszenie dzieciom w rozprawach przed sądem w postępowaniach cywilnych. Obecność pracownika socjalnego pomaga dziecku w przedstawieniu własnego punktu widzenia. Stwarza także atmosferę bardziej przyjazną dziecku. Praktyka ta gwarantuje także, że interpretacja odpowiedzi dziecka dokonywana jest z dwójakiej perspektywy (sędziego i pracownika socjalnego), dzięki czemu rozprawy są bardziej sprawiedliwe. Projekt ten wyróżniono w związku z przyznaniem nagrody „Kryształowej Wagi Temidy” za 2012 r.

Źródło: „Kryształowa Waga Temidy” za 2012 r. – konkurs organizowany wspólnie przez Radę Europy i Komisję Europejską.

102 ETPC, *Edwards przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 13071/87, 16 grudnia 1992 r., pkt 34.

103 ETPC, *Hornsby przeciwko Grecji*, nr 18357/91, 19 marca 1997 r., pkt 40. Zob. także Komitet Praw Człowieka ONZ (HRC) (2005), *sprawa nr 823/1998, Czernin przeciwko Republice Czeskiej*, 29 marca 2005 r. (w której orzeczono, że beczynność i opieszałość w wykonywaniu decyzji narusza art. 14 MPPOiP).

W świetle prawa RE i prawa Unii jednym z podstawowych wymogów prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy jest zasada „równości broni” pomiędzy stronami. Równość broni obejmuje zapewnienie, by każda ze stron uzyskała racjonalną możliwość przedstawienia swojej sprawy w warunkach niestawiających żadnej ze stron w mniej korzystnej sytuacji w stosunku do strony przeciwnej. Wszelkie skargi odnośnie do braku równości broni „będą rozpatrywane w świetle całego art. 6 ust. 1, ponieważ zasada równości broni to tylko jeden z elementów szerszego pojęcia rzetelnego procesu, które obejmuje także podstawowe prawo tego, by postępowanie miało charakter sporny”¹⁰⁴. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zdefiniował tę zasadę w podobny sposób¹⁰⁵.

W sprawach karnych zasada równości broni chroniona jest poprzez szczególne aspekty prawa do obrony określone w art. 6 ust. 3 lit. d), mianowicie „prawo do przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia”. Artykuł 6 ust. 2 i 3 EKPC oraz art. 48 Karty praw podstawowych UE określają dalsze szczególne gwarancje rzetelnego procesu w sprawach karnych. Obejmują one prawo do niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji o istocie i przyczynie skierowanego oskarżenia oraz prawo do posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony.

W świetle prawa Unii prawodawstwo wtórne dalej precyzuje zakres prawa do rzetelnego procesu. Na przykład dyrektywa 2012/13/UE w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym przewiduje, że państwa członkowskie muszą informować podejrzanych i oskarżonych o przysługujących im prawach, w tym o prawie dostępu do obrońcy i prawie do odmowy składania wyjaśnień¹⁰⁶. Zgodnie z tą dyrektywą podejrzani i oskarżeni, którzy zostali aresztowani muszą ponadto otrzymać pouczenie o prawach, zawierające informacje o dodatkowych prawach, w tym o przysługującym im prawie dostępu do będących w posiadaniu właściwych organów dokumentów, które są związane z konkretną sprawą – takich jak materiał dowodowy – oraz o prawie dostępu do pilnej pomocy medycznej. Dyrektywa jest częścią „harmonogramu

104 ETPC, *Ruiz-Mateos przeciwko Hiszpanii*, nr 12952/87, 23 czerwca 1993 r., pkt 63; zob. także pkt 63–68.

105 TSUE, C-199/11, *Europese Gemeenschap przeciwko Otis NV i in.*, 6 listopada 2012 r., pkt 71.

106 *Dyrektywa 2012/13/UE* Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2012 r. w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym, Dz.U. L 142.

działań” UE mających na celu wzmocnienie praw procesowych podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym¹⁰⁷. Harmonogram działań przyjęto w celu wzmocnienia praw jednostek w postępowaniach karnych w UE, a także zapewnienia wzajemnego zaufania do swoich systemów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych oraz propagowania współpracy sądowej między państwami członkowskimi UE. Harmonogram działań obejmuje także dyrektywę w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym¹⁰⁸, dyrektywę w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania¹⁰⁹, zalecenie Komisji w sprawie prawa do pomocy prawnej przysługującego podejrzany lub oskarżony¹¹⁰ oraz zalecenie Komisji w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym¹¹¹. Przyjęto także wniosek dotyczący dyrektywy w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzany lub oskarżony w postępowaniu karnym¹¹² oraz wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie tymczasowej pomocy prawnej oraz w sprawie pomocy prawnej w ramach postępowania dotyczącego europejskiego nakazu aresztowania¹¹³.

107 **Rezolucja** Rady z dnia 30 listopada 2009 r. dotycząca harmonogramu działań mających na celu umocnienie praw procesowych podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym, Dz.U. 2009 C 295.

108 **Dyrektywa 2010/64/UE** Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 20 października 2010 r. w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym, Dz.U. L 280.

109 **Dyrektywa 2013/48/UE** Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 października 2013 r. w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie prawa do poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności, Dz.U. L 294/1. Zjednoczone Królestwo i Irlandia nie uczestniczyli w przyjęciu tej dyrektywy i nie ma ona zastosowania do Danii.

110 Komisja Europejska (2013), **Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie prawa do pomocy prawnej przysługującego podejrzany lub oskarżony w postępowaniu karnym**, Dz.U. C 378.

111 Komisja Europejska (2013), **Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym**, Dz.U. C 378.

112 Komisja Europejska (2013), **Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzany lub oskarżony w postępowaniu karnym**, COM(2013) 822.

113 Komisja Europejska (2013), **Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie tymczasowej pomocy prawnej dla podejrzanych lub oskarżonych, którzy zostali pozbawieni wolności, oraz w sprawie pomocy prawnej w ramach postępowania dotyczącego europejskiego nakazu aresztowania**, COM(2013) 824.

Zarówno w świetle prawa RE, jak i prawa Unii kolejnym istotnym elementem prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy jest prawo do postępowania kontradiktoryjnego¹¹⁴. Wymogi odnoszące się do tego prawa są co do zasady takie same w sprawach o charakterze innym niż karny, jak i w sprawach karnych¹¹⁵. W praktyce prawo do postępowania kontradiktoryjnego obejmuje:

- prawo do zapoznania się ze wszystkimi dowodami przedłożonymi sądowi w celu wpłynięcia na jego decyzję oraz do ustosunkowania się do nich¹¹⁶;
- prawo do wystarczającego czasu na zapoznanie się z dowodami przedłożonymi sądowi¹¹⁷;
- prawo do przedstawienia dowodów¹¹⁸.

Do sądów należy rozważenie, czy zastosowana procedura w ujęciu całościowym jest zgodna z wymogami odnoszącymi się do prawa do postępowania kontradiktoryjnego¹¹⁹.

Przykład: W sprawie *Užukauskas przeciwko Litwie*¹²⁰ organy litewskie cofnęły skarżącemu pozwolenie na broń, ponieważ informacje w policyjnych kartotekach sugerowały, że stanowił on zagrożenie dla społeczeństwa. Został on zobowiązany do odpłatnego przekazania broni policji. Skarżący zakwestionował wprowadzenie jego nazwiska do rejestrów operacyjnych, lecz jego skarga została oddalona na podstawie materiałów niejawnych przedłożonych przez policję. Informacji tych nie ujawniono skarżącemu.

114 ETPC, *Ruiz-Mateos przeciwko Hiszpanii*, nr 12952/87, 23 czerwca 1993 r., pkt 63; TSUE, C-300/11, *, 4 czerwca 2013 r., pkt 55. W odniesieniu do postępowania karnego, zob. ETPC, *Brandstetter przeciwko Austrii*, nr 11170/84, 12876/87 i 13468/87, 28 sierpnia 1991 r., pkt 66–67.*

115 ETPC, *Werner przeciwko Austrii*, nr 21835/93, 24 listopada 1997 r., pkt 66.

116 ETPC, *Vermeulen przeciwko Belgii*, nr 19075/91, 20 lutego 1996 r., pkt 33.

117 ETPC, *Krčmář i in. przeciwko Republice Czeskiej*, nr 35376/97 3 marca 2000 r., pkt 42.

118 ETPC, *Clinique des Acacias i in. przeciwko Francji*, nr 65399/01, 65406/01, 65405/01 i 65407/01, 13 października 2005 r., pkt 37.

119 ETPC, *Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 28901/95, 16 lutego 2000 r., pkt 62.

120 ETPC, *Užukauskas przeciwko Litwie*, nr 16965/04, 6 lipca 2010 r., pkt 45–51.

Dane zawarte w kartotece miały decydujące znaczenie w sprawie skarżącego, ponieważ na ich podstawie sąd miał ustalić czy skarżący był zaangażowany w działalność przestępczą. Kartoteka policyjna stanowiła jedyny dowód na zagrożenie dla społeczeństwa, jakie stwarzał skarżący. Zważywszy, że skarżący nie znał dowodów przeciwko niemu i nie miał możliwości ustosunkowania się do nich (w przeciwieństwie do policji), postępowanie nie było zgodne z wymogami postępowania kontrydiktoryjnego ani z zasadą równości broni i nie chroniło interesów skarżącego w wystarczający sposób. Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

Prawo do uzasadnienia orzeczenia to kolejny kluczowy aspekt prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy¹²¹. Uzasadnienie orzeczenia wskazuje, że sprawa została rozpatrzona w sposób właściwy i umożliwiła stronom wniesienie odpowiedniego i skutecznego odwołania¹²². Sądy nie są zobowiązane do udzielania szczegółowych odpowiedzi na każdy argument, a obowiązek uzasadnienia różni się w zależności od charakteru decyzji i okoliczności sprawy¹²³. W postępowaniach karnych proces z udziałem ławy przysięgłych musi odbywać się przy zapewnieniu gwarancji wystarczających do tego, by oskarżony mógł zrozumieć powody, dla których został uznany za winnego. Mogą one obejmować wytyczne przedstawione przez sędziego co do kwestii prawnych oraz dokładne, jednoznaczne pytania kierowane do ławy przysięgłych przez sędziego¹²⁴.

W postępowaniu cywilnym sądy zobowiązane są do uzasadniania swoich orzeczeń w sposób wystarczający do tego, by jednostki miały możliwość wniesienia skutecznych apelacji¹²⁵. Sąd odwoławczy może skorygować niewystarczające uzasadnienie przyjęte przez sąd niższej instancji. Co do zasady dopuszczalne jest, aby organ odwoławczy po prostu przychylił się do uzasadnienia orzeczenia organu niższej instancji. Uznano jednak, że jest to niewystarczające w sytuacji, gdy zarzut główny apelacji dotyczy braków w uzasadnieniu

121 Zob. Rada Europy, CCJE (2008), *Opinia nr 11 w sprawie jakości orzecznictwa*, 18 grudnia 2008 r.

122 ETPC, *Hadjianastassiou przeciwko Grecji*, nr 12945/87, 16 grudnia 1992 r., pkt 33. Por. ETPC, *Jodko przeciwko Litwie (dec.)*, nr 39350/98, 7 września 1999 r. Odnośnie do prawa Unii zob. TSUE, C-619/10, *Trade Agency Ltd przeciwko Seramico Investments Ltd*, 6 września 2012 r., pkt 53.

123 ETPC, *García Ruiz przeciwko Hiszpanii*, nr 30544/96, 21 stycznia 1999 r., pkt 26.

124 ETPC, *Taxquet przeciwko Belgii*, nr 926/05, 16 listopada 2010 r., pkt 93-100.

125 ETPC, *Suominen przeciwko Finlandii*, nr 37801/97, 1 lipca 2003 r., pkt 36-38.

przyjętym przez sąd niższej instancji¹²⁶. Uzasadnienie podane przez sąd apelacyjny musi odnieść się do istoty rozpatrywanej kwestii w sposób odpowiednio odzwierciedlający jego rolę¹²⁷.

Prawo do odwołania

W świetle prawa RE, mimo że protokół nr 7 do EKPC (wiążący jedynie Państwa Strony) ustanawia prawo do odwołania w postępowaniach karnych¹²⁸, EKPC nie gwarantuje prawa do odwołania w postępowaniach cywilnych. Europejski Trybunał Praw Człowieka potwierdził jednak, że w przypadku gdy procedura odwoławcza przewidziana jest w postępowaniu cywilnym lub karnym, art. 6 będzie miał zastosowanie¹²⁹. **W świetle prawa Unii** w Karcie praw podstawowych UE nie przewidziano szczególnego prawa do odwołania, ale przy dokonywaniu wykładni art. 47 należy uwzględnić orzecznictwo ETPC.

2.3.2. Jawne [publiczne] rozpatrzenie sprawy

W świetle prawa RE i prawa Unii pojęcie dostępu do wymiaru sprawiedliwości obejmuje także prawo do jawnego [publicznego] rozpatrzenia sprawy. Pomaga to propagować zaufanie do sądów poprzez widoczny i przejrzysty wymiar sprawiedliwości¹³⁰. W tym względzie art. 47 Karty praw podstawowych UE odpowiada art. 6 EKPC.

W prawo do jawnego rozpatrzenia sprawy w sposób dorozumiany wpisuje się prawo do ustnej rozprawy¹³¹. Przykładowo w postępowaniach karnych oskarżony powinien mieć zasadniczo prawo do udziału w rozprawie przed sądem pierwszej instancji¹³². Prawo do rozprawy ustnej jest istotne z tego względu, że w przypadku nieobecności na rozprawie dana osoba nie może wykonywać innych praw z art. 6 ust. 3 EKPC. Jednakże osobiste stawiennictwo oskarżonego

126 ETPC, *Hirvisaari przeciwko Finlandii*, nr 49684/99, 27 września 2001 r., pkt 32.

127 ETPC, *Hansen przeciwko Norwegii*, nr 15319/09, 2 października 2014 r., pkt 71 i nast.

128 Rada Europy, *Protokół nr 7 do EKPC*, CETS nr 117, 1984, art. 2.

129 Zob. na przykład ETPC, *Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 9562/81 i 9818/82, 2 marca 1987 r., pkt 54.

130 ETPC, *Pretto i in. przeciwko Włochom*, nr 7984/77, 8 grudnia 1983 r., pkt 21.

131 ETPC, *Allan Jacobsson (nr 2) przeciwko Szwecji*, nr 16970/90, 19 lutego 1998 r., pkt 46. Zob. także TSUE, C-399/11, *Stefano Melloni przeciwko Ministerio Fiscal*, 26 lutego 2013 r., pkt 49.

132 ETPC, *Tierce i in. przeciwko San Marino*, nr 24954/94, 24971/94, 24972/94, 25 lipca 2000 r., pkt 94; ETPC, *Jussila przeciwko Finlandii* [GC], nr 73053/01, 23 listopada 2006 r., pkt 40.

nie ma tak kluczowego znaczenia dla rozprawy apelacyjnej jak w przypadku rozprawy w procesie głównym. Sposób zastosowania art. 6 do postępowań przed sądami apelacyjnymi zależy od szczególnych cech danego postępowania, przy czym należy uwzględnić całość postępowania w krajowym porządku prawnym oraz rolę, jaką odgrywa w nim sąd apelacyjny¹³³. Ponadto prawo do rozprawy ustnej nie ma charakteru bezwzględnie i rezygnacja z niego może być uzasadniona w niektórych okolicznościach, w zależności od charakteru kwestii przedłożonych do rozstrzygnięcia przez sąd¹³⁴. Przykładowo rozprawa ustna może się nie odbyć w sytuacji, gdy nie występują kwestie związane z wiarygodnością czy sporne fakty, które wymagają ustnego przedstawienia dowodów lub przesłuchania świadków¹³⁵. W przypadku gdy proces karny przeprowadzany jest *in absentia* i oskarżony nie ma wiedzy o postępowaniu, należy mu zapewnić możliwość wniesienia o ponowne rozpatrzenie sprawy po powzięciu wiadomości o oskarżeniu. W postępowaniach cywilnych rozstrzygnięcie bez przeprowadzenia rozprawy możliwe jest w sprawach mających za przedmiot kwestie prawne o ograniczonym charakterze¹³⁶ lub w sytuacjach, gdy postępowania mają charakter wyłącznie prawny lub techniczny¹³⁷. Jednakże co do zasady jednostce przysługuje prawo do jawnej rozprawy ustnej przed pierwszym i jedynym sądem badającym jej sprawę¹³⁸.

Artykuł 6 ust. 1 EKPC wyraźnie zezwala na wyłączenie udziału prasy i publiczności:

- ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym;
- gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron; albo też

133 ETPC, *Kremzow przeciwko Austrii*, nr 12350/86, 21 września 1993 r., pkt 58–59; ETPC, *Hermi przeciwko Włochom* [GC], nr 18114/02, 18 października 2006 r., pkt 60. Odnośnie do procesów *in absentia* w UE zob. Rada Unii Europejskiej (2009), *Decyzja ramowa Rady 2009/299/WSiSW* z dnia 26 lutego 2009 r. zmieniająca decyzje ramowe 2002/584/WSiSW, 2005/214/WSiSW, 2006/783/WSiSW, 2008/909/WSiSW oraz 2008/947/WSiSW i tym samym wzmacniająca prawa procesowe osób oraz ułatwiająca stosowanie zasady wzajemnego uznawania do orzeczeń wydanych pod nieobecność danej osoby na rozprawie, Dz.U. L 81/24.

134 ETPC, *Kremzow przeciwko Austrii*, nr 12350/86, 21 września 1993 r., pkt 59.

135 ETPC, *Jussila przeciwko Finlandii* [GC], nr 73053/01, 23 listopada 2006 r., pkt 41–42 i 47–48.

136 ETPC, *Valová, Slezák i Slezák przeciwko Słowacji*, nr 44925/98, 1 czerwca 2004 r., pkt 65–68.

137 ETPC, *Koottummel przeciwko Austrii*, nr 49616/06, 10 grudnia 2009 r., pkt 19.

138 ETPC, *Becker przeciwko Austrii*, nr 19844/08, 11 czerwca 2015 r., pkt 39.

- kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości.

Konieczność zachowania poufności zawodowej także może uzasadniać wprowadzenie ograniczeń¹³⁹. Dzieciom zapewnia się wyraźną ochronę i istnieje możliwość wyłączenia całej kategorii postępowań z uwagi na potrzebę zagwarantowania ich ochrony¹⁴⁰.

Przykład: W sprawie *Khrabrova przeciwko Rosji*¹⁴¹ skarżąca pracowała jako nauczycielka w Moskwie, w lutym 2002 r. została zwolniona w następstwie sporu, w jaki wdała się z uczniem podczas lekcji. Skarżąca wniosła powództwo cywilne przeciwko szkole, domagając się odszkodowania i przywrócenia do pracy, a następnie skierowała do ETPC skargę na nierzetelne postępowanie. Wszczególności podnosiła, że sąd krajowy nie przeprowadził rozprawy publicznej z uwagi na interes zaangażowanych w sprawę nieletnich.

Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał argumenty sądu krajowego uzasadniające przeprowadzenie rozprawy za zamkniętymi drzwiami za niejasne. Z podanych powodów wynikało, że publiczna rozprawa niekorzystnie wpłynęłaby na edukację nieokreślonej grupy nieletnich. Trybunał wskazał, że sądy krajowe zobowiązane są podać wystarczające powody uzasadniające wyłączenie wymiaru sprawiedliwości spod kontroli publicznej, która stanowi istotne zabezpieczenie przed arbitralnością. Jednakże w tym przypadku nie zostało to zrobione w sposób właściwy. Publiczna rozprawa, która odbyła się następnie przed sądem apelacyjnym nie naprawiła naruszenia z uwagi na brak wymaganego zakresu; w szczególności, sąd apelacyjny nie przesłuchał ponownie świadków. Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia prawa do rozprawy publicznej na mocy art. 6 EKPC.

Można się zrzec prawa do publicznego rozpatrzenia sprawy, przy czym musi do tego dojść z własnej woli, w sposób jednoznaczny i bez naruszania istotnego interesu publicznego. Przykładowo nawet w przypadku gdy osoba oskarżona nie stawia się osobiście na rozprawie, nie dochodzi do naruszenia, jeżeli osoba

139 ETPC, *Diennet przeciwko Francji*, nr 18160/91, 26 września 1995 r., pkt 34–35.

140 ETPC, *B. i P. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 36337/97 i 35974/97, 24 kwietnia 2001 r., pkt 3738.

141 ETPC, *Khrabrova przeciwko Rosji*, nr 18498/04, 2 października 2012 r., pkt 50–53.

ta została powiadomiona o dacie i miejscu procesu lub była reprezentowana przez obrońcę posiadającego pełnomocnictwo¹⁴².

2.4. Inne ścieżki dostępu do wymiaru sprawiedliwości

Najważniejsze kwestie

- Mechanizmy dostępu do wymiaru sprawiedliwości mogą obejmować organy inne niż wymiar sprawiedliwości takie jak krajowe instytucje praw człowieka, organy ds. równości, organy ds. ochrony danych czy instytucje rzecznika praw człowieka.
- Organy administracyjne mogą przyspieszać dostęp do wymiaru sprawiedliwości, zapewniając szybsze drogi uzyskania środków prawnych lub dopuszczając dochodzenie roszczeń zbiorowych. Jednakże nie mogą one umniejszać znaczenia przysługującego jednostce prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości i powinny zasadniczo podlegać nadzorowi sądowemu.
- Procedury w zakresie alternatywnego rozstrzygania sporów (ADR), takie jak mediacja i arbitraż, stanowią alternatywę dla dostępu do wymiaru sprawiedliwości poprzez formalną drogę sądową.
- Jeżeli prawo wymaga aby striny poddały się postępowaniu arbitrażowemu, sąd arbitrażowy musi być zgodny z art. 6 EKPC i art. 47 Karty praw podstawowych.
- Unia Europejska zachęca do stosowania ADR poprzez takie inicjatywy jak dyrektywa UE w sprawie mediacji oraz szereg innych na rzecz ochrony konsumenta.

2.4.1. Organy pozasądowe

Wiele systemów sądownictwa boryka się z coraz większym obciążeniem pracą, a dostęp do sądów może być kosztowny. Szersze spojrzenie na kwestię dostępu do wymiaru sprawiedliwości obejmuje zarówno organy pozasądowe, jak i sądy¹⁴³. Do organów tych mogą zaliczać się organy ds. równości, instytucje administracyjne i inne, które zajmują się sprawami z dziedziny dyskryminacji,

142 ETPC, *Håkansson i Sturesson przeciwko Szwecji*, nr 11855/85, 21 lutego 1990 r., pkt 66; TSUE, C-399/11, *Stefano Melloni przeciwko Ministerio Fiscal*, 26 lutego 2013 r., pkt 49.

143 FRA (2012), *Bringing rights to life: The fundamental rights landscape of the European Union* [Realizacja praw: prawa podstawowe w porządku prawnym w Unii Europejskiej], Luksemburg, Urząd Publikacji.

krajowe instytucje praw człowieka (NHRI), instytucje rzeczników praw człowieka, organy ds. ochrony danych, inspektoraty pracy i sądy wyspecjalizowane¹⁴⁴. Państwa członkowskie UE ustanowiły niektóre ze wspomnianych organów zgodnie z prawem UE – przykładowo organy ds. równości zajmujące się równością rasową czy etniczną oraz równością płci ustanowiono na mocy dyrektywy w sprawie równości rasowej¹⁴⁵, a krajowe organy ds. ochrony danych na mocy dyrektywy w sprawie ochrony danych¹⁴⁶.

Procedury quasi-sądowe wszczęte przed organami innymi niż wymiar sprawiedliwości – często w formie mediacji (zob. [sekcję 2.4.2](#) dotyczącą alternatywnego rozstrzygnięcia sporów) – mogą stanowić szybsze, mniej formalistyczne i tańsze alternatywy dla wnioskodawców. Jednakże większość organów pozasądowych nie dysponuje uprawnieniami do wydawania wiążących decyzji (wyjątkami są tu na przykład organy ds. ochrony danych i niektóre organy ds. równości), a ich uprawnienia w zakresie wypłaty odszkodowań są zasadniczo ograniczone.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że organ nieuznany za sąd w świetle prawa krajowego może być traktowany jak sąd, jeżeli jest dość jednoznaczne, że wykonuje on funkcje sądowe i zapewnia gwarancje procesowe wymagane na mocy art. 6 EKPC, takie jak gwarancja bezstronności i niezawisłości (zob. [sekcję 2.1.2](#))¹⁴⁷. W przeciwnym wypadku organ pozasądowy musi podlegać nadzorowi ze strony organu sądowego, który ma pełną właściwość i spełnia wymogi z art. 6¹⁴⁸.

Organy administracyjne także mogą przyspieszać dostęp do wymiaru sprawiedliwości, dopuszczając dochodzenie roszczeń czy wnoszenie skarg zbiorowych. Dzięki temu skarżący mogą łączyć siły, tak aby wiele indywidualnych skarg

144 Zob. ONZ, Zgromadzenie Ogólne (1993) *Resolution A/RES/48/134 on national institutions for the promotion and protection of human rights* [Rezolucja A/RES/48/134 w sprawie instytucji krajowych na rzecz promocji i ochrony praw człowieka], 20 grudnia 1993 r. (*Zasady paryskie*), Załącznik.

145 Dyrektywa Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 r. wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne, Dz.U. L 180 (dyrektywa w sprawie równości rasowej).

146 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 24 października 1995 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych i swobodnego przepływu tych danych, Dz.U. L 281 (dyrektywa w sprawie ochrony danych).

147 ETPC, *Oleksandr Volkov przeciwko Ukrainie*, nr 21722/11, 9 stycznia 2013 r., pkt 88–91.

148 ETPC, *Zumtobel przeciwko Austrii*, nr 12235/86, 21 września 1993 r., pkt 29–32.

w tej samej sprawie można było połączyć w ramach jednego powództwa¹⁴⁹. Takie rozwiązanie może dać organizacjom takim jak NGO możliwość wnoszenia skarg w imieniu jednostek.

Obiecujące praktyki

Poprawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących dyskryminacji

We Włoszech organ ds. równości zajmujący się dyskryminacją na tle rasowym lub ze względu na pochodzenie etniczne – krajowy urząd ds. przeciwdziałania dyskryminacji na tle rasowym – ustanowił biura ds. przeciwdziałania dyskryminacji i punkty kontaktowe w niektórych lokalizacjach we współpracy z lokalnymi władzami i NGO. Ponadto doradcy ds. równości, którzy zajmują się dyskryminacją ze względu na płeć, funkcjonują na szczeblu krajowym i regionalnym; są oni upoważnieni do przyjmowania skarg, świadczenia usług doradczych i oferowania usług w zakresie mediacji. Współpracują z inspektorami pracy posiadającymi uprawnienia śledcze, w celu ustalenia okoliczności faktycznych w sprawach dotyczących dyskryminacji. Mają także pełnomocnictwo procesowe do występowania w sądzie w sprawach o skutkach społecznych w sytuacji, gdy nie można wskazać jednostkowej ofiary.

Źródło: FRA (2012), Access to justice in cases of discrimination in the EU – Steps to further equality [Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących dyskryminacji w UE – kroki na rzecz dalszej równości], s. 28.

2.4.2. Alternatywne rozstrzygnięcie sporów

Alternatywne rozstrzygnięcie sporów (ADR) odnosi się do procedur rozstrzygnięcia sporów – takich jak mediacja i arbitraż – oferujących pozasądowe metody rozwiązywania sporów¹⁵⁰. Procedury ADR mogą wpłynąć na poprawę skutecz-

149 Komisja Europejska (2013), Zalecenie Komisji z dnia 11 czerwca 2013 r. w sprawie wspólnych zasad dotyczących mechanizmów zbiorowego dochodzenia roszczeń o zaprzestanie bezprawnych praktyk oraz roszczeń odszkodowawczych w państwach członkowskich, dotyczących naruszeń praw przyznanych na mocy prawa Unii, Dz.U. L 201. Zob. także, Parlament Europejski, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Wewnętrznej (2011), *Overview of existing collective redress schemes in EU Member States* [Przegląd systemów dochodzenia roszczeń zbiorowych istniejących w państwach członkowskich UE], Bruksela, lipiec 2011 r.

150 Zob. na przykład, Komisja Europejska (2011), Dokument do dyskusji w sprawie zastosowania alternatywnych metod rozwiązywania sporów do rozwiązywania sporów dotyczących transakcji i praktyk handlowych w Unii Europejskiej, pkt 6.

ności wymiaru sprawiedliwości poprzez zmniejszenie nakładu pracy sądów oraz poprzez umożliwianie jednostkom rozstrzygnięcia sporów bez konieczności ponoszenia wysokich kosztów¹⁵¹. Oprócz tego, że procedury te są tańsze, mogą także być korzystne ze względu na krótszy czas trwania postępowania i mniejszy stres. Historia i sposoby stosowania ADR różnią się w poszczególnych państwach Europy. Niektóre organy pozasądowe wymienione w **sekcji 2.4.1** często stosują procedury ADR.

Obiecujące praktyki

Wykorzystanie mediacji w postępowaniach w zakresie prawa rodzinnego

W wielu państwach za korzystne uznaje się rozstrzygnięcie sporów odnoszących się do spraw rodzinnych w drodze mediacji, zamiast wstępowania na drogę sądową. W Chorwacji rodzice prowadzący spory w związku z rozwodem i pieczę nad dzieckiem obowiązkowo próbują metod mediacji. Procedurę mediacji przeprowadzają psychologowie z Centrów Opieki Społecznej.

Czasem mediacja łączona jest z innymi funkcjami. W Estonii, na przykład, specjalista ds. wspierania dzieci pomaga rodzicom w zakresie mediacji podczas pierwszych etapów procesu. W Niemczech doradca prawny dziecka zapewnia rodzicom wsparcie w zakresie mediacji.

Źródło: FRA (2015), Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States [Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku – opinie i doświadczenia specjalistów odnośnie do uczestnictwa dzieci w cywilnych i karnych postępowaniach sądowych w 10 państwach członkowskich UE], s. 47.

W ramach RE mediacja w kontekście postępowania cywilnych została zdefiniowana jako procedura rozstrzygnięcia sporu, w której strony prowadzą negocjacje

151 Rada Europy, CEPEJ (2014), *Report on “European judicial systems – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice”* [Sprawozdanie w sprawie „Europejskich systemów sądownictwa – edycja 2014 (dane z 2012 r.): skuteczność i jakość wymiaru sprawiedliwości”], rozdział 6, do którego odniesienie zawarto w ETPC, *Momčilović przeciwko Chorwacji*, nr 11239/11, 26 marca 2015 r., pkt 33.

w celu osiągnięcia porozumienia przy pomocy mediatora¹⁵². W kontekście postępowań karnych mediacja została zdefiniowana jako procedura, w której bezstronny mediator – za zgodą obu stron – pomaga ofierze i sprawcy aktywnie uczestniczyć w procesie rozstrzygnięcia kwestii powstałych na skutek popełnionego przestępstwa¹⁵³. Arbitraż musi przynajmniej przewidywać udział osoby, która na podstawie umowy o arbitraż zostaje wezwana do wydania prawnie wiążącego orzeczenia w sporze przedłożonym do rozpatrzenia przez strony umowy¹⁵⁴. Należy zauważyć, że niewykonanie prawomocnego orzeczenia arbitrażowego może stanowić naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC¹⁵⁵.

Przykład: W sprawie *Suda przeciwko Republice Czeskiej*¹⁵⁶ skarżący był akcjonariuszem mniejszościowym w publicznej spółce akcyjnej (C.). W listopadzie 2003 r. Walne Zgromadzenie Akcjonariuszy podjęło większością głosów decyzję o rozwiązaniu spółki bez postępowania likwidacyjnego i przejęciu majątku spółki przez głównego akcjonariusza (E.). Wartość umorzenia akcji znajdujących się w posiadaniu akcjonariuszy mniejszo-

- 152 Rada Europy, Komitet Ministrów (2002), *Recommendation Rec(2002)10 to member states on mediation in civil matters* [Zalecenie Rec(2002)10 skierowane do państw członkowskich dotyczące mediacji w sprawach cywilnych], 18 września 2002 r., zasada nr 1. Zob. także Rada Europy, Komitet Ministrów (1998), *Recommendation, Rec(98)1 on family mediation, 21 January 1998* [Zalecenie Rec(98)1 w sprawie mediacji rodzinnych, 21 stycznia 1998 r.]; Rada Europy, Komitet Ministrów (2001), *Recommendation Rec(2001)9 to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties* [Zalecenie Rec(2001)9 skierowane do państw członkowskich w sprawie rozwiązań alternatywnych do postępowań spornych pomiędzy organami administracji a osobami fizycznymi], 5 września 2001 r.; Rada Europy, CEPEJ (2007), *Analysis on assessment of the impact of Council of Europe recommendations concerning mediation* [Analiza oceny wpływu zaleceń Rady Europy w sprawie mediacji]; Rada Europy, CEPEJ (2007), *Guidelines for a better implementation of the existing recommendation on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties* [Wytyczne dotyczące lepszego wdrożenia istniejącego zalecenia w sprawie rozwiązań alternatywnych do postępowań spornych pomiędzy organami administracji a osobami fizycznymi].
- 153 Rada Europy, Komitet Ministrów (1999), *Recommendation Rec(99)19 to member states concerning mediation in penal matters* [Zalecenie Rec(99)19 skierowane do państw członkowskich w sprawach karnych], 15 września 1999 r.
- 154 Rada Europy, *Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption* [Protokół dodatkowy do prawnokarnej konwencji o korupcji], CETS nr 191, 2003, art. 1. Nie został on ratyfikowany na szeroką skalę. Zob. także, ONZ, Komisja Narodów Zjednoczonych do spraw Międzynarodowego Prawa Handlowego (UNCITRAL) (1985), *UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration* [Modelowa ustawa Komisji Narodów Zjednoczonych do spraw Międzynarodowego Prawa Handlowego o międzynarodowym arbitrażu handlowym], 11 grudnia 1985 r. (z późn. zm. z 2006 r.).
- 155 ETPC, *Regent Company przeciwko Ukrainie*, nr 773/03, 3 kwietnia 2008 r., pkt 60.
- 156 ETPC, *Suda przeciwko Republice Czeskiej*, nr 1643/06, 28 października 2010 r.

ściowych, w tym skarżącego, ustalono w drodze umowy. Zapis na sąd arbitrażowy w umowie przewidywał, że wszelkie weryfikacje wartości umorzenia miały stanowić kwestię podlegającą rozstrzygnięciu w postępowaniu arbitrażowym, a nie w zwyczajnym postępowaniu sądowym; umowa o przekazaniu sporu do rozstrzygnięcia przez sąd arbitrażowy została zawarta pomiędzy C. a E. Z inicjatywy skarżącego wszczęto szereg różnych postępowań na szczeblu krajowym w sprawie weryfikacji wartości umorzenia i stwierdzenia jej nieważności, jednak nie zakończyły się one pomyślnie dla skarżącego.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że porozumienie w sprawie rozstrzygnięcia sporu samo w sobie nie było wystarczająco jednoznaczne, aby uznać je za zrzeczenie się prawa do sądu oraz że gdyby strony były zobowiązane do załatwienia sprawy w drodze postępowania arbitrażowego, sąd musiałby być zgodny z art. 6. Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 ust. 1 z uwagi na to, że procedura arbitrażowa nie spełniała dwóch podstawowych wymogów: (i) zapis na sąd arbitrażowy przyznawał uprawnienia decyzyjne arbitrom wpisanym na listę spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, którzy nie są sądem arbitrażowym ustanowionym z mocy prawa; oraz (ii) procedura arbitrażowa nie zezwalała na jawne rozpatrzenie sprawy i skarżący w żaden sposób nie zrzekł się tego prawa.

W świetle prawa Unii mediację określa się jako zorganizowane postępowanie, w którym strony sporu próbują same osiągnąć porozumienie w celu rozwiązania ich sporu, korzystając z pomocy mediatora¹⁵⁷. Unia Europejska przyjęła szereg instrumentów, aby zachęcić do korzystania z ADR. Przykładowo w unijnej dyrektywie w sprawie mediacji popiera się stosowanie mediacji w sporach o charakterze transgranicznym odnoszących się do określonych spraw cywilnych i handlowych¹⁵⁸. Dyrektywa nie ma zastosowania do spraw skarbowych, celnych i administracyjnych lub do sporów związanych z odpowiedzialnością państwa; nie ma ona także zastosowania do spraw z obszaru prawa pracy

157 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych (dyrektywa w sprawie mediacji), Dz.U. L 136, art. 3. Dyrektywa nie ma zastosowania do Danii.

158 *Tamże*. Zgodnie z art. 2 ust. 1 spór „o charakterze transgranicznym” ma miejsce wówczas, gdy przynajmniej jedna ze stron ma miejsce zamieszkania lub zwykłe miejsce pobytu w innym państwie członkowskim niż druga strona w jednym z następujących terminów: (i) w dniu, w którym strony postanowiły skorzystać z mediacji po zaistnieniu sporu; (ii) w którym sąd postanowił o przeprowadzeniu mediacji; lub (iii) kiedy obowiązek skorzystania z mediacji wynika z prawa krajowego.

czy prawa rodzinnego, gdzie strony nie mogą swobodnie decydować co do praw i obowiązków na mocy stosownego obowiązującego prawa, na przykład w sprawach statusu. Nie nakłada ona na strony obowiązku mediacji: jej celem jest ułatwienie dostępu do ADR oraz promowanie polubownego rozwiązywania sporów w drodze mediacji¹⁵⁹. Dyrektywa ma także na celu zapewnienie wyważonej relacji między mediacją a postępowaniem sądowym i potwierdza, że stronom sporu nie należy utrudniać realizacji ich prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości¹⁶⁰.

Unia Europejska wydała także akty prawne dotyczące ADR w dziedzinie ochrony konsumentów¹⁶¹. Dyrektywa i rozporządzenie dotyczące ADR w odniesieniu do sporów konsumenckich zobowiązują państwa członkowskie do promowania i ustanawiania systemów umożliwiających skuteczne i szybkie rozwiązywanie sporów konsumenckich¹⁶². Dyrektywa ma na celu zapewnienie, aby na szczeblu krajowym wyznaczone zostały organy, których zadaniem jest utrzymywanie i monitorowanie wykazu podmiotów świadczących usługi w zakresie ADR, które spełniają wymogi określone w dyrektywie. Wspomniane podmioty świadczące usługi w zakresie ADR muszą uaktualniać swoje strony internetowe i oferować usługi nieodpłatnie lub za opłatą o nieznaczonej wysokości. Państwa członkowskie zobowiązane były do dokonania transpozycji dyrektywy do lipca 2015 r.

Rozporządzenie określa wymóg utworzenia internetowego, interaktywnego portalu (platformy ODR) służącego pozasądowemu rozwiązywaniu sporów wynikających z umowy w drodze, przykładowo, e-mediacji. Rozporządzenie ma zastosowanie do konsumentów i przedsiębiorców zaangażowanych

159 Tamże, art. 1. Odnośnie do dyskusji na temat wpływu dyrektywy, zob. Parlament Europejski (2014), *'Rebooting' the Mediation Directive: assessing the limited impact of its implementation and proposing measures to increase the number of mediations in the EU* [„Ponowne uruchomienie” dyrektywy w sprawie mediacji: ocena ograniczonego wpływu jej wdrożenia i propozycja środków służących zwiększeniu liczby mediacji w UE], Bruksela, Unia Europejska.

160 Tamże, art. 5 ust. 2.

161 W art. 38 Karty praw podstawowych UE stwierdza się, że „[z]apewnia się wysoki poziom ochrony konsumentów w politykach Unii”.

162 Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/11/UE z dnia 21 maja 2013 r. w sprawie alternatywnych metod rozstrzygania sporów konsumenckich oraz zmiany rozporządzenia (WE) nr 2006/2004 i dyrektywy 2009/22/WE, Dz.U. L 165 (dyrektywa w sprawie ADR w sporach konsumenckich) oraz Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 524/2013 z dnia 21 maja 2013 r. w sprawie internetowego systemu rozstrzygania sporów konsumenckich oraz zmiany rozporządzenia (WE) nr 2006/2004 i dyrektywy 2009/22/WE, Dz.U. L 165 (rozporządzenie w sprawie ODR w sporach konsumenckich).

w spory o charakterze krajowym i transgranicznym oraz do określonych sporów skierowanych przeciwko konsumentom przez przedsiębiorców. Konsumenti z UE wnoszą skargi online a następnie zostają skontaktowani z krajowymi podmiotami świadczącymi usługi ADR, które pomogą im w rozwiązaniu sporu¹⁶³. Państwa członkowskie muszą zaproponować punkt kontaktowy ds. internetowego rozstrzygania sporów (ODR), zapewniający pomoc przy rozstrzygnięciu sporów przedłożonych za pośrednictwem platformy ODR. Przedsiębiorcy internetowi muszą informować klientów o istnieniu opcji ADR i umieścić link do platformy ODR na swojej stronie internetowej. Mechanizm wejdzie w życie w styczniu 2016 r. Dalsze inicjatywy w zakresie e-sprawiedliwości omówiono w [sekcji 8.5](#).

Rosnąca popularność mediacji jako mechanizmu potencjalnie zapewniającego oszczędność kosztów i czasu skłoniła niektóre państwa do wprowadzenia mechanizmów obowiązkowych. Studium przypadku przedstawione poniżej ukazuje sposób, w jaki TSUE zapewnił zgodność wspomnianych mechanizmów obowiązkowych z zasadą skutecznej ochrony sądowej.

Przykład: W sprawie *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA*¹⁶⁴ przedmiotem rozważań TSUE były cztery połączone wnioski o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożone przez sąd z Ischii odnośnie do klauzul, na mocy których obligatoryjna próba pojednania pozasądowego jest warunkiem dopuszczalności skargi sądowej przed sądami krajowymi. Klauzule przyjęto przy transpozycji dyrektywy 2002/22/WE w sprawie usługi powszechnej i związanych z sieciami i usługami łączności elektronicznej praw użytkowników. Sąd krajowy zwrócił się do TSUE z zapytaniem, czy zasada skutecznej ochrony sądowej sprzeciwia się obowiązkowej mediacji.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej orzekł, że zasada skutecznej ochrony sądowej nie sprzeciwia się obowiązkowej mediacji, pod warunkiem spełnienia określonych wymogów: (i) postępowanie nie może zakończyć się wiążącą decyzją; (ii) nie może opóźnić w istotny sposób wniesienia powództwa sądowego; (iii) powoduje zawieszenie biegu

¹⁶³ Zob. rozporządzenie Rady w sprawie ODR w sporach konsumenckich.

¹⁶⁴ TSUE, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA*, 18 marca 2010 r., pkt 67.

przedawnienia dochodzonych roszczeń na czas trwania postępowania pojednawczego; (iv) nie może wiązać się z ponoszeniem kosztów przez strony (chyba że koszty te są nieznaczne); (v) droga elektroniczna nie stanowi jedynego sposobu dostępu do rzeczonoego postępowania pojednawczego; oraz (vi) dopuszczalne jest zastosowanie środków tymczasowych w szczególnych przypadkach.

Mechanizmy ADR są także dostępne w dziedzinie prawa karnego. Zalecenie RE zawiera wytyczne wykorzystania mediacji w sprawach karnych¹⁶⁵. Przed wyrażeniem zgody na przeprowadzenie mediacji strony powinny być w pełni poinformowane o przysługujących im prawach, charakterze procedury mediacji oraz o potencjalnych konsekwencjach ich decyzji¹⁶⁶. Ani ofiara, ani sprawca nie powinni być nakłanianiani do zgody na udział w mediacji poprzez zastosowanie niezgodnych z prawem środków¹⁶⁷ – na przykład poprzez wymuszenie przez prokuratora lub z uwagi na brak porady prawnej. Jednakże w sprawach karnych mediacja nie zawsze jest odpowiednim rozwiązaniem. Przykładowo Konwencja Rady Europy w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy w stosunku do kobiet i przemocy domowej zakazuje obligatoryjnego stosowania w tej dziedzinie alternatywnego rozwiązywania konfliktów, w tym mediacji i procedur pojednawczych¹⁶⁸.

W świetle prawa Unii dyrektywa w sprawie praw ofiar ustanawia prawa ofiar do gwarancji w kontekście sprawiedliwości naprawczej¹⁶⁹. Prawa ofiar przestępstw omówione są bardziej szczegółowo w [sekcji 8.2](#).

165 Rada Europy, Komitet Ministrów (1999), *Recommendation Rec(99)19 to member states concerning mediation in penal matters* [Zalecenie Rec(99)19 skierowane do państw członkowskich dotyczące mediacji w sprawach karnych], 15 września 1999 r.

166 *Tamże*, pkt 10.

167 *Tamże*, pkt 11.

168 Council of Europe, *Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence* [Konwencja w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy w stosunku do kobiet i przemocy domowej] (konwencja ze Stambułu), CETS nr 210, 2011.

169 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW, Dz.U. L 315, art. 12. Zob. TSUE, Sprawy połączone C-483/09 i C-1/10, *Postępowania karne przeciwko Magatte Gueye i Valentinowi Salmerónowi Sánchezowi*, 15 września 2011 r., pkt 74 i TSUE, C-205/09, *Postępowania karne przeciwko Emilowi Eredicsowi i Márii Vassné Sápi*, 21 października 2010 r., pkt 40. Zob. także ONZ, Wydział ONZ ds. Awansu Kobiet w Departamencie Spraw Gospodarczych i Społecznych (DAW) (2009), *Handbook for Legislation on Violence against Women* [Podręcznik prawodawstwa dotyczącego przemocy wobec kobiet], Nowy Jork, Organizacja Narodów Zjednoczonych.

3

Pomoc prawna

UE	Omówione zagadnienia	RE
Pomoc prawna w postępowaniach innych niż karne		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego) TSUE, C-279/09, <i>DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland</i> , 2010 Dyrektywa w sprawie pomocy prawnej (2002/8/WE) Rozporządzenie nr 604/2013, art. 27 ust. 5 i 6	Zakres stosowania	EKPC, art. 6 ust. 1 ETPC, <i>Airey przeciwko Irlandii</i> , nr 6289/73, 1979 <i>European Agreement on the Transmission of Applications for Legal Aid</i> [Porozumienie europejskie w sprawie przekazywania wniosków o przyznanie pomocy sądowej], CETS nr 92, 1977
	Badanie środków finansowych i zasadności roszczenia	ETPC, <i>McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 46311/99, 2002
Pomoc prawna w postępowaniach karnych		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 48 ust. 2 (domniemanie niewinności i prawo do obrony)	Zakres stosowania	EKPC, art. 6 ust. 3 lit. c)
	Badanie sytuacji finansowej	ETPC, <i>Tsonyo Tsonev przeciwko Bułgarii</i> (nr 2), nr 2376/03, 2010 ETPC, <i>Twalib przeciwko Grecji</i> , nr 24294/94, 1998
	Badanie interesów wymiaru sprawiedliwości	ETPC, <i>Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii</i> , nr 32238/04, 2012

Dostęp do pomocy prawnej stanowi ważny element prawa do rzetelnego procesu na gruncie art. 6 EKPC i art. 47 Karty praw podstawowych UE. Prawo do pomocy prawnej zapewnia skuteczny dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla osób niedysponujących wystarczającymi zasobami finansowymi, aby pokryć koszty związane z prowadzeniem sprawy, takie jak koszty sądowe i koszty zastępstwa procesowego (prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika jest przedmiotem analizy zawartej w [rozdziale 4](#)).

W świetle prawa RE i prawa Unii pomoc prawna nie musi przybierać określonej formy – państwa dysponują swobodą decydowania odnośnie do sposobu realizowania ciążących na nich zobowiązań prawnych. W rezultacie systemy pomocy prawnej często znacznie się różnią¹⁷⁰. Pomoc prawna może na przykład obejmować bezpłatne zastępstwo procesowe albo reprezentację przez adwokata lub zwolnienie z kosztów postępowania, w tym kosztów sądowych¹⁷¹. Tego rodzaju uzgodnienia mogą funkcjonować równolegle do innych uzupełniających systemów wsparcia, takich jak obrona *pro bono*, centra pomocy prawnej czy ubezpieczenie ochrony prawnej – które mogą być finansowane z budżetu państwa, organizowane przez sektor prywatny lub zarządzane przez NGO¹⁷². Niniejszy rozdział przedstawia kwestię pomocy prawnej osobno w kontekście postępowań innych niż karne ([sekcja 3.1](#)) i postępowań karnych ([sekcja 3.2](#)) z uwagą na różnice w obowiązujących prawach.

170 ETPC, *Airey przeciwko Irlandii*, nr 6289/73, 9 października 1979 r., pkt 26.

171 TSUE, C-279/09, *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland*, 22 grudnia 2010 r., pkt 48.

172 FRA (2011), *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie: przegląd wyzwań i możliwości*, s. 47.

3.1. Pomoc prawna w postępowaniach innych niż karne

Najważniejsze kwestie

- Artykuł 6 ust. 1 EKPC oraz art. 47 Karty praw podstawowych UE gwarantują prawo do korzystania z pomocy prawnej w postępowaniach cywilnych. Dzięki temu jednostki mają możliwość uzyskania dostępu do wymiaru sprawiedliwości niezależnie od środków finansowych, jakimi dysponują.
- Pomoc prawna co do zasady wiąże się z badaniem sytuacji finansowej i zasadności. Państwa mogą decydować, czy świadczenie pomocy prawnej leży w interesie wymiaru sprawiedliwości, biorąc pod uwagę: znaczenie sprawy dla jednostki, złożoność sprawy i możliwości jednostki w zakresie występowania samodzielnie.
- W świetle prawa RE i prawa Unii przyznanie pomocy prawnej osobom prawnym (np. spółkom) nie jest zasadniczo niemożliwe, ale musi podlegać ocenie w świetle odpowiednich przepisów krajowych oraz sytuacji danej osoby prawnej.

3.1.1. Zakres stosowania

W świetle prawa RE i prawa Unii prawo dostępu do sądu (wynikające z prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy) powinno być skuteczne dla wszystkich osób, niezależnie od środków finansowych, jakimi dysponują. Wymaga to od państwa podjęcia kroków celem zapewnienia równego dostępu do postępowania przykładowo poprzez ustanowienie odpowiednich systemów pomocy prawnej¹⁷³. Pomoc prawna może także sprzyjać administrowaniu wymiarem sprawiedliwości, ponieważ niereprezentowane strony postępowania często nie mają świadomości istnienia zasad procesowych i wymagają znacznej pomocy ze strony sądów, co może powodować opóźnienia w postępowaniach.

¹⁷³ Rada Europy, Komitet Ministrów (1978), *Resolution 78(8) on legal aid and advice [Rezolucja 78(8) w sprawie pomocy i porady prawnej]*, 2 marca 1978 r.

Obiecujące praktyki

Świadczenie pomocy prawnej na rzecz grup wymagających szczególnego traktowania

Aby zapewnić dostęp do bezpłatnej porady prawnej dla Romów na Węgrzech, od 2001 r. przy ministerstwie sprawiedliwości i egzekwowania prawa funkcjonuje sieć ds. przeciwdziałania dyskryminacji społeczności romskiej (*Roma Anti-diskriminációs Ügyfélszolgálati Hálózat*). Prawnicy świadczący usługi w ramach sieci oferują bezpłatną pomoc prawną (udzielanie porad prawnych, sporządzanie dokumentów prawnych, wnoszenie powództwa i reprezentowanie klientów w sądzie) w sprawach, w których doszło do naruszenia praw klientów ze względu na ich romskie pochodzenie. Ministerstwo zapewnia środki finansowe wymagane do prowadzenia sieci (honoraria prawników) oraz pokrywa koszty związane z wniesieniem powództwa.

Źródło: FRA (2011), *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie: przegląd wyzwań i możliwości*, s. 50.

Jednostki mają możliwość uzyskania skutecznego dostępu do sądów w przypadku występowania przed sądem, jeżeli wytyczne przekazane na mocy zasad procesowych i instrukcji sądu, wraz z określonymi poradami prawnymi i pomocą prawną, są wystarczające do tego, by dać im skuteczną możliwość zajęcia stanowiska w sprawie¹⁷⁴. Wymagany zakres działań zapewniających skuteczny dostęp do sądów zależy od okoliczności danej sprawy (zob. także [sekcja 4.3](#) odnośnie do prawa do reprezentowania samego siebie).

W świetle prawa Unii nie ma obowiązku świadczenia pomocy prawnej w odniesieniu do wszystkich postępowań związanych z prawami i obowiązkami o charakterze cywilnym¹⁷⁵ (zob. [sekcję 2.1](#) odnośnie do definicji tego terminu). Brak zapewnienia skarżącemu pomocy obrońcy może stanowić naruszenie art. 6 EKPC w sytuacji, gdy tego rodzaju wsparcie jest niezbędne dla zapewnienia skutecznego dostępu do sądu albo ze względu na obligatoryjny charakter zastępstwa procesowego (tak jak w przypadku szeregu typów postępowań sądowych), albo z uwagi na szczególnie złożony charakter procedury mającej zastosowanie w sprawie¹⁷⁶. W ramach systemów prawnych można ustanowić procedury selekcji służące ustaleniu, czy przyznana zosta-

174 ETPC, *A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 35373/97, 17 grudnia 2002 r., pkt 97.

175 ETPC, *Del Sol przeciwko Francji*, nr 46800/99, 26 lutego 2002 r., pkt 20.

176 ETPC, *P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 56547/00, 16 lipca 2002 r., pkt 88–91.

nie pomoc prawna w sprawach cywilnych, jednak nie mogą one funkcjonować w sposób arbitralny lub nieproporcjonalny, czy też rzutuący na istotę prawa dostępu do sądu. Przykładowo odmowa udzielenia pomocy prawnej z tego względu, że w chwili składania wniosku odwołanie nie wydawało się zasadne może w niektórych okolicznościach naruszać samą istotę prawa dostępu do sądu, jakie przysługuje skarżącemu¹⁷⁷.

Przykład: W sprawie *Airey przeciwko Irlandii*¹⁷⁸ skarżąca domagała się orzeczenia separacji, jednak nie była w stanie popierać sprawy przed sądem z uwagi na to, że nie było jej stać na zatrudnienie adwokata.

Europejski Trybunał Praw Człowieka potwierdził, że mimo iż art. 6 ust. 1 EKPC nie przewiduje wyraźnie pomocy prawnej w postępowaniach cywilnych, państwa mogą być zobligowane do jej udzielenia w sytuacji, gdy pomoc adwokata jest niezbędna dla zagwarantowania skutecznego dostępu do sądu. Nie dotyczy to wszystkich spraw mających za przedmiot prawa i obowiązki o charakterze cywilnym. Wiele zależy od szczególnych okoliczności danej sprawy. W niniejszej sprawie istotne czynniki przemawiające za przyznaniem pomocy prawnej były następujące: złożony charakter procedury i kwestii natury prawnej, konieczność ustalenia okoliczności faktycznych na podstawie dowodów opartych na opiniach biegłych i przesłuchaniu świadków, a także to, że był to spór małżeński wiążący się z zaangażowaniem emocjonalnym. Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

W świetle prawa RE przyznanie pomocy prawnej osobom prawnym (np. spółkom) nie jest zasadniczo niemożliwe, ale musi podlegać ocenie w świetle istotnych przepisów krajowych oraz sytuacji danej spółki. Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że wśród państw brak jest „konsensusu czy nawet ujednoczonej tendencji” w tej kwestii¹⁷⁹. System pomocy prawnej dostępny wyłącznie dla osób prawnych nienastawionych na osiągnięcie zysku nie narusza prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości, jeżeli istnieje obiektywne i racjonalne uzasadnienie dla ograniczenia (na przykład że spółki nastawione na osiągnięcie

177 ETPC, *Aerts przeciwko Belgii*, nr 25357/94, 30 lipca 1998 r. W następstwie tego orzeczenia Belgia zmieniła prawo, aby ograniczyć liczbę przypadków odmowy do wniosków oczywiście bezzasadnych.

178 ETPC, *Airey przeciwko Irlandii*, nr 6289/73, 9 października 1979 r., pkt 26.

179 ETPC, *Granos Organicos Nacionales S.A. przeciwko Niemcom*, nr 19508/07, 22 marca 2012 r., pkt 47 i 53.

zysku mają możliwość dokonania odliczenia kosztów prawnych od zobowiązań podatkowych)¹⁸⁰.

Ponadto, w ramach prawa RE, Porozumienie europejskie w sprawie przekazywania wniosków o przyznanie pomocy sądowej zezwala osobom zamieszkałym w jednym z Państw Stron na występowanie z wnioskami o przyznanie pomocy prawnej w sprawach o charakterze cywilnym, handlowym lub administracyjnym w innym Państwie Stronie porozumienia¹⁸¹.

W świetle prawa Unii art. 47 Karty praw podstawowych UE przewiduje prawo do pomocy prawnej dla osób, które nie posiadają wystarczających środków w zakresie koniecznym dla zapewnienia skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Artykuł 47 znajduje zastosowanie do postępowań odnoszących się do wszystkich praw i wolności wynikających z prawa Unii. W wyjaśnieniach dotyczących Karty potwierdza się, że należy zapewnić pomoc prawną „wówczas, gdy przy braku takiej pomocy niemożliwe jest zapewnienie skutecznego środka prawnego”¹⁸². W wyjaśnieniach dotyczących art. 52 ust. 3 Karty praw podstawowych UE także potwierdza się, że art. 47 odpowiada art. 6 EKPC. To wyraźne powiązanie oznacza, że przypadki, do których odniesienia zawarte są w prawie RE są istotne także na gruncie prawa Unii (zob. **rozdział 1**)¹⁸³.

Do sądów krajowych należy ustalenie, czy określone warunki przyznawania pomocy prawnej są wyrazem niesprawiedliwych ograniczeń prawa dostępu do sądu¹⁸⁴. Ograniczenia nie mogą stanowić „nieproporcjonalnej i niedopuszczalnej ingerencji” w samo prawo (zob. także **rozdział 6** dotyczący uzasadnionych ograniczeń)¹⁸⁵.

180 ETPC, *VP Diffusion Sarl przeciwko Francji*, nr 14565/04, 26 sierpnia 2008 r.

181 Rada Europy, *European Agreement on the Transmission of Applications for Legal Aid [Porozumienie europejskie w sprawie przekazywania wniosków o przyznanie pomocy sądowej]*, CETS nr 92, 1977.

182 Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych UE, Dz.U. C 303/17.

183 Karta praw podstawowych UE, art. 52 ust. 3. Zob. także TSUE, C-619/10, *Trade Agency Ltd przeciwko Seramico Investments Ltd*, 6 września 2012 r., pkt 52.

184 TSUE, C-156/12, *GREP GmbH przeciwko Freistaat Bayern*, 13 czerwca 2012 r.

185 Odnosnie do ograniczeń praw do obrony zob. TSUE, C-418/11, *Texdata Software GmbH*, 26 września 2013 r., pkt 84. Zob. także Karta praw podstawowych UE, art. 52 ust. 1.

Przykład: W sprawie *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland*¹⁸⁶ DEB, spółka dostarczająca energię elektryczną, zamierzała wnieść skargę przeciwko państwu niemieckiemu z uwagi na opóźnianie wdrożenia dwóch dyrektyw, co miało spowodować poniesienie przez spółkę strat finansowych¹⁸⁷. Zdaniem spółki, z uwagi na rzeczne straty, nie dysponowała ona odpowiednimi środkami na pokrycie kosztów sądowych czy kosztów zastępstwa procesowego, wymaganego na mocy odpowiedniego kodeksu postępowania. Procesujące się strony zobowiązane były do zapewnienia sobie zastępstwa procesowego, ale pomoc prawna dla osób prawnych była dostępna wyłącznie w „wyjątkowych okolicznościach”. Sąd niemiecki przedłożył tę sprawę do rozpatrzenia przez TSUE.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wziął pod uwagę orzecznictwo ETPC. Podniósł, że przyznanie pomocy prawnej osobom prawnym nie jest co do zasady wyłączone, lecz że musi podlegać ocenie w świetle znajdujących zastosowanie przepisów oraz sytuacji danej spółki. W ramach oceny wniosków o przyznanie pomocy sądy krajowe muszą uwzględnić: (i) przedmiot sporu; (ii) racjonalne szanse wygrania sprawy przez powoda; (iii) znaczenie, jakie sprawa ma dla powoda; (iv) złożoność przepisów materialnych i proceduralnych mających zastosowanie w sprawie; (v) możliwości skutecznego występowania samodzielnie przez powoda; oraz (vi) czy koszty postępowania mogą stanowić przeszkodę nie do pokonania w ewentualnym dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Odnosząc się konkretnie do osób prawnych, sądy mogą uwzględnić: (i) formę i zarobkowy lub niezarobkowy charakter działalności danej osoby prawnej; (ii) możliwości finansowe jej wspólników lub akcjonariuszy; oraz (iii) możliwość uzyskania przez nich kwot koniecznych dla wytoczenia powództwa. W myśl zasady skutecznej ochrony sądowej ustanowionej w art. 47 Karty praw podstawowych UE nie jest wykluczone, by osoby prawne otrzymały pomoc prawną.

186 TSUE, C-279/09, *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland*, 22 grudnia 2010 r., pkt 52-54 i 62.

187 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 98/30/WE z dnia 22 czerwca 1998 r. dotycząca wspólnych zasad w odniesieniu do rynku wewnętrznego gazu ziemnego, Dz.U. L 204 oraz Dyrektywa 2003/55/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 czerwca 2003 r. dotycząca wspólnych zasad rynku wewnętrznego gazu ziemnego i uchylająca dyrektywę 98/30/WE, Dz.U. L 176.

W świetle prawa Unii szczególne przepisy prawa wtórnego ustanawiają normy odnoszące się do pomocy prawnej w sprawach cywilnych o charakterze transgranicznym¹⁸⁸. Przykładowo dyrektywa w sprawie pomocy prawnej określa zasadę, zgodnie z którą osoby, które nie dysponują wystarczającymi środkami, aby bronić praw przysługujących im w ramach systemu prawnego są uprawnione do otrzymania stosownej pomocy prawnej¹⁸⁹. W dyrektywie określono, jakie usługi należy świadczyć, aby pomoc prawna została uznana za właściwą: przykładowo dostęp do porady przedspornej, pomoc prawnika i reprezentowanie w sądzie, a także zwolnienie z kosztów sądowych lub pomoc w ich uiszczeniu, również jeżeli chodzi o koszty związane z transgranicznym charakterem sprawy. Prawo Unii zawiera także szczególne przepisy dotyczące pomocy adwokata i pomocy prawnej w odniesieniu do azylu¹⁹⁰. Zasada skutecznej ochrony sądowej wymaga, aby państwa członkowskie zapewniały realizację celów określonych w tych instrumentach UE.

3.1.2. Badanie środków finansowych i zasadności roszczenia

Odnosnie do badania środków finansowych ETPC stwierdził, że naruszenie art. 6 ust. 1 nie wystąpi w sytuacji, gdy skarżący nie jest objęty zakresem

188 Zob. także 2005/630/WE: Decyzja Komisji z dnia 26 sierpnia 2005 r. ustanawiająca wzór formularza przekazania wniosku o pomoc prawną zgodnie z dyrektywą Rady 2003/8/WE, Dz.U. L 225 oraz 2004/844/WE: Decyzja Komisji z dnia 9 listopada 2004 r. ustanawiająca wzór formularza wniosku o pomoc prawną zgodnie z dyrektywą Rady 2003/8/WE w celu usprawnienia dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sporach transgranicznych poprzez ustanowienie minimum wspólnych zasad odnoszących się do pomocy prawnej w sporach o tym charakterze (notyfikowana jako dokument nr K(2004) 4285), Dz.U. L 365.

189 Dyrektywa Rady 2003/8/WE z dnia 27 stycznia 2003 r. w celu usprawnienia dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sporach transgranicznych poprzez ustanowienie minimalnych wspólnych zasad odnoszących się do pomocy prawnej w sporach o tym charakterze, Dz.U. L 026.

190 Dyrektywa Rady 2005/85/WE z dnia 1 grudnia 2005 r. w sprawie ustanowienia minimalnych norm dotyczących procedur nadawania i cofania statusu uchodźcy w państwach członkowskich, Dz.U. L 326 (dyrektywa w sprawie procedur azylowych), art. 10 i 15; Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/32/UE z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania ochrony międzynarodowej, Dz.U. L 180 (przekształcona dyrektywa w sprawie procedur), art. 8, 12, 20 i 21; oraz Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 604/2013 z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca), Dz.U. L 180/31, art 27 ust. 5 i 6. Zob. także FRA (2014), *Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i migracji*, Luksemburg, Urząd Publikacji, s. 113–114.

systemu pomocy prawnej, ponieważ jego dochód przekracza kryteria finansowe, pod warunkiem, że nie doszło do naruszenia istoty prawa dostępu do sądu¹⁹¹.

Państwa nie są zobowiązane do przeznaczenia środków publicznych w celu zapewnienia pełnej równości broni pomiędzy osobą otrzymującą pomoc a stroną przeciwną „pod warunkiem, że każda ze stron zyskuje możliwość przedstawienia swojego stanowiska w warunkach, które nie stawiają jej w znacznie gorszej sytuacji niż strona przeciwna”¹⁹².

Odmowa przyznania pomocy prawnej ze względu na zasadność – z uwagi na niewystarczające szanse wygrania sprawy lub z uwagi na niepoważny charakter powództwa lub fakt, że zostało wytoczone w złej wierze (na przykład jedynie w celu dokuczenia) – także może być uzasadniona¹⁹³. Aby uniknąć arbitralności, system pomocy prawnej powinien ustanawiać sprawiedliwy mechanizm selekcji spraw kwalifikujących się do skorzystania z pomocy¹⁹⁴. Do państw należy utworzenie systemów zgodnych z EKPC¹⁹⁵. Brak podjęcia oficjalnej decyzji w przedmiocie wniosku o przyznanie pomocy prawnej może stanowić naruszenie art. 6 ust. 1¹⁹⁶.

W świetle prawa RE i prawa Unii kwestia tego, czy interesy wymiaru sprawiedliwości wymagają przyznania jednostce pomocy prawnej zależy od następujących czynników:

- znaczenie sprawy dla jednostki;
- złożoność sprawy;
- możliwość jednostki w zakresie występowania samodzielnie.

191 ETPC, *Glaser przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 32346/96, 19 września 2000 r., pkt 99. Zob. także ETPC, *Santambrogio przeciwko Włochom*, nr 61945/00, 21 września 2004 r., pkt 58 (koszty zastępstwa procesowego pokryła rodzina skarżącego).

192 ETPC, *Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 68416/01, 15 lutego 2005 r., pkt 62.

193 ETPC, *Staroszczyk przeciwko Polsce*, nr 59519/00, 22 marca 2007 r., pkt 129. Zob. także ETPC, *Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 68416/01, 15 lutego 2005 r., pkt 62.

194 ETPC, *Gnahoré przeciwko Francji*, nr 40031/98, 19 września 2000 r., pkt 41.

195 ETPC, *Siałkowska przeciwko Polsce*, nr 8932/05, 22 marca 2007 r., pkt 107.

196 ETPC, *A.B. przeciwko Słowacji*, nr 41784/98, 4 marca 2003 r., pkt 61–63.

Na przykład złożoność procedur czy też kwestii natury prawnej lub okoliczności faktycznych w sprawie może powodować konieczność przyznania pomocy prawnej. Może ona być także wymagana w sytuacji, gdy brak pomocy prawnej narusza „samą istotę” prawa dostępu do sądu przysługującego skarżącym (zob. [sekcję 4.1.2](#) dotyczącą praktycznej i skutecznej pomocy obrońcy)¹⁹⁷. Europejski Trybunał Praw Człowieka uwzględnia także wymogi ustawowe zastępstwa procesowego¹⁹⁸.

Istotne znaczenie mają też szczególne okoliczności każdej sprawy. Kluczowe jest zbadanie, czy jednostka „byłaby zdolna do odpowiedniej i zadowalającej obrony swego stanowiska bez pomocy prawnika”¹⁹⁹. Na przykład w sprawach mających za przedmiot kwestie o szczególnym znaczeniu dla jednostki (takie jak kontakt z dziećmi) pomoc prawna może być wymagana, w szczególności jeżeli jednostka należy do grupy osób wymagających szczególnego traktowania (przykładowo z uwagi na problemy psychiczne)²⁰⁰. Pomoc prawna może też być obowiązkowa w przypadku powództwa o złożonym charakterze, wymagającego stałej reprezentacji przez doświadczonego prawnika²⁰¹. Istnienie poważnych rozbieżności w kwestii reprezentacji prawnej dostępnej dla stron (tak jak w przypadku sporów pomiędzy jednostkami a międzynarodowymi korporacjami) także może stanowić naruszenie art. 6 EKPC²⁰².

Przykład: W sprawie *McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*²⁰³ skarżący opublikował artykuł sugerujący, że znany sportowiec stosował środki dopingujące. Sportowiec wniósł pozew o naruszenie dóbr osobistych. Skarżący, który nie korzystał z usług zastępstwa procesowego, przegrał sprawę i zasądzono od niego koszty postępowania. Wniósł on skargę do ETPC, podnosząc, że brak dostępu do pomocy prawnej stanowił naruszenie przysługującego mu prawa dostępu do sądu. W postępowaniu występował on w charakterze pozwanego, a więc kwestia pomocy prawnej wiązała się ze sprawiedliwym charakterem postępowania.

197 ETPC, *Mirosław Orzechowski przeciwko Polsce*, nr 13526/07, 13 stycznia 2009 r., pkt 22.

198 ETPC, *Airey przeciwko Irlandii*, nr 6289/73, 9 października 1979 r., pkt 26.

199 ETPC, *McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 46311/99, 7 maja 2002 r., pkt 48.

200 ETPC, *Nenov przeciwko Bułgarii*, nr 33738/02, 16 lipca 2009 r., pkt 52.

201 ETPC, *Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 68416/01, 15 lutego 2005 r., pkt 69.

202 *Tamże*.

203 ETPC, *McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 46311/99, 7 maja 2002 r., pkt 48–53.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że ustalenie, czy zastępstwo procesowe było wymagane zależało od szczególnych okoliczności sprawy, a zwłaszcza od tego, czy jednostka byłaby zdolna do odpowiedniej i zadoawalającej obrony swego stanowiska bez pomocy prawnika. Zasady, jakie znalazły zastosowanie w tej sprawie w odniesieniu do pozwanego były identyczne, jak te zastosowane w sprawie *Airey przeciwko Irlandii*. Powództwo o naruszenie dóbr osobistych wytoczyła stosunkowo zamożna i znana osoba. Skarżący musiał powołać świadków i przeanalizować materiał dowodowy w procesie, który trwał ponad dwa tygodnie. Z drugiej strony był to wykształcony i doświadczony dziennikarz, który mógł być zdolny do formułowania przekonujących argumentów w sądzie. W takich okolicznościach Trybunał orzekł, że nie doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC.

Obiecujące praktyki

Oferowanie pomocy prawnej online w celu zapewnienia dostępu do wymiaru sprawiedliwości

W Hiszpanii Naczelna Rada Adwokacka z powodzeniem wdrożyła system umożliwiający skarżącym wystąpienie za pośrednictwem jednej strony internetowej z wnioskiem o zwolnienie od kosztów procesowych i ustanowienie pełnomocnika z urzędu. Dzięki takiemu rozwiązaniu wnioskodawcy nie muszą kompilować szeregu dokumentów na poparcie wniosków i znacznie szybciej są one rozpatrywane.

Źródło: Nagrody „Kryształowa Waga Temidy” za 2014 r. organizowane wspólnie przez Radę Europy i Komisję Europejską.

3.2. Pomoc prawna w postępowaniach karnych

Najważniejsze kwestie

- Prawo do korzystania z pomocy obrońcy w postępowaniach karnych zapisano w art. 6 ust. 3 lit. c) EKPC i art. 48 ust. 2 Karty praw podstawowych UE.
- Przyznanie pomocy prawnej podlega badaniu środków finansowych i badaniu zasadności wniosku (interesów wymiaru sprawiedliwości).
- Jednostki muszą wykazać, że nie dysponują wystarczającymi środkami. Nie zdefiniowano jednak pojęcia „wystarczających środków”. Ciężar udowodnienia braku środków spoczywa na oskarżonym lub podejrzanym.
- Badanie „interesów wymiaru sprawiedliwości” obejmuje rozpatrzenie wagi przestępstwa i surowości potencjalnego wyroku, złożoności sprawy oraz sytuacji osobistej podsądnego. W sytuacji gdy w grę wchodzi kwestia wolności osobistej, w interesie wymiaru sprawiedliwości leży zapewnienie zastępstwa procesowego.

3.2.1. Zakres stosowania

W świetle prawa RE prawo do pomocy prawnej w postępowaniach karnych zostało wyraźnie określone w art. 6 ust. 3 lit. c) EKPC. Przepis ten stanowi, że każda osoba oskarżona o popełnienie czynu zagrożonego karą (zob. [sekcję 2.1](#) odnośnie do znaczenia oskarżenia) ma prawo do bezpłatnej pomocy prawnej, jeżeli nie dysponuje „wystarczającymi środkami”, aby opłacić pomoc obrońcy (badanie środków finansowych), w sytuacji, gdy wymagają tego interesy wymiaru sprawiedliwości (badanie interesów wymiaru sprawiedliwości). Prawo dostępu do pomocy obrońcy w postępowaniach karnych ma zastosowanie przez cały czas trwania postępowania, od przesłuchania przez policję do rozpatrzenia apelacji (zob. [sekcję 4.2.1](#) dotyczącą zakresu prawa do korzystania z pomocy obrońcy)²⁰⁴.

Artykuł 6 ust. 3 lit. c) EKPC określa prawo do skorzystania z pomocy ustanowionego przez siebie obrońcy, co może podlegać ograniczeniom, jeżeli wymagają tego interesy wymiaru sprawiedliwości (zob. [sekcję 4.2.3](#) odnośnie do skorzystania z pomocy ustanowionego przez siebie obrońcy). Oznacza to, że

²⁰⁴ ETPC, *Salduz przeciwko Turcji*, nr 36391/02, 27 listopada 2008 r.

nie istnieje żadne bezwzględne prawo do własnego wyboru obrońcy z urzędu. Osoba, która składa wniosek o zmianę obrońcy z urzędu musi przedstawić dowody na to, że nie wypełniał on w sposób zadowalający swoich obowiązków²⁰⁵. Dopuszczalne ograniczenia odnośnie do wyboru obrońcy mogą obejmować wymóg zaangażowania obrońców specjalizujących się w danej dziedzinie w postępowaniach dotyczących określonej dziedziny²⁰⁶.

W świetle prawa Unii oprócz praw chronionych w myśl art. 47, art. 48 ust. 2 Karty praw podstawowych Karta gwarantuje poszanowanie prawa do obrony każdego oskarżonego. W Wyjaśnieniach dotyczących Karty potwierdza się, że art. 48 ust. 2 ma takie samo znaczenie jak art. 6 ust. 3 EKPC²⁰⁷. Opisane wyżej orzecznictwo ETPC jest zatem istotne do celów art. 48. Co się tyczy prawa wtórnego Unii, Rada Europejska zgodziła się wzmocnić poprzez akty legislacyjne prawa procesowe podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniach karnych²⁰⁸. Obejmują one m.in. *Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie tymczasowej pomocy prawnej dla podejrzanych lub oskarżonych, którzy zostali pozbawieni wolności, oraz w sprawie pomocy prawnej w ramach postępowania dotyczącego europejskiego nakazu aresztowania*²⁰⁹. Na państwa członkowskie UE nałożono by obowiązek niezwłocznego zapewnienia tymczasowej pomocy prawnej osobom, które zostały pozbawione wolności – zanim jeszcze zostaną przesłuchane. Tymczasowa pomoc prawna miałaby zastosowanie do chwili, gdy możliwe będzie wydanie decyzji w sprawie warunków otrzymania pomocy prawnej z urzędu. Komisja wydała także zalecenie w sprawie prawa do pomocy prawnej przysługującego podejrzany lub oskarżonym²¹⁰. Stanowi ono niewiążący przewodnik poświęcony kwestiom badania środków finansowych i zasadności roszczenia, a także jakości i skuteczności pomocy prawnej.

205 ETPC, *Lagerblom przeciwko Szwecji*, nr 26891/95, 14 stycznia 2003 r., pkt 60.

206 Na przykład, ETPC, *Meftah i in. przeciwko Francji*, nr 32911/96, 35237/97 i 34595/97, 26 lipca 2002 r., pkt 47.

207 Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych UE, Dz.U. C 303/17.

208 Program sztokholmski, Dz.U. 2010 C 115.

209 Zob. Komisja Europejska (2013), *Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie tymczasowej pomocy prawnej dla podejrzanych lub oskarżonych, którzy zostali pozbawieni wolności, oraz w sprawie pomocy prawnej w ramach postępowania dotyczącego europejskiego nakazu aresztowania*, COM(2013) 824 final, Bruksela.

210 Zob. Komisja Europejska, *Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie prawa do pomocy prawnej przysługującego podejrzany lub oskarżonym w postępowaniu karnym*, Dz.U. C 378.

3.2.2. Badanie środków finansowych

Europejski Trybunał Praw Człowieka nie zaproponował definicji „wystarczających środków”. Przy ustalaniu, czy sytuacja finansowa oskarżonego uzasadnia przyznanie pomocy prawnej brane są pod uwagę szczególne okoliczności danej sprawy. Ciężar udowodnienia, że dana osoba nie dysponuje wystarczającymi środkami spoczywa na oskarżonym lub podejrzanym²¹¹. Nie musi to być jednak udowodnione ponad wszelką wątpliwość²¹². Oceny wymagają wszystkie dowody, w tym dowody dotyczące statusu skarżącego (na przykład czy został on tymczasowo pozbawiony wolności), informacje przekazane przez skarżącego oraz wszelkie dowody podważające jego stanowisko²¹³.

Ustalenie tej kwestii należy do sądów krajowych, które mają za zadanie ocenić dowody zgodnie z wymogami określonymi w art. 6 ust. 1²¹⁴.

Przykład: W sprawie *Tsonyo Tsonev przeciwko Bułgarii (nr 2)*²¹⁵ skarżący został skazany za spowodowanie uszczerbku na zdrowiu i włamanie. Został on skazany na 18 miesięcy pozbawienia wolności. Skarżący złożył wniosek o ustanowienie obrońcy z urzędu w celu sporządzenia i wniesienia kasacji do Najwyższego Sądu Kasacyjnego, jednak wniosek ten został oddalony bez podania konkretnych powodów. Skarżący podniósł, że stanowiło to naruszenie jego praw związanych z rzetelnym procesem.

Europejski Trybunał Praw Człowieka zauważył, że trudno było ocenić, czy skarżący nie dysponował wystarczającymi środkami, aby pokryć koszty pomocy obrońcy. Trybunał orzekł jednak, że były ku temu pewne wskazania: po pierwsze, w postępowaniu w niższej instancji ustanowiono dla skarżącego obrońcę, a po drugie, skarżący wyraźnie twierdził, że nie stać go na zatrudnienie obrońcy. Trybunał stwierdził, że w braku wyraźnego dowodu przeciwnego skarżący istotnie nie dysponował wystarczającymi środkami, aby pokryć koszty zastępstwa procesowego. Trybunał doszedł do wniosku, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 EKPC.

211 ETPC, *Croissant przeciwko Niemcom*, nr 13611/88, 25 września 1992 r., pkt 37.

212 ETPC, *Pakelli przeciwko Niemcom*, nr 8398/78, 25 kwietnia 1983 r., pkt 34.

213 *Tamże*.

214 ETPC, *R. D. przeciwko Polsce*, nr 29692/96 i 34612/97, 18 grudnia 2001 r., pkt 45.

215 ETPC, *Tsonyo Tsonev przeciwko Bułgarii (nr 2)*, nr 2376/03, 14 stycznia 2010 r.

Przykład: W sprawie *Twalib przeciwko Grecji*²¹⁶ skarżący przebywał w więzieniu przez trzy lata i był reprezentowany przez obrońcę z urzędu podczas procesu i przez organizację humanitarną w postępowaniu odwoławczym. Wspomniane czynniki stanowiły „wyraźne wskazanie”, że skarżący nie dysponował środkami finansowymi, aby pokryć koszty pomocy obrońcy. Brak zapewnienia przez państwo pomocy prawnej w toku postępowania odwoławczego przed Sądem Kasacyjnym naruszało jego prawa gwarantowane na mocy art. 6 EKPC.

3.2.3. Badanie interesów wymiaru sprawiedliwości

Ustalenie, czy „interesy wymiaru sprawiedliwości” (zasadność) wymagają przyznania pomocy prawnej wymaga uwzględnienia trzech następujących czynników:

- waga przestępstwa i surowość potencjalnego wyroku;
- złożoność sprawy;
- sytuacja społeczna i osobista oskarżonego²¹⁷.

Należy uwzględnić wszystkie trzy czynniki, jednak nie muszą one być traktowane łącznie – już jeden z trzech może stanowić uzasadnienie przyznania pomocy prawnej.

Przykład: W sprawie *Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii*²¹⁸ skarżący był osobą bezrobotną. Skarżył się on na odmowę przyznania mu pomocy prawnej w postępowaniu karnym z uwagi na sfałszowanie dokumentów w procesie cywilnym. Został on skazany za popełnienie przestępstwa i ukarany grzywną w wysokości 250 EUR. Zasądzono od niego ponadto kwotę odszkodowania w wysokości 8000 EUR.

216 ETPC, *Twalib przeciwko Grecji*, nr 24294/94, 9 czerwca 1998 r., pkt 51.

217 ETPC, *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, nr 12744/87, 24 maja 1991 r.

218 ETPC, *Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii*, nr 32238/04, 6 listopada 2012 r., pkt 40.

Europejski Trybunał Praw Człowieka zauważył, że skarżący pierwotnie stał w obliczu ryzyka kary pozbawienia wolności; chociaż nie została ona wymierzona, zasądzenie odszkodowania było istotnym obciążeniem, biorąc pod uwagę jego sytuację finansową. Skarżący miał wykształcenie wyższe, jednak nie w zakresie prawa. Postępowanie nie charakteryzowało się najwyższym stopniem złożoności, ale dotyczyło dopuszczalności dowodów, zasad procesowych i znaczenia zamiaru. Ponadto przestępstwo, o którego popełnienie skarżący został oskarżony wiązało się z podaniem w wątpliwość motywów wysokiego rangą przedstawiciela władzy sądowniczej i kwestionowało rzetelność postępowania sądowego w Bułgarii. Wykwalifikowany prawnik bez wątplenia byłby w stanie przedstawić swoje stanowisko w sposób bardziej przejrzysty i skuteczniej odierać argumenty podnoszone przez prokuraturę. Trybunał ostatecznie orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 3 lit. c) EKPC.

Istotne znaczenie ma sytuacja osobista oskarżonego lub podejrzanego. Badanie interesów wymiaru sprawiedliwości wskazuje na potencjalną konieczność zapewnienia bezpłatnej pomocy obrońcy osobom uznawanym za wymagające szczególnego traktowania, takim jak dzieci, osoby z problemami psychicznymi i uchodźcy²¹⁹. W sytuacji gdy „postępowanie niesie ze sobą poważne konsekwencje dla skarżącego” i sprawa jest skomplikowana pomoc prawna powinna zostać przyznana²²⁰. Nawet jeżeli skarżący są osobami wykształconymi, które są w stanie zrozumieć przebieg postępowania, istotną kwestią jest to, czy rzeczywiście są one w stanie bronić swoich racji bez pomocy obrońcy²²¹. Od skarżących nie wymaga się wykazania, że brak pomocy prawnej spowodował „rzeczywistą szkodę” w odniesieniu do ich obrony; muszą jedynie wykazać, że wydaje się „prawdopodobne, że w danych okolicznościach” przydałaby się pomoc obrońcy²²².

W sytuacji gdy w grę wchodzi kwestia wolności osobistej jednostki, w interesie wymiaru sprawiedliwości zasadniczo leży zapewnienie zastępstwa

219 ETPC, *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, nr 12744/87, 24 maja 1991 r., pkt 32–36.

220 ETPC, *Pham Hoang przeciwko Francji*, nr 13191/87, 25 września 1992 r., pkt 40–41.

221 ETPC, *Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii*, nr 32238/04, 6 listopada 2012 r., pkt 40.

222 ETPC, *Artico przeciwko Włochom*, nr 6694/74, 13 maja 1980 r., pkt 34–35.

procesowego²²³. Obowiązek ten powstaje nawet wówczas, gdy istnieje jedynie możliwość orzeczenia kary pozbawienia wolności²²⁴.

Na etapie postępowania odwoławczego w postępowaniu karnym następujące czynniki mają istotne znaczenie przy badaniu interesów wymiaru sprawiedliwości:

- charakter postępowania;
- możliwości wnoszącego odwołanie, którego nie reprezentuje obrońca do podniesienia danego argumentu prawnego;
- surowość kary orzeczonej przez sądy niższej instancji.

W sytuacji gdy w toku postępowania odwoławczego poruszane są kwestie prawne, wymagane jest przyznanie bezpłatnej pomocy obrońcy²²⁵. Z chwilą gdy staje się jasne, że odwołanie podnosi złożoną i istotną kwestię, skarżący powinien uzyskać pomoc prawną z uwagi na interesy wymiaru sprawiedliwości²²⁶. Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził jednak, że interesy wymiaru sprawiedliwości nie wymagają automatycznego przyznawania pomocy prawnej za każdym razem, gdy osoba skazana, bez jakiegokolwiek obiektywnej szansy na powodzenie, zamierza wnieść odwołanie w następstwie rzetelnego procesu przed sądem w pierwszej instancji zgodnie z art. 6 EKPC²²⁷.

Wreszcie należy zauważyć, że samo przyznanie pomocy obrońcy nie oznacza, że będzie ona skuteczna. Ustanowiony obrońca może bowiem, na przykład, zachorować lub nie wykonać swoich obowiązków²²⁸. Państwo nie może odpowiadać za każde niedociągnięcie ze strony obrońcy powołanego do celów świadczenia pomocy prawnej. Jednakże oczywisty brak podjęcia praktycznej

223 ETPC, *Benham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 19380/92, 10 czerwca 1996 r., pkt 61.

224 Zob. na przykład ETPC, *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, nr 12744/87, 24 maja 1991 r., pkt 33; ETPC, *Perks i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 25277/94, 25279/94, 25280/94, 25282/94, 25285/94, 28048/95, 28192/95 i 28456/95, 12 października 1999 r.

225 ETPC, *Pakelli przeciwko Niemcom*, nr 8398/78, 25 kwietnia 1983 r., pkt 36–38.

226 ETPC, *Granger przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 11932/86, 28 marca 1990 r., pkt 47.

227 ETPC, *Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 9562/81 i 9818/82, 2 marca 1987 r., pkt 67.

228 ETPC, *Artico przeciwko Włochom*, nr 6694/74, 13 maja 1980 r.

i skutecznej obrony prawnej przez powołanego obrońcę może stanowić naruszenie art. 6²²⁹. Kwestia ta jest przedmiotem dalszych rozważań w **rozdziale 4**, który obejmuje prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika.

---

229 ETPC, *Czekalla przeciwko Portugalii*, nr 38830/97, 10 października 2002 r., pkt 63–66.

4

Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika

UE	Omówione zagadnienia	RE
Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne		
Karta praw podstawowych, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego) i art. 48 ust. 2 (domniemanie niewinności i prawo do obrony)	Zakres stosowania	EKPC, art. 6 ust. 1 i art. 6 ust. 3 lit. b) i c)
	„Praktyczny i skuteczny” dostęp do sądu	ETPC, <i>Bertuzzi przeciwko Francji</i> , nr 36378/97, 2003 ETPC, <i>Anghel przeciwko Włochom</i> , nr 5968/09, 2013
Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach karnych		
Dyrektywa 2013/48/UE w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym	Zakres stosowania	ETPC, <i>Salduz przeciwko Turcji</i> , nr 36391/02, 2008
Dyrektywa 2013/48/UE w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym, art. 3 ust. 3 lit. b)	Jakość pomocy obrońcy	ETPC, <i>Aras przeciwko Turcji (nr 2)</i> , nr 15065/07, 2014
	Obróńca z wyboru	ETPC, <i>Lagerblom przeciwko Szwecji</i> , nr 26891/95, 2003

UE	Omówione zagadnienia	RE
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 48 ust. 2 Dyrektywa 2013/48/UE w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym, art. 3 ust. 1, art. 3 ust. 3 lit. a) i art. 4. Dyrektywa 2012/13/UE w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym Dyrektywa 2010/64/UE w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym, art. 2 ust. 2	Odpowiedni czas i możliwości do przygotowania obrony	EKPC, art. 6 ust. 3 lit. b) ETPC, <i>Lanz przeciwko Austrii</i> , nr 24430/94, 2002
Dyrektywa 2013/48/UE w sprawie prawa dostępu do adwokata, art. 9	Zrzeczenie się praw	ETPC, <i>Pishchalnikov przeciwko Rosji</i> , nr 7025/04, 2009
Prawo do występowania samodzielnie		
	Zakres stosowania	EKPC, art. 6 ust. 3 lit. c) ETPC, <i>Galstyan przeciwko Armenii</i> , nr 26986/03, 2007

Niniejszy rozdział zawiera podsumowanie **prawa RE i prawa Unii** w zakresie prawa do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne (**sekcja 4.1**) i w postępowaniach karnych (**sekcja 4.2**)²³⁰. Zakres wspomnianego prawa jest przedmiotem rozważań w powiązaniu z wymogiem skutecznej pomocy obrońcy. Co się tyczy postępowań karnych, omówiono także dodatkowe i powiązane prawa – takie jak prawo do skorzystania z pomocy obrońcy ustanowionego z wyboru (**sekcja 4.2.3**) oraz prawo do odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania obrony (**sekcja 4.2.4**). Rozdział ten poświęcony jest także kwestii okoliczności, w których możliwe jest zrzeczenie się prawa do korzystania z pomocy obrońcy (**sekcja 4.2.5**) i zakresu prawa do występowania przed sądem samodzielnie (**sekcja 4.3**).

²³⁰ Odnośnie do pomocy obrońcy w ramach procedur udzielania azylu i dobrowolnego powrotu, zob. FRA (2014), *Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i migracji*, s. 113–114. Odnośnie do prawa dzieci do obrońcy w postępowaniach karnych i alternatywnych (pozasądowych), zob. FRA (2015), *Handbook of European law relating to the rights of the child* [Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego praw dziecka], Luksemburg, Urząd Publikacji, s. 195–218.

4.1. Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne

Najważniejsze kwestie

- Artykuł 6 EKPC wyraźnie gwarantuje prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach karnych, ale nie w postępowaniach innych niż karne. W art. 47 Karty praw podstawowych UE przewidziano wyraźnie, że wspomniane prawo przysługuje w sytuacjach, w których państwa członkowskie wykonują prawo Unii (lub dokonują odstępstwa od tego prawa).
- Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne nie ma charakteru bezwzględnego – może podlegać uzasadnionym ograniczeniom. Ocena tego, czy zapewnienie zastępstwa procesowego w postępowaniach innych niż karne zależy od szczególnych okoliczności danej sprawy – przede wszystkim od charakteru sprawy, sytuacji życiowej skarżącego, jego doświadczenia i poziomu zaangażowania emocjonalnego.

4.1.1. Zakres stosowania

Obiecujące praktyki

Oferowanie szeregu różnych form porady prawnej

Wikivorcer świadczy bezpłatne porady i pomoc prawną na rzecz ponad 50 000 osób rocznie, co oznacza, że pomaga przy jednej na trzy sprawy rozwodowe w Zjednoczonym Królestwie. Jest to największa na świecie internetowa społeczność zapewniająca wsparcie w rozwodach, która liczy ponad 100 000 zarejestrowanych członków. Jest to wielokrotnie nagradzane przedsięwzięcie społeczne organizowane przez wolontariuszy, sponsorowane przez rząd i finansowane z dobrowolnych wpłat pieniężnych. W ramach projektu oferowany jest szereg usług prawnych, w tym forum dyskusyjne, bezpłatne przewodniki z zakresu prawa rozwodowego, mediacji, kontaktów z dziećmi i kwestii mieszkaniowych; bezpłatny przewodnik typu „zrób to sam” w zakresie prawa rodzinnego, bezpłatne porady ekspertów za pośrednictwem infolinii czynnej siedem dni w tygodniu, a także chat, aby uzyskać natychmiastowe wsparcie.

Zob. www.wikivorcer.com/divorce, w R. Smith (2014), *Digital delivery of legal services to people on low incomes* [Elektroniczne świadczenie usług prawnych na rzecz osób o niskich dochodach], The Legal Education Foundation.

Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika służy zapewnieniu jednostkom prawa do rzetelnego procesu i egzekwowania przysługujących im praw. Prawo do rzetelnego procesu w postępowaniach innych niż karne obejmuje prawo dostępu do sądu (zob. [sekcja 2.1.1](#)). Jednostki mogą wymagać – a tym samym państwo może być zobowiązane do świadczenia – usług w zakresie zastępstwa procesowego lub pomocy prawnej, aby zapewnić im możliwość dostępu do sądu i rzetelny proces²³¹.

W świetle prawa RE w sporach dotyczących „praw i obowiązków o charakterze cywilnym” (zdefiniowanych w [sekcji 2.1](#)) wymogi te powstają na gruncie art. 6 ust. 1 EKPC²³². Mogą one powstać na dowolnym etapie postępowania w postępowaniach, do których zastosowanie znajduje art. 6 – od chwili wszczęcia postępowania do wykonania wyroku. Chociaż art. 6 nie gwarantuje prawa do odwołania, ma on zastosowanie do postępowań odwoławczych, tam gdzie jest to przewidziane²³³. Oznacza to, że prawo do korzystania z pomocy prawnika może mieć także zastosowanie do postępowań odwoławczych.

W świetle prawa Unii prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy prawnika i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne zapisano w szczególności w art. 47 Karty praw podstawowych UE. Prawo to uznaje się też za ogólną zasadę prawa Unii w orzecznictwie TSUE²³⁴. Szczegółowe omówienie związku pomiędzy art. 6 EKPC a art. 47 Karty, zob. [wykres w rozdziale 1](#).

W świetle prawa RE i prawa Unii prawo to nie ma charakteru bezwzględnego i może podlegać uzasadnionym ograniczeniom (zob. [rozdział 6](#)).

4.1.2. Praktyczna i skuteczna pomoc prawna

W świetle prawa RE art. 6 ust. 1 może zobowiązywać państwa do zapewnienia pomocy prawnej w celu zagwarantowania skutecznego dostępu do sądu. W ten sposób pomoc prawna i pomoc prawna z urzędu to kwestie ściśle

231 ETPC, *Airey przeciwko Irlandii*, nr 6289/73, 9 października 1979 r., pkt 26.

232 ETPC, *Ringeisen przeciwko Austrii*, nr 2614/65, 16 lipca 1971 r., pkt 94.

233 ETPC, *T. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 24724/94, 16 grudnia 1999 r i *V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 24888/94, 16 grudnia 1999 r.

234 TSUE, C-305/05, *Ordre des barreaux francophones et germanophone i in. przeciwko Conseil des ministres*, 26 czerwca 2007 r., pkt 31.

związane z orzecznictwem ETPC²³⁵. Kwestia tego, czy art. 6 zobowiązuje do zapewnienia zastępstwa procesowego w postępowaniach innych niż karne zależy od szczególnych okoliczności danej sprawy²³⁶. W szczególności Trybunał będzie rozważał, czy jednostka byłaby zdolna do odpowiedniej i zadowalającej obrony swego stanowiska bez pomocy prawnika²³⁷. Charakter sprawy, jak również sytuacja życiowa skarżącego, jego doświadczenie i poziom zaangażowania emocjonalnego to istotne kwestie, które Trybunał bierze pod uwagę w kontekście konieczności zapewnienia pomocy prawnej²³⁸.

Przykład: W sprawie *Bertuzzi przeciwko Francji*²³⁹ skarżącemu przyznano pomoc prawną z urzędu w celu wniesienia powództwa o odszkodowanie przeciwko prawnikowi. Jednakże wszyscy trzej prawnicy ustanowieni w charakterze pełnomocników w jego sprawie wycofali się z reprezentowania skarżącego ze względu na osobiste powiązania z prawnikiem, którego skarżący chciał pozwać.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że sąd, który zezwolił skarżącemu na występowanie samodzielne w postępowaniu przeciwko prawnikowi nie zapewnił mu dostępu do sądu na warunkach, które zagwarantowałyby skuteczne wykonanie przysługujących mu praw, co stanowiło naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC.

Państwa muszą dokładać wszelkich starań w celu zapewnienia „rzeczywistego i skutecznego” wykonywania praw zapisanych w art. 6²⁴⁰.

Przykład: W sprawie *Anghel przeciwko Włochom*²⁴¹ zgodnie z Konwencją haską dotyczącą cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę skarżący wystąpił do rumuńskiego ministra sprawiedliwości o pomoc w zapewnieniu powrotu jego syna, który został wywieziony przez matkę do Włoch. W rezultacie prokurator wszczął postępowanie w sprawie

235 ETPC, *Airey przeciwko Irlandii*, nr 6289/73, 9 października 1979 r., pkt 26.

236 ETPC, *Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 68416/01, 15 lutego 2005 r., pkt 61.

237 ETPC, *McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 46311/99, 7 maja 2002 r., pkt 48.

238 Tamże, pkt 49–52.

239 ETPC, *Bertuzzi przeciwko Francji*, nr 36378/97, 13 lutego 2003 r., pkt 31.

240 ETPC, *Staroszczyk przeciwko Polsce*, nr 59519/00, 22 marca 2007 r., pkt 128.

241 ETPC, *Anghel przeciwko Włochom*, nr 5968/09, 25 czerwca 2013 r., pkt 64.

powrotu przed sądem włoskim, który orzekł, że dziecko nie zostało bezprawnie uprowadzone. Skarżący chciał wnieść odwołanie od rzonego orzeczenia, jednak z uwagi na niekompletne i wprowadzające w błąd informacje, które wielokrotnie otrzymywał odnośnie do postępowania odwoławczego, nie udało mu się dotrzymać ustawowych terminów na wniesienie odwołania.

Europejski Trybunał Praw Człowieka jednogłośnie orzekł, że doszło do naruszenia art. 6. Nieprzekazanie przez organy włoskie istotnych i prawidłowych wytycznych w odpowiednim czasie, w połączeniu z brakiem praktycznego i skutecznego zastępstwa procesowego, skutkowało naruszeniem samej istoty przysługującego skarżącemu prawa dostępu do sądu.

W świetle prawa Unii TSUE rozważył kwestię prawa wyboru prawnika w kontekście dyrektywy w sprawie ubezpieczenia ochrony prawnej, nie odnosząc się do praw podstawowych, jak również nie podnosząc kwestii zakresu art. 47 w tej kwestii²⁴². Jednakże zanim Karta praw podstawowych UE została przyjęta, TSUE stwierdził, że prawo do bycia reprezentowanym oraz uprzywilejowany charakter korespondencji pomiędzy prawnikami a klientami stanowią podstawowe elementy porządku prawnego UE i muszą być respektowane już na etapie przedprocesowym²⁴³. Ponadto, jak już wspomniano, orzecznictwo ETPC jest istotne przy dokonywaniu wykładni zakresu art. 47 (zob. **wykres w rozdziale 1**).

242 Zob. TSUE, C-442/12, *Jan Sneller przeciwko DAS Nederlandse Rechtsbijstand Verzekeringsmaatschappij NV*, 7 listopada 2013 r., dotycząca dyrektywy 87/344/EWG z dnia 22 czerwca 1987 r. w sprawie koordynacji przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych, Dz.U. 1987 L 185, art 4 ust. 1.

243 TSUE, Sprawy połączone C-46/87 i C-227/88, *Hoechst AG przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich*, 21 września 1989 r., pkt 15.

4.2. Prawo do uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach karnych

Najważniejsze kwestie

- Artykuł 6 ust. 3 lit. c) EKPC oraz art. 48 ust. 2 Karty praw podstawowych UE wyraźnie gwarantują prawo do korzystania z pomocy obrońcy w postępowaniach karnych.
- Artykuł 6 ust. 3 lit. b) EKPC ustanawia prawo do odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania obrony. Jest to kwestia ściśle związana z art. 6 ust. 3 lit. c), gdyż odpowiedni czas i możliwości to elementy wymagane dla zapewnienia skutecznego prawa do korzystania z pomocy obrońcy.
- Prawo do korzystania z pomocy obrońcy ma zastosowanie do całości postępowania, od dochodzenia prowadzonego przez policję do zakończenia postępowania odwoławczego. Dostęp do obrońcy na wczesnych etapach postępowania jest szczególnie istotny.
- Prawo to może podlegać ograniczeniom, pod warunkiem, że ograniczenia te nie naruszają jego istoty.
- Prawo do korzystania z pomocy obrońcy wymaga zapewnienia skutecznego zastępstwa procesowego, a nie jedynie samej obecności prawnika.
- Zrzeczenie się prawa: (i) musi być stwierdzone w sposób jednoznaczny; (ii) muszą mu towarzyszyć minimalne gwarancje współmierne do jego znaczenia; (iii) musi być dobrowolne i (iv) musi stanowić świadome odrzucenie prawa, dokonane w wyniku przemyślanej decyzji. Konieczne jest także wykazanie, że oskarżony był w stanie w sposób racjonalny przewidzieć konsekwencje swojego postępowania.

4.2.1. Zakres stosowania

W świetle prawa RE art. 6 ust. 3 lit. c) EKPC przewiduje, że każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma prawo do „bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę” (zob. [sekcję 2.1](#) odnośnie do definicji zarzutu karnego). Osoba oskarżona o popełnienie czynu zagrożonego karą może zatem wybrać między obroną osobistą a skorzystaniem z pomocy adwokata. Prawo do reprezentowania samego siebie może jednak podlegać

ograniczeniom w interesie wymiaru sprawiedliwości (zob. [sekcję 4.3](#)). Prawo do korzystania z pomocy obrońcy jest ściśle związane z prawem do pomocy prawnej (zob. [sekcję 3.2.1](#) dotyczącą pomocy prawnej w postępowaniach karnych) oraz prawem, wynikającym z art. 6 ust. 3 lit. b) EKPC, do odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony. Mówiąc najprościej, pomoc obrońcy nie może być skuteczna, jeżeli oskarżony nie dysponuje czasem i możliwościami do skorzystania z porady i przygotowania obrony w odpowiedni sposób (zob. [sekcję 4.2.4](#))²⁴⁴.

Państwa dysponują swobodą uznania w kwestii wyboru sposobu zagwarantowania prawa do korzystania z pomocy obrońcy w swoich systemach sądownictwa²⁴⁵. Pomoc obrońcy może przybierać różne formy – na przykład wsparcia podczas przesłuchania, reprezentowania w sądzie i przygotowania odwołania – ale prawo to ma zastosowanie do całości postępowania²⁴⁶. Prawo dostępu do obrońcy na wczesnych etapach postępowania karnego jest szczególnie istotne, gdyż milczenie oskarżonego lub podejrzanego może być poczytywane w sposób dla niego niekorzystny²⁴⁷. Dostęp do obrońcy na wczesnych etapach postępowania obejmuje także prawo do osobistej konsultacji z prawnikiem przed rozpoczęciem przesłuchania²⁴⁸.

Przykład: W sprawie *Salduz przeciwko Turcji*²⁴⁹ skarżący został skazany za uczestnictwo w nielegalnej demonstracji popierającej nielegalną organizację jaką jest PKK (Partia Pracy Kurdystanu). Nie uzyskał on dostępu do pomocy obrońcy i podczas przesłuchania w policyjnej izbie zatrzymań złożył wyjaśnienia, w których przyznał się do winy – wyjaśnienia te później odwołał. Sąd krajowy wydając wyrok skazujący, opierał się na pierwotnych wyjaśnieniach.

Europejski Trybunał Praw Człowieka potwierdził, że aby prawo do rzetelnego procesu pozostało „praktyczne i skuteczne” wymaga się zapewnienia dostępu do pomocy obrońcy od pierwszego przesłuchania przez

244 ETPC, *Goddi przeciwko Włochom*, nr 8966/80, 9 kwietnia 1984 r., pkt 31.

245 ETPC, *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, nr 12744/87, 24 maja 1991 r., pkt 30.

246 ETPC, *Salduz przeciwko Turcji*, nr 36391/02, 27 listopada 2008 r.; zob. także ETPC, *Yevgeniy Petrenko przeciwko Ukrainie*, nr 55749/08, 29 stycznia 2015 r., pkt 89.

247 ETPC, *John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 18731/91, 8 lutego 1996 r., pkt 66.

248 ETPC, *A.T. przeciwko Luksemburgowi*, nr 30460/13, 9 kwietnia 2015 r., pkt 86.

249 ETPC, *Salduz przeciwko Turcji*, nr 36391/02, 27 listopada 2008 r., pkt 54–62.

policję. Trybunał zauważył, że podejrzani są w szczególnej na etapie dochodzenia, a gromadzenie materiału dowodowego może mieć decydujące znaczenie dla rozstrzygnięcia ich sprawy. Dostęp do pomocy obrońcy na wczesnym etapie postępowania chroni od obciążania samego siebie i stanowi podstawowe zabezpieczenie przed niewłaściwym traktowaniem. Jakikolwiek wyjątek od tego prawa musi być wyraźnie zdefiniowany i ograniczony w czasie. Nawet gdy istnieją przekonujące przesłanki, ograniczenia nie mogą w sposób niewłaściwy naruszać praw przysługujących oskarżonym. W sprawie skarżącego brak obrońcy podczas gdy przebywał on w policyjnej izbie zatrzymań wpłynął na jego prawa do obrony, z naruszeniem art. 6 ust. 3 lit. c) w związku z art. 6 ust. 1.

Dostęp do pomocy obrońcy musi być skuteczny i praktyczny. Przykładowo osoby przebywające w policyjnej izbie zatrzymań muszą zostać oficjalnie poinformowane o przysługujących im prawach do obrony, w tym o prawie do bezpłatnej pomocy obrońcy z zastrzeżeniem spełnienia określonych warunków, jednak funkcjonariusze policji muszą również zapewnić im praktyczne środki umożliwiające kontakt i komunikację z obrońcą (zob. także [sekcję 4.2.4](#)). W sytuacji gdy przepisy prawa stoją na przeszkodzie dostępowi osób oskarżonych o popełnienie przestępstwa do pomocy obrońcy podczas ich pobytu w policyjnej izbie zatrzymań, dochodzi do naruszenia art. 6, nawet jeżeli osoby oskarżone o popełnienie przestępstwa zachowują milczenie²⁵⁰. Kwestię tego, czy ograniczenia prawa do pomocy obrońcy na początkowych etapach przesłuchania przez policję są zgodne z prawem należy rozpatrywać w świetle ogólnego wpływu, jakie rzezone ograniczenia wywierają na prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy²⁵¹.

Prawo do rozmowy z prawnikiem na osobności także może podlegać ograniczeniom, jednak ograniczenia wymagają należytego uzasadnienia²⁵². Jest to szczególnie istotny element prawa do skorzystania z pomocy obrońcy – bez możliwości porozumienia się z klientem i otrzymania od niego poufnych instrukcji bez nadzoru, prawo to straciłoby wiele ze swojej użyteczności²⁵³. Zgodnie z utrwalonym orzecznictwem ETPC zniesienie wspomnianego prawa

250 ETPC, *Dayanan przeciwko Turcji*, nr 7377/03, 13 października 2009 r., pkt 33.

251 ETPC, *Pishchalnikov przeciwko Rosji*, nr 7025/04, 24 września 2009 r., pkt 67.

252 ETPC, *Sakhnovskiy przeciwko Rosji*, nr 21272/03, 2 listopada 2010 r., pkt 97.

253 ETPC, *S. przeciwko Szwajcarii*, nr 12629/87 i 13965/88, 28 listopada 1991 r., pkt 48. Zob. także ETPC, *Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 39846/98, 16 października 2001 r., pkt 58–63.

wymaga przedstawienia „ważkich powodów”; przykładowo nadzorowanie kontaktów skarżącego z prawnikiem może być uzasadnione w sytuacji, gdy jest on podejrzany o członkostwo w zorganizowanej grupie przestępczej i działanie takie jest konieczne w celu zatrzymania pozostałych członków grupy²⁵⁴.

Przykład: W sprawie *Lanz przeciwko Austrii*²⁵⁵ skarżący został aresztowany w związku z podejrzeniem nadużyć finansowych i tymczasowo zatrzymany. Jego kontakt z prawnikiem w trakcie pobytu w areszcie śledczym odbywał się pod nadzorem z uwagi na ryzyko wywierania wpływu na świadków czy usunięcia dokumentów, które nie zostały jeszcze zajęte. Złożył on skargę o naruszenie przysługującego mu prawa do obrony.

Europejski Trybunał Praw Człowieka ostatecznie orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 3 lit. b) i c) EKPC. Prawo do komunikowania się z obrońcą bez nadzoru osoby trzeciej jest częścią podstawowych wymogów rzetelnego procesu w społeczeństwie demokratycznym. Jeżeli adwokat nie ma możliwości porozumienia się z klientem, jego pomoc traci wiele ze swojej przydatności i staje się nieskuteczna. Nadzór sędziego śledczego stanowił poważną ingerencję w prawo do obrony przysługujące oskarżonemu, a uzasadnienie wymaga podania bardzo ważkich powodów.

W świetle prawa Unii prawo do korzystania z pomocy obrońcy w postępowaniach karnych zapisano w art. 48 ust. 2 Karty praw podstawowych UE. Stanowi on gwarancję poszanowania praw do obrony przysługujących każdej osobie, której przedstawiono zarzuty. Tak jak w prawie RE prawo to nie ma charakteru bezwzględnie w świetle prawa Unii. Jednakże zostało ono uznane za jeden z podstawowych elementów rzetelnego procesu²⁵⁶; ustanowionym obrońcom należy zapewnić odpowiedni czas i możliwości do przygotowania obrony (zob. [sekcję 4.2.4](#)).

254 ETPC, *George Kempers przeciwko Austrii*, nr 21842/93. Sprawozdanie Komisji przyjęte w dniu 14 stycznia 1998 r.

255 ETPC, *Lanz przeciwko Austrii*, nr 24430/94, 31 stycznia 2002 r., pkt 50–52.

256 TSUE, C-7/98, *Dieter Krombach przeciwko André Bamberskiemu*, 28 marca 2000 r., pkt 39.

Przykład: W sprawie *Ordre des barreaux francophones et germanophone i in. przeciwko Conseil des ministres*²⁵⁷ TSUE zauważył, że adwokat nie będzie mógł wypełnić swej misji doradzania, obrony i reprezentacji swego klienta w odpowiedni sposób, jeżeli byłby zobowiązany do współpracy z władzami publicznymi, przekazując im informacje uzyskane w trakcie konsultacji prawnych.

Prawo do korzystania z pomocy obrońcy w postępowaniach karnych jest także zapisane w przepisach wtórnego prawa Unii: w dyrektywie w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania²⁵⁸, do której odnosi się także ETPC²⁵⁹. Celem tej dyrektywy jest ustanowienie norm minimalnych dotyczących praw przysługujących podejrzanym lub oskarżonym w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym wykonania europejskiego nakazu aresztowania. Dyrektywę stosuje się do podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniach karnych od „chwili poinformowania ich przez właściwe organy państwa członkowskiego, za pomocą oficjalnego powiadomienia lub w inny sposób, o tym, że są podejrzani lub oskarżeni o popełnienie przestępstwa” aż do „czasu zakończenia postępowania” (przez co rozumie się ostateczne rozstrzygnięcie kwestii, czy podejrzany lub oskarżony popełnił przestępstwo, w tym w stosownych przypadkach wydanie wyroku skazującego i rozpatrzenie wszelkich środków odwoławczych)²⁶⁰. Dyrektywę stosuje się także do osób, które nie są podejrzane, ale które w toku przesłuchania stają się podejrzany²⁶¹. Inne normy w zakresie ochrony stosuje się do osób, które nie zostały pozbawione wolności; chociaż mają one możliwość swobodnego porozumiewania i konsultowania się z adwokatem oraz korzystania z jego pomocy, jeżeli same zapewniły sobie taką pomoc, nie należy wymagać od państw członkowskich „aktywnego

257 TSUE, C-305/05, *Ordre des barreaux francophones et germanophone i in. przeciwko Conseil des ministres*, 26 czerwca 2007 r., pkt 32.

258 Dyrektywa 2013/48/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 października 2013 r. w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie prawa do poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności, Dz.U. 2013 L 294/1. Zjednoczone Królestwo i Irlandia nie uczestniczyli w przyjęciu tej dyrektywy i nie ma ona zastosowania do Danii.

259 ETPC, *A.T. przeciwko Luksemburgowi*, nr 30460/13, 9 kwietnia 2015 r., pkt 38.

260 Dyrektywa 2013/48/UE, art. 2 ust. 1.

261 *Tamże*, art. 2 ust. 3.

zapewniania”, aby korzystały one z pomocy adwokata²⁶². Dyrektywa przewiduje także ochronę w ramach postępowania w sprawie europejskiego nakazu aresztowania²⁶³. Z zakresu ochrony skutecznie wyłączone są „drobne przestępstwa”²⁶⁴.

W świetle prawa Unii i prawa RE prawo dostępu do pomocy obrońcy ma szczególne znaczenie dla podejrzanych lub oskarżonych, którzy wymagają szczególnego traktowania, na przykład osób niepełnosprawnych, migrantów i dzieci²⁶⁵. Państwa muszą podejmować dodatkowe kroki na rzecz umożliwienia tym osobom zrozumienia i skutecznego uczestnictwa w postępowaniu, aby mogły – w razie konieczności korzystając z pomocy tłumacza, prawnika, pracownika socjalnego czy przyjaciela – zrozumieć „ogólną myśl” wypowiedzianych treści²⁶⁶. Osoby te powinny też być w stanie przedstawić swoją wersję wydarzeń prawnikom. Państwa muszą w największym możliwym zakresie ograniczyć potencjalne poczucie zastraszenia i dopilnować, by dzieci miały pełną świadomość charakteru dochodzenia i możliwych konsekwencji. Obowiązkiem państw jest zapewnienie, by dzieci i inne osoby wymagające szczególnego traktowania zostały poinformowane o przysługującym im prawie do korzystania z pomocy obrońcy (zob. także [sekcję 8.1](#) dotyczącą osób niepełnosprawnych)²⁶⁷. Podczas rozprawy w sądzie oskarżonym powinno się zapewnić możliwość śledzenia toku wypowiedzi świadków prokuratury i wskazania wszelkich twierdzeń, z którymi się nie zgadzają²⁶⁸.

Wniosek w sprawie dyrektywy **UE** w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi o popełnienie przestępstwa zawiera propozycję wprowadzenia obowiązkowego dostępu do obrońcy dla dzieci,

262 Dyrektywa 2013/48/UE, motyw 27.

263 *Tamże*, art. 10.

264 *Tamże*, art. 2 ust. 4.

265 Zob. FRA (2015), *Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States* [Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku – opinie i doświadczenia specjalistów odnośnie do uczestnictwa dzieci w cywilnych i karnych postępowaniach sądowych w 10 państwach członkowskich UE]. Zob. także FRA (2015), *Handbook on European law relating to the rights of the child* [Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego praw dziecka], s. 195–218.

266 ETPC, *S.C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 60958/00, 15 czerwca 2004 r., pkt 29.

267 ETPC, *Panovits przeciwko Cyprowi*, nr 4268/04, 11 grudnia 2008 r., pkt 67. Odnośnie do osób niepełnosprawnych, zob. także EKPC, art. 5 ust. 4 oraz ETPC, *Megyeri przeciwko Niemcom*, nr 13770/88, 12 maja 1992 r., pkt 27.

268 ETPC, *S.C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 60958/00, 15 czerwca 2004 r., pkt 29.

które występują w charakterze podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym²⁶⁹. Komisja Europejska wydała ponadto *zalecenie w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym*, które przewiduje, że podejrzany lub oskarżony, który nie jest w stanie zrozumieć przebiegu postępowania nie powinien mieć możliwości zrzeczenia się swojego prawa do pomocy obrońcy (zob. *sekcję 4.2.5* dotyczącą zrzeczenia się prawa)²⁷⁰.

4.2.2. Jakość pomocy obrońcy

Prawo do korzystania z pomocy obrońcy jest równoznaczne z prawem do skutecznej pomocy obrońcy i reprezentacji²⁷¹. Obecność adwokata, który pozbawiony jest możliwości interweniowania w celu zagwarantowania poszanowania praw oskarżonego lub podejrzanego nie przynosi oskarżonemu lub podejrzanemu żadnych korzyści²⁷².

Przykład: W sprawie *Aras przeciwko Turcji (nr 2)*²⁷³ skarżący został aresztowany pod zarzutem popełnienia kwalifikowanego nadużycia finansowego. Był on przesłuchiwany przez policję bez obecności adwokata i składał wyjaśnienia w związku z przestępstwem. Został on następnie doprowadzony do prokuratora, gdzie, bez obecności adwokata, skarżący powtórzył wyjesnienia złożone na komendzie policji. W postępowaniu przed sędzią śledczym sędzia ten zezwolił obrońcy skarżącego na wejście na salę rozpraw, jednak nie uzyskał on możliwości zabrania głosu czy udzielenia porady skarżącemu.

Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że „sama obecność” adwokata nie wystarczyła, aby nadać skuteczność prawu zapisanemu w art. 6 ust. 3 lit. c). Skarżący powinien był uzyskać dostęp do adwokata z chwilą

269 Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym, COM(2013) 822/2, art. 6.

270 Komisja Europejska (2013), *Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym*, Dz.U. C 378.

271 ETPC, *Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, nr 13972/88, 24 listopada 1993 r., pkt 43.

272 ETPC, *Aras przeciwko Turcji (nr 2)*, nr 15065/07, 18 listopada 2014 r., pkt 40.

273 *Tamże*.

pierwszego przesłuchania. Bierna obecność adwokata skarżącego na sali rozpraw nie mogła być uznana za środek wystarczający w świetle norm EKPC.

W świetle prawa RE sposób prowadzenia linii obrony jest co do istoty uzależniony od ustaleń pomiędzy oskarżonym lub podejrzanym a obrońcą, ale w przypadku gdy właściwe organy powezmą wiadomość o „oczywistym uchybieniu obowiązkowi” przez adwokata, powinny zareagować²⁷⁴. Obowiązek ten powstaje wyłącznie w sytuacji, gdy brak zapewnienia skutecznego zastępstwa procesowego miał charakter „oczywisty lub został odpowiednio podany do wiadomości [organów państwa]”²⁷⁵. Przykładowo w przypadku gdy stwierdza się niedopuszczalność odwołania z uwagi na zaniechania ze strony adwokata, może to stanowić naruszenie prawa do praktycznej i skutecznej obrony²⁷⁶. Jedynie uchybienia przypisywane organom państwowym mogą skutkować naruszeniem art. 6 ust. 3 lit. c)²⁷⁷. Na przykład odpowiedzialność państwa może powstać w sytuacji, gdy państwo ma świadomość braku działań na rzecz oskarżonego ze strony adwokata²⁷⁸. Jednakże nawet poważne uchybienia odnośnie do sprawiedliwego charakteru postępowania nie muszą skutkować stwierdzeniem naruszenia, jeżeli skarżący nie podniesie tej kwestii w odwołaniu²⁷⁹.

W świetle prawa Unii dyrektywa w sprawie prawa dostępu do adwokata potwierdza, że podejrzanemu lub oskarżonemu przysługuje prawo do „obecności i skutecznego udziału” swojego adwokata²⁸⁰. Udział adwokata powinien być wykonywany „zgodnie z procedurami określonymi w prawie krajowym, [...] pod warunkiem że takie procedury pozostają bez uszczerbku dla skutecznego wykonywania odnośnego prawa oraz dla jego istoty”²⁸¹.

274 ETPC, *Daud przeciwko Portugalii*, nr 22600/93, 21 kwietnia 1998 r., pkt 42.

275 ETPC, *Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, nr 13972/88, 24 listopada 1993 r., pkt 41.

276 ETPC, *Czekalla przeciwko Portugalii*, nr 38830/97, 10 października 2002 r., pkt 63–65; ETPC, *Vamvakas przeciwko Grecji (nr 2)*, nr 2870/11, 9 kwietnia 2015 r., pkt 39–43.

277 ETPC, *Tripodi przeciwko Włochom*, nr 13743/88, 22 lutego 1994 r., pkt 30.

278 ETPC, *Artico przeciwko Włochom*, nr 6694/74, 13 maja 1980 r., pkt 33.

279 ETPC, *Twalib przeciwko Grecji*, nr 24294/94, 9 czerwca 1998 r.

280 Dyrektywa 2013/48/UE, art. 3 ust. 3 lit. b).

281 *Tamże*.

4.2.3. Ustanowiony przez siebie obrońca

Bez uszczerbku dla znaczenia relacji zaufania pomiędzy adwokatem a klientem, prawo do korzystania z pomocy ustanowionego przez siebie obrońcy nie ma charakteru bezwzględnego. Musi ono koniecznie podlegać regulacjom, jeżeli chodzi o bezpłatną pomoc prawną, ponieważ państwo sprawuje kontrolę nad kryteriami i finansowaniem pomocy obrońcy (zob. także **rozdział 3** dotyczący pomocy prawnej)²⁸². Prawo to może także podlegać ograniczeniom z uwagi na regulacje zawodowe; na przykład w zależności od instancji mogą być wymagane różne kwalifikacje.

Przykład: W sprawie *Lagerblom przeciwko Szwecji*²⁸³ skarżący, pochodzący z Finlandii, wystąpił z wnioskiem o zmianę obrońcy ustanowionego z urzędu. Zależało mu na adwokacie, który posługiwałby się także językiem fińskim. Sądy krajowe odrzuciły jego wniosek. Skarżący podniósł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 3 lit. c) EKPC.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że zgodnie z art. 6 ust. 3 lit. c) oskarżony ma prawo do korzystania z pomocy „ustanowionego przez siebie obrońcy”, jednak prawo to nie ma charakteru bezwzględnego. Ustanawiając obrońcę, sądy muszą brać pod uwagę życzenia oskarżonych, jednak inne aspekty mogą przybrać nadrzędne znaczenie w sytuacji, gdy istnieją istotne i wystarczające przesłanki ku temu, aby uznać to za konieczne w imię interesów wymiaru sprawiedliwości. Skarżący wykazywał wystarczającą biegłość w języku szwedzkim, aby porozumieć się ze swoim obrońcą i móc skutecznie uczestniczyć w procesie. Sądy miały prawo odrzucić przysługujące mu prawo do korzystania z ustanowionego przez siebie obrońcy. Nie doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

Ustanowienie profesjonalnego obrońcy, a nie pełnomocnika niezawodowego może służyć interesom wymiaru sprawiedliwości w sytuacji, gdy istnieją poważne i złożone zarzuty²⁸⁴. Ponadto szczególny charakter postępowania może uzasadniać korzystanie z pomocy wyspecjalizowanych adwokatów²⁸⁵.

282 ETPC, *Croissant przeciwko Niemcom*, nr 13611/88, 25 września 1992 r., pkt 29.

283 ETPC, *Lagerblom przeciwko Szwecji*, nr 26891/95, 14 stycznia 2003 r.

284 ETPC, *Mayzit przeciwko Rosji*, nr 63378/00, 20 stycznia 2005 r., pkt 70–71.

285 ETPC, *Meftah i in. przeciwko Francji*, nr 32911/96, 35237/97 i 34595/97, 26 lipca 2002 r., pkt 47.

4.2.4. Odpowiedni czas i możliwości do przygotowania obrony

W świetle prawa RE i prawa Unii oskarżony lub podejrzany uprawniony jest do odpowiedniego czasu i odpowiednich możliwości do przygotowania obrony. Jest to uzasadnione, ponieważ możliwość zapewnienia przez adwokata skutecznej pomocy może być zagrożona z uwagi na okoliczności, w jakich może on spotkać się i porozumieć z klientem. Prawo to zapisane jest w art. 6 ust. 3 lit. b) EKPC i uwzględnione w prawach do obrony na mocy art. 48 ust. 2 Karty praw podstawowych UE.

W świetle prawa RE prawo do skutecznej pomocy obrońcy implikuje dostęp do akt sprawy²⁸⁶. Akta sprawy obejmują wszystkie dokumenty użyteczne dla celów dokonania odpowiedniej kwalifikacji prawnej.

To, czy czas i możliwości są odpowiednie podlega ocenie w świetle okoliczności danej sprawy²⁸⁷. Należy zrównoważyć kwestię zapewnienia rozsądnego czasu prowadzenia postępowania (zob. **rozdział 7** dotyczący czasu trwania postępowania) i zapewnienia wystarczającego czasu na przeprowadzenie i przygotowanie obrony. Kwestią wymagającą oceny jest to, czy jakiegokolwiek trudności skutkowały naruszeniem prawa do rzetelnego procesu²⁸⁸. Przykładowo brak czasu na konsultacje oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą z obrońcą może stanowić naruszenie art. 6 ust. 3 lit. b), ponieważ oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą nie może uzyskać odpowiedniej pomocy obrońcy bez takich konsultacji²⁸⁹.

W świetle prawa Unii szereg dyrektyw nakłada na państwa członkowskie UE szczególne obowiązki (zob. **sekcję 2.3.1** dotyczącą prawa do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy)²⁹⁰. Przykładowo art. 3 ust. 1 dyrektywy w sprawie prawa

286 ETPC, *Dayanan przeciwko Turcji*, nr 7377/03, 13 października 2009 r.

287 ETPC, *Iglin przeciwko Ukrainie*, nr 39908/05, 12 stycznia 2012 r., pkt 65.

288 ETPC, *Öcalan przeciwko Turcji*, nr 46221/99, 12 maja 2005 r., pkt 148.

289 ETPC, *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r., pkt 99.

290 Dyrektywa 2013/48/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 października 2013 r. w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie prawa do poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności, Dz.U. L 294/1. Zjednoczone Królestwo i Irlandia nie uczestniczyli w przyjęciu tej dyrektywy i nie ma ona zastosowania do Danii.

dostępu do adwokata wymaga zapewnienia dostępu do adwokata w takim terminie i w taki sposób, aby osoby te mogły rzeczywiście i skutecznie wykonywać przysługujące im prawo do obrony. Artykuł 3 ust. 3 przyznaje podejrzanym lub oskarżonym prawo do spotykania się na osobności i porozumiewania się z reprezentującym ich adwokatem. Artykuł 3 ust. 4 zobowiązuje państwa członkowskie UE do udostępniania informacji ogólnych mających ułatwiać podejrzanym lub oskarżonym uzyskanie dostępu do adwokata.

Ponadto dyrektywa w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym przewiduje obowiązek informowania podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym o przysługujących im prawach, w tym o prawie dostępu do materiałów znajdujących się w aktach sprawy w celu przygotowania obrony²⁹¹.

Wreszcie art. 2 ust. 2 dyrektywy w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym wymaga zapewnienia, aby dostępne było tłumaczenie ustne kontaktów między podejrzanymi lub oskarżonymi a ich obrońcą, związanych bezpośrednio z jakimkolwiek przesłuchaniem lub składaniem wyjaśnień podczas postępowania lub ze złożeniem odwołania lub innych wniosków proceduralnych²⁹².

4.2.5. Zrzeczenie się praw

Prawo do korzystania z pomocy obrońcy ma tak zasadnicze znaczenie, że oskarżony lub podejrzany może się go zrzec tylko w ściśle określonych okolicznościach²⁹³. Europejski Trybunał Praw Człowieka wprowadził restrykcyjne ograniczenia możliwości zrzeczenia się praw i podkreślił znaczenie zapewnienia gwarancji.

Przykład: W sprawie *Pishchalnikov przeciwko Rosji*²⁹⁴ skarżącego aresztowano pod zarzutem rozboju kwalifikowanego. Był on przesłuchiwany bez obecności adwokata i przyznał się do udziału w działaniach przestępczych.

291 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/13/UE z dnia 22 maja 2012 r. w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym, Dz.U. L 142.

292 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/64/UE z dnia 20 października 2010 r. w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym, Dz.U. L 280.

293 ETPC, *A.T. przeciwko Luksemburgowi*, nr 30460/13, 9 kwietnia 2015 r., pkt 59. Sprawa ta dotyczyła dyrektywy w sprawie prawa dostępu do adwokata.

294 ETPC, *Pishchalnikov przeciwko Rosji*, nr 7025/04, 24 września 2009 r., pkt 77-78.

W toku dalszego postępowania odmówił skorzystania z pomocy obrońcy. Następnie ustanowiono dla niego obrońcę z urzędu. Podczas przesłuchania z udziałem adwokata wycofał się ze złożonych oświadczeń. Został skazany za popełnienie szeregu przestępstw na podstawie wyjaśnień złożonych w momencie aresztowania.

Europejski Trybunał Praw Człowieka zauważył, że oskarżony, któremu nie towarzyszy adwokat ma mniejsze szanse na uzyskanie informacji o przysługujących mu prawach, co w konsekwencji sprawia, że szanse na respektowanie tych praw także są mniejsze. Istnieje jednak możliwość rezygnacji z gwarancji dotyczących rzetelnego procesu z własnej woli, wyraźnie lub w sposób dorozumiany. Aby zapewnić skuteczność gwarancji, zrzeczenie się praw: (i) musi być stwierdzone w sposób jednoznaczny; (ii) muszą mu towarzyszyć minimalne gwarancje współmierne do jego znaczenia; (iii) musi być dobrowolne; (iv) musi stanowić świadome odrzucenie prawa, dokonane w wyniku mądrej decyzji; oraz (v) jeżeli zostało wyrażone w sposób dorozumiany poprzez zachowanie oskarżonego, należy wykazać, że oskarżony mógł racjonalnie przewidzieć konsekwencje swojego działania.

W tej sprawie Trybunał uznał za mało prawdopodobne, aby skarżący mógł racjonalnie ocenić konsekwencje przesłuchania bez możliwości skorzystania z pomocy obrońcy. Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 EKPC, ponieważ nie doszło do ważnego zrzeczenia się prawa.

Zakładanie dorozumianego zrzeczenia się przez podejrzanego lub oskarżonego prawa do skorzystania z usług adwokata jest nieodpowiednie²⁹⁵. Ponadto ważnego zrzeczenia się nie implikuje sytuacja, w której oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą odpowiada na pytania śledczych w następstwie przypomnienia o prawie do zachowania milczenia²⁹⁶. Należy podjąć racjonalne kroki na rzecz zagwarantowania, by oskarżony lub podejrzany miał pełną świadomość swojego prawa do obrony i był w stanie ocenić konsekwencje zrzeczenia się z korzystania z tego prawa w konkretnej sytuacji²⁹⁷. Naruszenie art. 6 ust. 3 lit. c) może także stanowić sytuacja, gdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą nie mógłby, bez pomocy tłumacza, w sposób

295 ETPC, *Sakhnovskiy przeciwko Rosji*, nr 21272/03, 2 listopada 2010 r., pkt 89–93.

296 ETPC, *Pishchalnikov przeciwko Rosji*, nr 7025/04, 24 września 2009 r., pkt 79.

297 ETPC, *Panovits przeciwko Cyprowi*, nr 4268/04, 11 grudnia 2008 r., pkt 68.

racjonalny ocenić konsekwencji przesłuchania bez obecności adwokata²⁹⁸. Państwa muszą podjąć dodatkowe kroki na rzecz ochrony praw podejrzanych lub oskarżonych wymagających szczególnego traktowania, takich jak osoby niepełnosprawne i dzieci – na przykład organizując wsparcie dla tych osób przez osoby trzecie (zob. **rozdział 8**)²⁹⁹.

W świetle prawa Unii art. 9 dyrektywy w sprawie prawa dostępu do adwokata w postępowaniu karnym określa trzy warunki ważnego zrzeczenia się praw:

- (i) podezranemu lub oskarżonemu należy udzielić ustnie lub pisemnie jasnych i wystarczających informacji w prostym i zrozumiałym języku na temat treści danego prawa i możliwych konsekwencji zrzeczenia się go;
- (ii) zrzeczenie się praw musi być dokonane w sposób dobrowolny i jednoznaczny;
- (iii) musi ono zostać zaprotokołowane zgodnie z prawem danego państwa członkowskiego UE³⁰⁰.

Jednakże należy zauważyć, że zgodnie z projektem dyrektywy w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym, dzieci nie mogą zrzec się prawa do adwokata³⁰¹. Ponadto zalecenie Komisji Europejskiej w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania

298 ETPC, *Şaman przeciwko Turcji*, nr 35292/05, 5 kwietnia 2011 r., pkt 35.

299 ETPC, *Panovits przeciwko Cyprowi*, nr 4268/04, 11 grudnia 2008 r., pkt 67–68. Zob. także Komisja Europejska (2013), *Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym*, COM(2013) 822/2; Komisja Europejska (2013), *Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym*, Dz.U. C378; oraz FRA (2015), *Child friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States* [Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku – opinie i doświadczenia specjalistów odnośnie do uczestnictwa dzieci w cywilnych i karnych postępowaniach sądowych w 10 państwach członkowskich UE].

300 Zob. *dyrektywa 2013/48/UE*.

301 Komisja Europejska (2013), *Wniosek dotyczący dyrektywy w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym*, art. 6.

przewiduje, że osoby wymagające szczególnego traktowania nie powinny mieć możliwości zrzeczenia się prawa dostępu do adwokata³⁰².

4.3. Prawo do reprezentowania samego siebie

Najważniejsze kwestie

- W postępowaniach innych niż karne dana osoba może reprezentować samą siebie, chyba że nie leży to w interesie wymiaru sprawiedliwości – na przykład w celu ochrony praw oskarżonego lub podejrzanego lub w sytuacji, gdy zastępstwo procesowe warunkuje skuteczne zarządzanie wymiarem sprawiedliwości.
- Ustalenie, czy interesy wymiaru sprawiedliwości wymagają obowiązkowego ustanowienia adwokata wchodzi w zakres swobodnego uznania sądów krajowych.

Obiecujące praktyki

Pomoc dla procesujących się stron reprezentujących samych siebie

W Zjednoczonym Królestwie Personal Support Unit [jednostka wsparcia osobistego, PSU] pomaga procesującym się stronom, które biorą udział w procesie sądowym bez pełnomocnika. Personal Support Unit zapewnia wsparcie wyszkolonych wolontariuszy oferujących bezpłatną pomoc dla osób stających w obliczu postępowania sądowego bez zastępstwa procesowego w sądach cywilnych i rodzinnych w Anglii i Walii. PSU udziela praktycznych wskazówek odnośnie do przebiegu postępowania w sądzie, a także oferuje pomoc przy wypełnianiu formularzy i towarzyszy jednostkom w sądzie; udziela też wsparcia emocjonalnego i moralnego. Organizacja nie świadczy usług w zakresie doradztwa prawnego czy reprezentacji podczas rozprawy. Może jednak skontaktować jednostki z innymi agencjami, które zajmują się świadczeniem usług w tym zakresie.

Źródło: <https://www.thepsu.org/>.

302 Komisja Europejska (2013), Zalecenie w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym, pkt 11.

Jak już wspomniano jednostkom przysługuje prawo do bycia reprezentowanym w postępowaniach innych niż karne w sytuacjach, gdy jest to konieczne w celu zagwarantowania praktycznego i skutecznego dostępu do sądu. Artykuł 6 ust. 3 lit. c) EKPC daje osobom oskarżonym o popełnienie czynu zagrożonego karą prawo do bycia reprezentowanym podczas postępowania karnego lub do reprezentowania samych siebie.

Dana osoba może reprezentować samą siebie, chyba że nie leży to w interesie wymiaru sprawiedliwości – na przykład w celu ochrony praw oskarżonego lub podejrzanego lub w sytuacji, gdy skuteczne zarządzanie wymiarem sprawiedliwości wymaga zastępstwa procesowego. . Na przykład niektóre uregulowania krajowe wymagają, aby osoby stające przed sądem były reprezentowane na określonych etapach postępowania czy też w postępowaniu odwoławczym.

Prawo do reprezentowania samego siebie w postępowaniach innych niż karne nie ma charakteru bezwzględnego³⁰³. Ustalenie, czy interesy wymiaru sprawiedliwości wymagają obowiązkowego ustanowienia adwokata wchodzi w zakres swobodnego uznania organów krajowych³⁰⁴.

Możliwe jest wprowadzenie ograniczeń, na przykład w celu zapobiegania naruszeniom powagi sądu, ochrony osób wymagających szczególnego traktowania przed traumatycznymi przeżyciami oraz zapobiegania uporczywemu utrudnianiu postępowania przez podejrzanych lub oskarżonych³⁰⁵. Margines uznania należy stosować zgodnie z zasadą proporcjonalności, a ograniczenia nakładać z rozważą³⁰⁶.

Przykład: W sprawie *Galstyan przeciwko Armenii*³⁰⁷ skarżący został aresztowany i poinformowany o przysługujących mu prawach, po czym wyraźnie zrezygnował z pomocy adwokata.

303 ETPC, *Philis przeciwko Grecji*, nr 16598/90, 1 lipca 1992 r. Zob. także TSUE, C-399/11, *Stefano Melloni przeciwko Ministerio Fiscal*, 26 lutego 2013 r., pkt 49–52.

304 ETPC, *Correia de Matos przeciwko Portugalii*, nr 48188/99, 15 listopada 2001 r. Zob. także ETPC, *Croissant przeciwko Niemcom*, nr 13611/88, 25 września 1992 r.

305 Tamże, pkt 12–13.

306 Tamże, pkt 18.

307 ETPC, *Galstyan przeciwko Armenii*, nr 26986/03, 15 listopada 2007 r., pkt 91.

Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazał, że art. 6 ust. 3 lit. c) przewiduje, że oskarżony może bronić się „osobiście lub przez [ustanowionego przez siebie] obrońcę”. W związku z tym reprezentowanie samego siebie jest dozwolone, chyba że nie leży to w interesie wymiaru sprawiedliwości. W sprawie skarżącego nie było dowodów na to, że jego decyzja o reprezentowaniu samego siebie została podjęta w wyniku groźby czy przemocy fizycznej lub że został on podstępnie nakłoniony do rezygnacji z pomocy obrońcy. Był to dobrowolny wybór skarżącego, aby nie ustanawiać obrońcy; nie można zatem przypisywać państwu odpowiedzialności za to, że skarżący nie był reprezentowany. Nie doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

W przypadku gdy oskarżony lub podejrzany świadomie zrzeka się swojego prawa do korzystania z pomocy obrońcy, wówczas to oskarżony lub podejrzany ma obowiązek wykazania się należytą starannością – przykładowo przez zdobycie kopii wyroku sądu, jeżeli jest to wymagane na potrzeby odwołania³⁰⁸.

308 ETPC, *Melin przeciwko Francji*, nr 12914/87, 22 czerwca 1993 r., pkt 25.

5

Prawo do skutecznego środka prawnego [odwoławczego]

UE	Omówione zagadnienia	RE
Czym jest skuteczny środek prawny [odwoławczy]?		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego) TSUE, C-583/11 P, <i>Inuit Tapiriit Kanatami i in. przeciwko Parlamentowi Europejskiemu i Radzie Unii Europejskiej</i> , 2013 TSUE, T-49/07, <i>Sofiane Fahas przeciwko Radzie Unii Europejskiej</i> , 2010	Istotne wymogi	EKPC, art. 13 (prawo do skutecznego środka odwoławczego) ETPC, <i>McFarlane przeciwko Irlandii</i> , nr 31333/06, 2010 ETPC, <i>Rotaru przeciwko Rumunii</i> , nr 28341/95, 2000 ETPC, <i>Yarashonen przeciwko Turcji</i> , nr 72710/11, 2014
TSUE, C-69/10, <i>Brahim Samba Diouf przeciwko Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration</i> , 2011	Wymogi instytucjonalne	ETPC, <i>Ramirez Sanchez przeciwko Francji</i> , nr 59450/00, 2006
Przykłady konkretnych środków prawnych [odwoławczych]		
TSUE, Sprawy połączone C-6/90 i C-9/90, <i>Andrea Francovich i Danila Bonifaci i in. przeciwko Republice Włoskiej</i> , 1991 Dyrektywa w sprawie równości rasowej (2000/43/WE), art. 15	Odszkodowanie	ETPC, <i>Ananyev i in. przeciwko Rosji</i> , nr 42525/07 i 60800/08, 2012

UE	Omówione zagadnienia	RE
TSUE, Sprawy połączone C-65/09 i C-87/09, <i>Weber i Putz</i> , 2011 Dyrektywa w sprawie sprzedaży towarów konsumpcyjnych (1999/44/WE), art. 3 ust. 2 i 3 Dyrektywa w sprawie zorganizowanych podróży (90/314/EWG), art. 4 ust. 6 i 7	Wykonanie zobowiązania	
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 52 ust. 1 (zakres stosowania) TSUE, C-314/12, <i>UPC Telekabel Wien GmbH przeciwko Constantin Film</i> , 2014	Nakazy sądowe	EKPC, art. 10 (wolność wyrażania opinii) ETPC, <i>Brosa przeciwko Niemcom</i> , nr 5709/09, 2014

Przedmiotem niniejszego rozdziału, jak również dalszej części podręcznika, są krajowe środki prawne [odwoławcze], a nie legitymacja procesowa i środki prawne [odwoławcze] w kontekście ETPC i TSUE. W pierwszej kolejności w rozdziale omówiono wymogi proceduralne i instytucjonalne odnoszące się do skutecznego środka prawnego [odwoławczego]. Następnie przedstawione zostały przykłady konkretnych środków prawnych [odwoławczych]. Różne rodzaje środków prawnych [odwoławczych] mogą stanowić skuteczne zadośćuczynienie z tytułu naruszenia praw. Środki prawne [odwoławcze] omawiane w niniejszym rozdziale (odszkodowanie, wykonanie zobowiązania i nakazy sądowe) należy traktować jako przykłady a nie listę zamkniętą.

5.1. Czym jest skuteczny środek prawny [odwoławczy]?

Najważniejsze kwestie

- Artykuł 13 EKPC oraz art. 47 Karty praw podstawowych UE gwarantują prawo do skutecznego środka prawnego [odwoławczego]. Prawo to stanowi istotny element dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Umożliwia ono jednostkom dążenie do uzyskania zadośćuczynienia z tytułu naruszenia przysługujących im praw. Różne rodzaje środków prawnych [odwoławczych] mogą stanowić zadośćuczynienie różnego rodzaju naruszeń.
- Ani EKPC, ani Karta praw podstawowych UE nie zawierają definicji „środka prawnego [odwoławczego]”. Nadrzędnym wymogiem jest „skuteczność” środka prawnego [odwoławczego], zarówno w praktyce, jak i na mocy przepisów prawa. Brak jest wymogów odnoszących się do formy środka prawnego [odwoławczego], a państwa dysponują w tym zakresie pewną swobodą uznania. Przy ocenie skuteczności pod uwagę brane będą środki prawne [odwoławcze] rozpatrywane całościowo (łącznie).
- Artykuł 13 EKPC oraz art. 47 Karty praw podstawowych UE charakteryzują się różnym zakresem stosowania. Artykuł 13 ustanawia prawo do domagania się „skutecznego środka odwoławczego do właściwego organu państwowego” z tytułu „spornych roszczeń” dotyczących naruszeń praw przewidzianych w EKPC.
- Artykuł 47 Karty praw podstawowych UE ustanawia wymóg zapewnienia skutecznej ochrony sądowej praw wynikających z prawa Unii. Opiera się on na art. 13 EKPC, jednak przewiduje szerszą ochronę. Artykuł 47 gwarantuje prawo do środka prawnego przed sądem i ma zastosowanie do wszystkich praw i wolności przewidzianych w prawie Unii. Nie ogranicza się do praw zapisanych w Karcie.
- Ogólnie rzecz ujmując, w świetle prawa Unii środki prawne muszą być także zgodne z zasadą równoważności. Oznacza to, że warunki odnoszące się do roszczeń wynikających z prawa Unii nie mogą być mniej korzystne niż te odnoszące się do podobnego rodzaju powodów wysuwanych w związku z roszczeniami wynikającymi z prawa krajowego.

Aby środek prawny [odwoławczy] był skuteczny, musi on spełniać określone wymogi merytoryczne, proceduralne i instytucjonalne, zgodnie z [sekcjami 5.1.1](#) i [5.1.2](#). Należy zauważyć, że istnieją pewne różnice odnośnie do wymogów w świetle prawa RE i prawa Unii.

5.1.1. Istotne i proceduralne wymogi dotyczące skutecznego środka prawnego [odwoławczego]

Jednostkom przysługuje prawo uzyskania zadośćuczynienia z tytułu naruszeń ich praw człowieka. Oznacza to, że muszą być w stanie skorzystać ze środka prawnego [odwoławczego]. Różne rodzaje środków prawnych [odwoławczych] mogą odnosić się do różnych rodzajów naruszeń (zob. [sekcję 5.2](#)).

Pojęcie „środka prawnego [odwoławczego]” nie zostało zdefiniowane w prawie RE ani w prawie Unii. Prawo do skutecznego środka prawnego [odwoławczego] zapisano w art. 13 EKPC i art. 47 Karty praw podstawowych UE. Gwarantują je także inne instrumenty międzynarodowe – na przykład art. 8 PDPC i art. 2 ust. 3 MPPOiP³⁰⁹.

W świetle prawa RE art. 13 EKPC przewiduje ochronę dla każdego, kto chciałby złożyć skargę w związku z domniemanymi naruszeniami jego praw zapisanych w konwencji. Artykuł 13 stanowi: „Każdy, kogo prawa i wolności zawarte w niniejszej konwencji zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka odwoławczego do właściwego organu państwowego także wówczas, gdy naruszenia dokonały osoby wykonujące swoje funkcje urzędowe”.

Przykład: W sprawie *Rotaru przeciwko Rumunii*³¹⁰ skarżący zakwestionował sposób, w jaki rumuńskie służby wywiadowcze przechowywały i wykorzystywały nieprawidłowo potajemnie zgromadzone osobiste informacje na temat jego skazania za pomówienie – w związku z listami, które pisał jako student w czasach komunizmu. Nie miał on możliwości wniesienia o zniszczenie lub zmianę informacji i twierdził, że stanowiło to naruszenie art. 13.

309 Należy zauważyć, że art. 2 ust. 3 lit. b) MPPOiP stanowi, iż prawo do środka prawnego [odwoławczego] „było określone przez właściwe władze sądowe, administracyjne lub ustawodawcze albo przez jakąkolwiek inną właściwą władzę, przewidzianą w systemie prawnym danego państwa”. Szczegółne środki ochrony dla zatrzymanych ustanowiono także w drodze art. 5 ust. 4 EKPC, który gwarantuje prawo *habeas corpus*. Zob. także Karta praw podstawowych UE, art. 6 oraz MPPOiP, art. 9 ust. 4.

310 ETPC, *Rotaru przeciwko Rumunii*, nr 28341/95, 4 maja 2000 r., pkt 67.

Europejski Trybunał Praw Człowieka potwierdził, że art. 13 gwarantuje dostępność środka odwoławczego w celu egzekwowania praw i wolności zapisanych w EKPC na szczeblu krajowym oraz że wspomniany środek odwoławczy musi być skuteczny zarówno w praktyce, jak i w prawie. Co się tyczy skargi wniesionej przez skarżącego, w czasie istotnym dla okoliczności faktycznych sprawy w Rumunii nie istniał żaden tego rodzaju środek odwoławczy – stanowiło to naruszenie art. 13 EKPC.

Artykuł 13 zezwala na wystąpienie do właściwych władz z żądaniem zapewnienia środka odwoławczego z tytułu spornego roszczenia w sprawie naruszenia przynajmniej jednego z praw ustanowionych w EKPC³¹¹. Artykuł 13 obejmuje zatem swoim zakresem roszczenia w sprawie domniemych naruszeń materialnych postanowień EKPC. Postanowienie to potwierdza art. 35 EKPC, zobowiązujący do wyczerpania krajowych środków odwoławczych przed wystąpieniem do ETPC – i zapewnia dodatkową gwarancję ochrony praw, przede wszystkim na szczeblu krajowym³¹².

Na mocy prawa Unii art. 47 Karty praw podstawowych UE stanowi: „Każdy, kogo prawa i wolności zagwarantowane przez prawo Unii zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka prawnego przed sądem, zgodnie z warunkami przewidzianymi w niniejszym artykule”. Karta stanowi obecnie część pierwotnego prawa Unii, ale art. 47 odzwierciedla także istniejące orzecznictwo UE, które może oferować użyteczny precedens³¹³. Prawo do skutecznego środka prawnego [odwoławczego] od dawna stanowi główny element porządku prawnego UE opartego na praworządności³¹⁴. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej podkreślił także bliski związek pomiędzy skuteczną ochroną sądową na gruncie art. 47 Karty praw podstawowych UE i art. 6 i 13 EKPC.

311 ETPC, *Klass i in. przeciwko Niemcom*, nr 5029/71, 6 września 1978 r., pkt 64.

312 ETPC, *Kudła przeciwko Polsce*, No. 30210/96, 26 października 2000 r., pkt 152.

313 TSUE, Sprawy połączone C-402/05 P i C-415/05 P, *Yassin Abdullah Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie Unii Europejskiej i Komisji Wspólnot Europejskich*, 3 września 2008 r., pkt 335.

314 TSUE, C-294/83, *Parti écologiste "Les Verts" przeciwko Parlamentowi Europejskiemu*, 23 kwietnia 1986 r.; TSUE, C-50/00 P, *Unión de Pequeños Agricultores przeciwko Radzie Unii Europejskiej*, 25 lipca 2002 r.; TSUE, C-222/84, *Marguerite Johnston przeciwko Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, 15 maja 1986 r.

Przykład: W sprawie *Sofiane Fahas przeciwko Radzie Unii Europejskiej*³¹⁵ skarżący – obywatel Algierii mieszkający w Niemczech – złożył skargę o stwierdzenie nieważności szeregu decyzji Rady w sprawie przyjęcia restrykcyjnych środków na rzecz zwalczania terroryzmu.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej powtórzył, że „[z]asada skutecznej ochrony sądowej jest zasadą ogólną prawa wspólnotowego wynikającą ze wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich, chronioną na mocy art. 6 i 13 EKPC, potwierdzoną również w art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej”.

W Wyjaśnieniach dotyczących Karty praw podstawowych UE potwierdzono, że „podstawą [prawa do środka prawnego z art. 47] jest art. 13 [EKPC]”. Orzecznictwo ETPC jest istotne dla wykładni prawa do skutecznego środka prawnego [odwoławczego]. Można jednak wskazać ważne różnice co do zakresu, odpowiednio, art. 47 Karty i art. 6 EKPC (zob. **wykres** w **rozdziale 1**).

W świetle prawa RE i prawa Unii ani art. 47 Karty praw podstawowych UE, ani art. 13 EKPC nie wymagają, aby oferowane były środki prawne [odwoławcze] jakiegoś określonego rodzaju. Głównym wymogiem jest to, aby środki te były „skuteczne w praktyce, jak i na mocy przepisów prawa”³¹⁶. Skuteczność środka prawnego [odwoławczego] nie jest uzależniona od pewności korzystnego wyniku³¹⁷. Okoliczności danej sprawy decydują o konieczności zastosowania środka prawnego [odwoławczego] określonego rodzaju.

W prawie RE opracowano pewne zasady odnoszące się do określania skuteczności. Na przykład skuteczny środek prawny [odwoławczy] musi:

- być dostępny;
- umożliwić zadośćuczynienie skargom kierowanym przez skarżącego;
- mieć racjonalne szanse powodzenia³¹⁸.

315 TSUE, T-49/07, *Sofiane Fahas przeciwko Radzie Unii Europejskiej*, 7 grudnia 2010 r.

316 ETPC, *M.S.S. przeciwko Belgii i Grecji*, nr 30696/09, 21 stycznia 2011 r., pkt 288.

317 ETPC, *Costello-Roberts przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 13134/87, 25 marca 1993 r., pkt 40.

318 ETPC, *Vučković i in. przeciwko Serbii*, nr 17153/11 oraz 29 innych spraw, 25 marca 2014 r., pkt 71 i 74.

Przykład: W sprawie *McFarlane przeciwko Irlandii*³¹⁹ skarżący został aresztowany w dniu zwolnienia z więzienia w Irlandii Północnej w 1998 r. Przedstawiono mu zarzut popełnienia przestępstwa w 1983 r. w Republice Irlandii, po czym zwolniono go warunkowo. Skarżący złożył dwa wnioski o wstrzymanie toczącego się postępowania, podnosząc, że przysługujące mu prawo do rzetelnego procesu zostało nieodwracalnie naruszone z uwagi na fakt, że oryginalne dowody w postaci odcisków palców zostały zagubione, jak również ze względu na opóźnienia. Oba wnioski oddalono. Skarżący został uniewinniony w czerwcu 2008 r.

Europejski Trybunał Praw Człowieka podał w wątpliwość skuteczność zaproponowanego środka prawnego [odwoławczego] (skarga o odszkodowanie z tytułu naruszenia prawa konstytucyjnego) z następujących względów: (i) stwierdzono znaczną niepewność co do dostępności proponowanego konstytucyjnego środka prawnego [odwoławczego], ponieważ, mimo że był on teoretycznie dostępny od niemal 25 lat, nigdy wcześniej się na niego nie powoływano; (ii) proponowany środek prawny [odwoławczy] mógł nie być dostępny w kontekście okoliczności tej sprawy z uwagi na ewentualny immunitet sędziowski; oraz (iii) byłby on skomplikowany pod względem proceduralnym i powodowałby opóźnienia oraz generowałby koszty. Trybunał stwierdził zatem naruszenie art. 13 w związku z art. 6 ust. 1 (przewlekłość postępowania) EKPC.

W świetle prawa Unii TSUE uznał obowiązek państw członkowskich w zakresie zapewnienia środków prawnych [odwoławczych], które są wystarczające dla zagwarantowania skutecznej ochrony sądowej praw w dziedzinach objętych prawem Unii. Zobowiązanie to opiera się na zasadach skuteczności i równoważności. Zasada skuteczności wymaga, aby uregulowania krajowe nie uniemożliwiały ani nadmiernie nie utrudniały wykonywania praw przyznanych przez prawo Unii³²⁰. Zasada równoważności wymaga, aby warunki odnoszące się do roszczeń wynikających z prawa Unii nie były mniej korzystne niż te odnoszące się do podobnych spraw o charakterze krajowym.

319 ETPC, *McFarlane przeciwko Irlandii*, nr 31333/06, 10 września 2010 r.

320 TSUE, C-33/76, *Rewe-Zentralfinanz eG i Rewe-Zentral AG przeciwko Landwirtschaftskammer für das Saarland*, 16 grudnia 1976 r. Bardziej aktualne przykłady, zob. TSUE, C-415/11, *Mohamed Aziz przeciwko Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)*, 14 marca 2013 r., pkt 50, oraz TSUE, Sprawy połączone C-482/13, C-484/13, C-485/13, C-487/13, *Unicaja Banco SA przeciwko José Hidalgo Rueda i in.*, *Caixabank SA przeciwko Manuel Maria Rueda, Ledesma i in.*, *Caixabank SA przeciwko José Labella Crespo i in.* oraz *Caixabank SA przeciwko Alberto Galán Luna i in.*, 21 stycznia 2015 r.

W świetle prawa Unii państwa członkowskie są zatem prawnie zobowiązane do ustanowienia systemów środków prawnych i procedur w celu zapewnienia poszanowania prawa do skutecznej ochrony sądowej, gwarantowanego na mocy prawa Unii³²¹. Realizację rzeczonego zobowiązania utrudniałyby krajowe przepisy prawne lub praktyki sądowe naruszające skuteczność prawa Unii³²². „Analiza [zgodności przepisu prawa krajowego z zasadą skuteczności] uwzględniać musi miejsce tego przepisu w całym postępowaniu, tryb tego postępowania i jego szczególne cechy przed różnymi sądami krajowymi”³²³. Należy rozpatrzyć pozycję procesową stron oraz okoliczności faktyczne sprawy w celu stwierdzenia ewentualnego braku skutecznej ochrony³²⁴.

Przykład: W sprawie *Inuit Tapiriit Kanatami i in. przeciwko Parlamentowi i Radzie*³²⁵ przedmiotem rozważań TSUE była legitymacja procesowa myśliwych polujących na foki zmierzających do zaskarżenia rozporządzenia zakazującego wprowadzania do obrotu na rynku wewnętrznym Unii produktów z fok.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zbadał system ochrony sądowej w UE. Trybunał stwierdził, że traktaty UE nie stwarzają nowych środków prawnych przed sądami krajowymi oraz że w braku uregulowań prawa Unii w tej dziedzinie to porządek prawny każdego z państw członkowskich powinien wskazywać przepisy proceduralne właściwe dla postępowań mających na celu zapewnienie poszanowania uprawnień. Państwa członkowskie w należyty sposób uwzględniają zasady skuteczności i równowagi przy ustalaniu rzeczonych zasad. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej orzekł, że myśliwi polujący na foki nie mieli legitymacji procesowej do wniesienia bezpośredniej skargi o stwierdzenie nieważności.

321 TUE, art. 4 ust. 3 i 19. Zob. TSUE, C-50/00 P, *Unión de Pequeños Agricultores przeciwko Radzie Unii Europejskiej*, 25 lipca 2002 r., pkt 39–41. Zob. także TSUE, T-461/08, *Evropaiki Dynamiki – Proigmena Systimata Tilepikoinonion Pliroforikis kai Tilematikis AE przeciwko Europejskiemu Bankowi Inwestycyjnemu (EBI)*, 20 września 2011 r., pkt 46.

322 TSUE, C-213/89, *The Queen przeciwko Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd i in.*, 19 czerwca 1990 r., pkt 20.

323 TSUE, C-312/93, *Peterbroeck, Van Campenhout & Cie SCS przeciwko państwu belgijskiemu*, 14 grudnia 1995 r., pkt 14. Bardziej aktualna sprawa, zob. TSUE, C-249/11, *Hristo Byankov przeciwko Glaven sekretar na Ministerstvo na vatreshnite raboti*, 4 października 2012 r., pkt 75.

324 TSUE, C-169/14, *Juan Carlos Sánchez Morcillo i María del Carmen Abril García przeciwko Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA*, 17 lipca 2014 r., pkt 43–51.

325 TSUE, C-583/11 P, *Inuit Tapiriit Kanatami i in. przeciwko Parlamentowi Europejskiemu i Radzie Unii Europejskiej*, 3 października 2013 r., pkt 102–103.

Charakter rozpatrywanego prawa wpływa na rodzaj środka prawnego [odwoławczego], jaki państwo zobowiązane jest zapewnić³²⁶. **W świetle prawa RE**, na przykład, odszkodowanie/zadośćuczynienie za szkody i krzywdy powinno być zasadniczo dostępne w odniesieniu do naruszeń art. 2 EKPC. Szkody charakteryzują się tym, że możliwe jest dokładne wyliczenie ich wysokości. Krzywdy nie mogą być dokładnie wyliczone – obejmują na przykład ból i cierpienie. Przy rozpatrywaniu, czy środek prawny [odwoławczy] zapewnia skuteczne dochodzenie roszczeń, można wziąć pod uwagę całość środków prawnych [odwoławczych] dostępnych w świetle prawa krajowego³²⁷. W sytuacji gdy o zastosowanie środka prawnego [odwoławczego] występuje się z uwagi na naruszenie prawa wynikającego z EKPC, które ponadto stanowi „prawo o charakterze cywilnym” w myśl art. 6, zastosowanie znajdują bardziej rygorystyczne gwarancje zapisane w art. 6 ust. 1³²⁸.

Państwa mogą być zobowiązane do przedstawienia dowodów na istnienie skutecznego środka prawnego [odwoławczego] – przykładowo wskazując sprawy o podobnym charakterze, w których skutecznie uzyskano dostęp do środka prawnego [odwoławczego]³²⁹.

Przykład: W sprawie *Yarashonen przeciwko Turcji*³³⁰ Rosjanin pochodzenia czeczeńskiego zbiegł z Turcji po tym, jak rosyjskie służby bezpieczeństwa rzekomo zamordowały jego brata. Następnie powrócił on do kraju i został aresztowany za nielegalny wjazd. Został zatrzymany pomimo wystąpienia z wnioskiem o przyznanie statusu uchodźcy i nie uzyskał leczenia. Później jego wniosek o azyl został pozytywnie rozpatrzony. Skarżący wniósł skargę w przedmiocie swojego bezprawnego zatrzymania, warunków zatrzymania i braku skutecznego środka prawnego [odwoławczego] na gruncie art. 13 pozwalającego na podniesienie kwestii naruszenia art. 3 EKPC.

326 Zob. ETPC, *Budayeva i in. przeciwko Rosji*, nr 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 i 15343/02, 20 marca 2008 r., pkt 191.

327 ETPC, *De Souza Ribeiro przeciwko Francji*, nr 22689/07, 13 grudnia 2012 r., pkt 79.

328 ETPC, *Kudła przeciwko Polsce*, nr 30210/96, 26 października 2000 r., pkt 146.

329 *Tamże*, pkt 159.

330 ETPC, *Yarashonen przeciwko Turcji*, nr 72710/11, 24 czerwca 2014 r., pkt 63–66.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że możliwość wniesienia przez skarżącego skargi w ramach ogólnego sądowego postępowania odwoławczego nie przesądzała o tym, że środek ten był wystarczający. Rząd nie był w stanie wskazać ani jednego postanowienia pozwalającego stwierdzić, że zatrzymany imigrant mógł korzystać z ogólnej procedury odwoławczej w celu zabezpieczenia przysługujących mu praw. Bez takich dowodów możliwości ogólnych środków prawnych [odwoławczych] w zakresie zapewniania skutecznego prewencyjnego lub kompensacyjnego dochodzenia roszczeń nie zostały ustalone z wystarczającą pewnością. Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia art. 13 w związku z art. 3 EKPC.

Państwo może nałożyć uzasadnione ograniczenia odnośnie do prawa do skutecznego środka prawnego [odwoławczego] w celu zapewnienia właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości (zob. na przykład [sekcję 6.2.2](#) dotyczącą terminów przedawnienia)³³¹. Wątpliwości odnośnie do skutecznego funkcjonowania nowo stworzonego ustawowego środka prawnego [odwoławczego] nie powinny powstrzymywać jednostki przed podjęciem próby jego zastosowania³³². Zgodnie z zaleceniem Rady Europy ustanawiając nowe środki prawne [odwoławcze], państwa powinny – w odpowiednich przypadkach – przyznać moc wsteczną rzeczonych środków prawnych [odwoławczych] w celu rozwiązania problemów natury strukturalnej lub systemowej³³³.

5.1.2. Instytucjonalne wymogi dotyczące skutecznego środka prawnego [odwoławczego]

W świetle prawa RE art. 13 EKPC przewiduje prawo do środka odwoławczego do „organu państwowego”. Nie musi to być koniecznie organ sądowy, ale przyjmuje się, że sądowe środki odwoławcze stanowią solidne gwarancje niezawisłości, dostępu dla ofiar i rodzin, a także egzekwowania wyroków zgodnie

331 Zob. ETPC, *Stubbings i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 22083/93 i 22095/93, 22 października 1996 r.

332 ETPC, *Krasuski przeciwko Polsce*, nr 61444/00, 14 czerwca 2005 r., pkt 71.

333 Rada Europy, Komitet Ministrów (2010), *Recommendation Rec(2010)3 to member states on effective remedies for excessive length of proceedings* [Zalecenie Rec(2010)3 dla państw członkowskich dotyczące skutecznych środków odwoławczych na przewlekłość postępowania], 24 lutego 2010 r., pkt 11.

z wymogami art. 13 (zob. [sekcję 2.4.1](#) dotyczącą organów pozasądowych w ujęciu ogólnym)³³⁴.

Przy ustalaniu, czy dany organ jest w stanie zapewnić skuteczny środek prawny [odwoławczy] należy wziąć pod uwagę okoliczności faktyczne sprawy, charakter danego prawa oraz uprawnienia i gwarancje organu³³⁵.

Przykład: W sprawie *Ramirez Sanchez przeciwko Francji*³³⁶ skarżący został skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności za udział w zamachach terrorystycznych we Francji. Był on przetrzymywany w odosobnieniu przez osiem lat i dwa miesiące, rzekomo z powodu niebezpieczeństwa, jakie stwarzał, konieczności utrzymania porządku i bezpieczeństwa na terenie więzienia oraz prawdopodobieństwa, że podejmie on próbę ucieczki. Skarżący odwołał się do sądu administracyjnego, wnosząc o uchylenie decyzji o umieszczeniu go w odosobnieniu. Sąd oddalił odwołanie, wskazując, że środek ten miał charakter wewnętrzny, a zatem w tym czasie nie kwalifikował się do przekazania do rozpatrzenia przez sądy administracyjne.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że doszło do naruszenia art. 13, ale nie art. 3 z uwagi na brak w prawie francuskim środka odwoławczego umożliwiającego skarżącemu zakwestionowanie decyzji o przedłużeniu okresu przetrzymywania go w odosobnieniu. Trybunał zauważył, że z uwagi na poważne skutki, jakie odosobnienie wywiera w kontekście warunków zatrzymania, konieczne jest przyznanie skutecznego środka prawnego do organu sądowego.

Organy krajowe, o których mowa w art. 13 EKPC muszą spełniać określone kryteria. Wymagana jest niezależność instytucjonalna. Przykładowo w sytuacji gdy komendant policji dysponował swobodą uznania odnośnie do przekazywania spraw policyjnymu organowi ds. rozpatrywania skarg (niezależnemu organowi) w celu ich zbadania, nie zostały spełnione wymagane

334 ETPC, *Z i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 29392/95, 10 maja 2001 r., pkt 110.

335 ETPC, *Kudła przeciwko Polsce*, nr 30210/96, 26 października 2000 r., pkt 157. Bardziej aktualna sprawa, zob. ETPC, *Ališić i in. przeciwko Bośni i Hercegowinie, Chorwacji, Serbii, Słowenii i Byłej Jugosłowiańskiej Republiki Macedonii*, nr 60642/08, 16 lipca 2014 r., pkt 131-136.

336 ETPC, *Ramirez Sanchez przeciwko Francji*, nr 59450/00, 4 lipca 2006 r.

normy niezależności³³⁷. Uprawnienia w zakresie podejmowania wiążących decyzji także są istotne. Organ, który nimi nie dysponuje może być uznany za niezdolny do zapewnienia skutecznego środka prawnego [odwoławczego] – w szczególności w sytuacji, gdy nie posiada także gwarancji procesowych, takich jak prawo do reprezentowania w sądzie czy ujawniania decyzji³³⁸. Środek prawny [odwoławczy] uzależniony od całkowicie uwarunkowanej politycznie decyzji nie jest wystarczający³³⁹.

W świetle prawa Unii, jak wskazano w **sekcji 5.1.2**, art. 47 Karty praw podstawowych UE uprawnia jednostki do żądania skutecznego środka prawnego przed sądem. Znaczenie pojęcia „sąd” omówiono w **sekcji 2.1**. Sąd musi spełniać surowe wymogi: musi być ustanowiony z mocy prawa; musi mieć stały charakter; musi być niezawisły i bezstronny; stosować zasady postępowania kontrydiktoryjnego; musi posiadać jurysdykcję obligatoryjną i stosować przepisy prawa³⁴⁰. Jednakże prawo do żądania skutecznego środka prawnego [odwoławczego] przed sądem nie ma charakteru bezwzględnego.

Przykład: W sprawie *Brahim Samba Diouf przeciwko Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration*³⁴¹ B. Diouf wystąpił o azyl w Luksemburgu, twierdząc, że zbiegł z niewoli w Mauretanii i był prześladowany przez byłego pracodawcę. Jego wniosek rozpatrzono w ramach procedury przyspieszonej, oddalono jako bezzasadny i zarządzone wydalenie skarżącego. Skarżący złożył skargę o stwierdzenie nieważności decyzji wydanej przez sąd administracyjny, który zwrócił się do TSUE z wnioskiem o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym. Sąd zmierzał do ustalenia, czy obowiązek zapewnienia skutecznego środka prawnego [odwoławczego] stoi na przeszkodzie uregulowaniom krajowym, które nie przewidują możliwości złożenia odwołania.

337 ETPC, *Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 35394/97, 12 maja 2000 r., pkt 47.

338 ETPC, *Chahal przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 22414/93, 15 listopada 1996 r., pkt 154.

339 Skarga do ministra spraw wewnętrznych w sprawie rozporządzenia przewidującego kontrolowanie korespondencji więźniów jest przykładem takiego rodzaju środka prawnego [odwoławczego]. Zob. ETPC, *Silver i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75 i 7136/75, 25 marca 1983 r., pkt 116.

340 TSUE, C-54/96, *Dorsch Consult Ingenieurgesellschaft mbH przeciwko Bundesbaugesellschaft Berlin mbH*, 17 września 1997 r., pkt 23.

341 TSUE, C-69/10, *Brahim Samba Diouf przeciwko Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration*, 28 lipca 2011 r., pkt 69.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej stwierdził istnienie obowiązku zapewnienia środka prawnego [odwoławczego] przed organem sądowym, ale wskazał, że zasada skutecznego środka prawnego [odwoławczego] nie wymaga dostępu do kilku instancji sądowych. Wstępna decyzja o rozpatrzeniu wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej w ramach procedury przyspieszonej nie musiała być przedmiotem kontroli sądowej, pod warunkiem że decyzja ta podlegała kontroli sądowej w ramach rozstrzygnięcia w przedmiocie ostatecznej decyzji materialnej dotyczącej przyznania lub odmowy przyznania ochrony.

W świetle prawa Unii art. 47 Karty praw podstawowych UE nie stoi na przeszkodzie powierzeniu tylko jednemu sądowi jurysdykcji do rozstrzygnięcia spraw określonego rodzaju (na przykład spraw dotyczących pomocy dla rolników) – pod warunkiem, że nie utrudnia to szczególnie egzekwowania praw (na przykład z uwagi na opóźnienia)³⁴².

5.2. Przykłady konkretnych środków prawnych [odwoławczych]

Niniejsza sekcja poświęcona jest przykładom różnego rodzaju środków prawnych [odwoławczych], ale nie stanowi listy zamkniętej. Pozostałe przykłady obejmują prawo do zwrotu (obowiązek zwrotu, jako świadczenie pieniężne lub w naturze, rzeczy zabranej danej osobie) lub środki prawne [odwoławcze] przeciwko wydaleniu z państwa (środek o skutku zawieszającym, mający na celu zapobieganie naruszeniom praw człowieka potencjalnie związanym z wydaleniem osoby poza obszar jurysdykcji danego państwa). Przykłady te odnoszą się do konkretnych praw materialnych – takich jak prawo własności – lub określonych dziedzin polityki – na przykład azylu i imigracji – a zatem wykraczają poza zakres tematyczny niniejszego rozdziału. Środki prawne [odwoławcze] przysługujące w związku z opóźnieniami w wykonaniu wyroków sądowych omówiono w [sekcji 5.2.1](#), a środki odnoszące się do przewlekłości postępowania opisano w [sekcji 7.3](#).

342 TSUE, C-93/12, *ET Agroconsulting-04-Velko Stoyanov przeciwko Izpalnitelen direktor na Darzhaven fond Zemedelie - Razplashtatelna agentsia*, 27 czerwca 2013 r., pkt 56–61.

Najważniejsze kwestie

- Odszkodowanie: środki odszkodowawcze nie zawsze zapewniają skuteczne dochodzenie roszczeń – na przykład bardziej korzystne może być przyspieszenie postępowania. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej ustanowił zasady odpowiedzialności odszkodowawczej państwa. Szczegółowe dyrektywy UE dotyczące dyskryminacji także zawierają przepisy regulujące kwestię odszkodowań: na przykład art. 15 dyrektywy w sprawie równości rasowej.
- Wykonanie zobowiązania: w europejskich systemach prawnych istnieją znaczne różnice odnośnie do nakazu wykonania zobowiązania. W prawie Unii funkcjonują inne niż uznaniowe przepisy dotyczące nakazu wykonania zobowiązania na poziomie konkretnego sektora.
- Nakazy sądowe: ETPC i TSUE zwróciły uwagę na znaczenie wyważenia przeciwstawnych praw, jak również na charakter i proporcjonalność jakiegokolwiek ograniczenia przy rozpatrywaniu nakazów sądowych. Ograniczenie niektórych praw możliwe jest tylko wówczas, gdy spełnione są określone kryteria.

5.2.1. Odszkodowanie

Odszkodowanie to forma naprawienia szkody powstałej na skutek naruszenia praw. **W świetle prawa RE** odszkodowawcze środki prawne [odwoławcze] co do zasady są wystarczające, jeżeli chodzi o naruszenia EKPC, jednak nie stanowią one skutecznego środka prawnego [odwoławczego] w każdej sytuacji. Na przykład w przypadku gdy naruszenie dotyczy warunków zatrzymania, a skarżący nadal przebywa w więzieniu, odszkodowanie może nie wystarczyć³⁴³. Ponadto odszkodowawcze środki prawne [odwoławcze] w sprawach mających za przedmiot niewykonanie wyroku (zob. [sekcję 6.3](#)) mogą być odpowiednie wyłącznie z zastrzeżeniem określonych warunków:

- roszczenie jest rozpatrzone w rozsądnym terminie;
- odszkodowanie wypłacane jest bezzwłocznie;
- procedura jest zgodna z art. 6 EKPC;
- procesujące się strony nie ponoszą nadmiernych obciążeń finansowych;

343 ETPC, *Torreggiani i in. przeciwko Włochom*, nr 43517/09, 8 stycznia 2013 r., pkt 96.

- wysokość odszkodowania nie jest nieracjonalna w porównaniu z wyrokami wydawanymi przez ETPC w podobnych sprawach.

Przykład: W sprawie *Burdov przeciwko Rosji (nr 2)*³⁴⁴ w wyrokach zasądono na korzyść skarżącego wypłatę świadczeń za jego pracę podczas działań nadzwyczajnych w Czarnobylu. Niektóre z wyroków nie zostały wykonane przez lata. We wcześniejszej sprawie ETPC stwierdził naruszenia art. 6 EKPC oraz art. 1 protokołu nr 1. Trybunał postanowił z urzędu zbadać tę kwestię z art. 13, wskazując na rosnącą liczbę spraw dotyczących niewykonania wyroków.

Trybunał potwierdził, że w sprawach dotyczących niewykonania orzeczeń sądowych środki krajowe mające na celu zapewnienie terminowego wykonania mają „największą wartość”. Jednakże państwa mogłyby zdecydować się na zastosowanie czysto odszkodowawczego środka, gdyby spełniał on określone wymogi: skargę rozpatrzono by w rozsądnym terminie; odszkodowanie wypłacono by bezzwłocznie; zasady procesowe byłyby zgodne z zasadami zapisanymi w art. 6; procesujące się strony nie poniosłyby nadmiernych obciążeń kosztowych; oraz wysokość odszkodowania nie byłaby nieracjonalna w porównaniu z innymi wyrokami wydanymi przez Trybunał. Istnieje silne, lecz wzruszalne domniemanie, że przewlekłe postępowania skutkują orzeczeniem zadośćuczynienia za krzywdę.

W rozpatrywanej sprawie Trybunał stwierdził naruszenie art. 13 EKPC, ponieważ przedłużający się brak wykonania orzeczeń sądowych pozbawił skarżącego jakichkolwiek środków prawnych [odwoławczych].

Europejski Trybunał Praw Człowieka określił także kluczowe kryteria do celów weryfikacji skuteczności środka odszkodowawczego w odniesieniu do przewlekłości postępowania sądowego (zob. [sekcję 7.3](#))³⁴⁵. Jeżeli odszkodowanie uznaje się za środek prawny [odwoławczy], sądy muszą unikać nadmiernego formalizmu, w szczególności odnośnie do dowodów w związku ze szkodą³⁴⁶. Zasady procesowe regulujące kwestię rozpatrywania roszczeń

344 ETPC, *Burdov przeciwko Rosji (nr 2)*, nr 33509/04, 15 stycznia 2009 r., pkt 98–100.

345 ETPC, *Yuriy Nikolayevich Ivanov przeciwko Ukrainie*, nr 40450/04, 15 października 2009 r., pkt 65.

346 ETPC, *Radkov przeciwko Bułgarii (nr 2)*, nr 18382/05, 10 lutego 2011 r., pkt 38–40.

odszkodowawczych muszą być zgodne z zasadą rzetelnego procesu zapisaną w art. 6 EKPC. Obejmuje ona obowiązek rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie oraz zasadę, w myśl której procesujące się strony nie mogą ponosić nadmiernych obciążeń finansowych.

Przykład: Sprawa *Ananyev i in. przeciwko Rosji*³⁴⁷ dotyczyła warunków zatrzymania, jakich skarżący doświadczyli w szeregu aresztów śledczych w latach 2005–2008.

Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził naruszenia art. 3 (zakaz nieludzkiego i poniżającego traktowania) oraz art. 13 EKPC. Jeśli chodzi o prawo do skutecznego środka prawnego [odwoławczego], ETPC potwierdził, że państwa zobowiązane są do ustanowienia skutecznych krajowych środków prawnych [odwoławczych] o charakterze zapobiegawczym i odszkodowawczym. Trybunał wskazał ponadto, że każda osoba, która doświadcza traktowania stanowiącego naruszenie art. 3 powinna mieć prawo do odszkodowania finansowego oraz że na skarżących nie powinien spoczywać nadmierny ciężar dowodu.

Utrzymujący się brak wypłaty zasądzzonego odszkodowania może także stanowić naruszenie prawa do poszanowania mienia skarżącego w myśl art. 1 protokołu 1 EKPC³⁴⁸. W sprawach dotyczących pozbawienia własności każda osoba, która została pozbawiona własności musi, co do zasady, mieć możliwość uzyskania odszkodowania, którego wysokość „zasadnie powiązana jest z jej wartością”, nawet jeżeli „uzasadnione względy interesu publicznego mogą sugerować wysokość mniejszą niż zwrot pełnej wartości rynkowej”³⁴⁹.

W świetle prawa Unii Karta praw podstawowych UE nie zawiera przepisu wyraźnie zobowiązującego państwa członkowskie do wypłaty odszkodowania z tytułu naruszeń praw wynikających z prawa Unii. Jednakże jednostki mają możliwość powołania się na prawa wynikające z prawa Unii przed sądami

347 ETPC, *Ananyev i in. przeciwko Rosji*, nr 42525/07 i 60800/08, 10 stycznia 2012 r.

348 ETPC, *Kirilova i in. przeciwko Bułgarii*, nr 42908/98, 44038/98, 44816/98 i 7319/02, 9 czerwca 2005 r., pkt 123–124.

349 ETPC, *Pincová i Pinc przeciwko Republice Czeskiej*, nr 36548/97, 5 listopada 2002 r., pkt 53.

krajowymi, a państwa członkowskie mogą być pociągnięte do odpowiedzialności odszkodowawczej w określonych okolicznościach³⁵⁰.

Przykład: W sprawie *Francovich i Bonifaci przeciwko Włochom*³⁵¹ na mocy dyrektywy 80/987/WE w sprawie ochrony pracowników na wypadek niewypłacalności pracodawcy A. Francovich i D. Bonifaci (oraz ich 33 współpracowników) mieli uzyskać zapłatę po tym, jak przedsiębiorstwa ich pracodawców zostały postawione w stan likwidacji. Wdrożenie dyrektywy miało nastąpić do 1983 r., ale Włochy nie dotrzymały tego terminu; pięć lat później pracownicy nadal nie otrzymali zapłaty. Likwidatorzy spółki poinformowali pracowników, że nie ma już żadnych środków do rozdysponowania. Pracownicy złożyli skargę o stwierdzenie uchybienia zobowiązaniom państwa, podnosząc w niej, że państwo miało obowiązek wypłaty na ich rzecz odszkodowań za straty poniesione z uwagi na brak wdrożenia dyrektywy.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził, że traktat EWG (obowiązujący w czasie istotnym dla okoliczności faktycznych) stworzył własny system prawny, do którego sądy państw członkowskich musiały się stosować. Ponadto prawo wspólnotowe jest także źródłem praw wynikających z obowiązków, jakie ustanowiono w traktatach w ściśle określony sposób względem jednostek, państw członkowskich oraz instytucji wspólnotowych. Zasada, w myśl której państwa członkowskie są odpowiedzialne za straty i szkody poniesione przez jednostki w wyniku naruszenia prawa Unii, za które odpowiedzialność ponoszą państwa stanowi „nieodłączny element systemu ustanowionego przez traktat”.

Odpowiedzialność państwa ma miejsce wówczas, gdy dochodzi do naruszenia traktatów UE z przyczyn leżących po stronie państwa³⁵² lub w przypadku, gdy nie jest stosowane orzecznictwo TSUE³⁵³. Odpowiedzialność państw

350 TSUE, C-26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos przeciwko Netherlands Inland Revenue Administration*, 5 lutego 1963 r.

351 TSUE, Sprawy połączone C-6/90 i C-9/90, *Andrea Francovich i Danila Bonifaci i in. przeciwko Republice Włoskiej*, 19 listopada 1991 r.

352 TSUE, Sprawy połączone C-46/93 i C-48/93, *Brasserie du Pêcheur SA przeciwko Bundesrepublik Deutschland i The Queen przeciwko Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd i in.*, 5 marca 1996 r., pkt 34.

353 Zob. także TSUE, C-224/01, *Gerhard Köbler przeciwko Republik Österreich*, 30 września 2003 r., pkt 56.

członkowskich może także powstać w sprawach pomiędzy obywatelami, jeżeli kwestią sporną są prawa wywodzone z prawa Unii³⁵⁴.

Brak wdrożenia dyrektywy może także być podstawą odpowiedzialności odszkodowawczej państwa. Aby odpowiedzialność powstała:

- dyrektywa musi przyznawać prawa jednostkom;
- prawa te muszą być wyraźnie określone;
- musi istnieć związek przyczynowy pomiędzy brakiem wdrożenia dyrektywy przez państwa członkowskie a poniesioną stratą.

Zakres stosowania tej zasady rozszerzono do sytuacji, w których państwa członkowskie nie zmieniły istniejącego ustawodawstwa krajowego lub dokonały nieprawidłowego wdrożenia dyrektywy. Obejmuje ona teraz również przypadki naruszeń prawa Unii dokonanych przez wszelkie organy państwowe (w tym sądowe)³⁵⁵. Jednak w takich sprawach konieczne jest też stwierdzenie wystąpienia wystarczająco poważnego naruszenia prawa. Przy ustalaniu, czy miało miejsce „wystarczająco poważne naruszenie”, należy wziąć pod uwagę następujące czynniki:

- klarowność i precyzję naruszonej reguły;
- miarę swobody decyzyjnej pozostawionej państwu członkowskiemu przez tę regułę;
- to, czy naruszenie było zamierzone czy nieumyślne;
- to, czy naruszenie można było usprawiedliwić czy nie;
- to, w jakim stopniu stanowisko instytucji UE mogło przyczynić się do naruszenia;

354 TSUE, C-453/99, *Courage Ltd przeciwko Bernard Crehan i Bernard Crehan przeciwko Courage Ltd i in.*, 20 września 2001 r.

355 TSUE, Sprawy połączone C-46/93 i C-48/93, *Brasserie du Pêcheur SA przeciwko Bundesrepublik Deutschland i The Queen przeciwko Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd i in.*, 5 marca 1996 r., pkt 34.

- to, w jakim zakresie państwo członkowskie przyjęło lub utrzymało w mocy przepisy krajowe sprzeczne z prawem Unii³⁵⁶.

Szczegółowe dyrektywy UE dotyczące dyskryminacji także zawierają przepisy regulujące kwestię odszkodowań: na przykład art. 15 dyrektywy w sprawie równości rasowej³⁵⁷. W przypadku przyjęcia środków odszkodowawczych muszą one być odpowiednie i umożliwiać naprawienie poniesionych strat i szkód³⁵⁸. Ponadto górne limity kwoty odszkodowania do wypłaty mogą czynić środek prawny [odwoławczy] nieskutecznym³⁵⁹. Jeżeli chodzi o środki prawne [odwoławcze], muszą one być zgodne z zasadą równoważności³⁶⁰.

5.2.2. Wykonanie zobowiązania

Nakaz wykonania zobowiązania skutkuje wyegzekwowaniem warunków umowy, umożliwiając stronie umowy uzyskanie świadczeń zagwarantowanych w drodze umowy przez postawienie jej w sytuacji, jaka zaistniałaby, gdyby umowę zawarto. W europejskich systemach prawnych istnieją znaczne różnice odnośnie do nakazu wykonania zobowiązania³⁶¹.

W prawie RE nie uznaje się w żaden szczególny sposób zasady wykonania zobowiązań.

356 TSUE, Sprawy połączone C-46/93 i C-48/93, *Brasserie du Pêcheur SA przeciwko Bundesrepublik Deutschland i The Queen przeciwko Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd i in.*, 5 marca 1996 r., pkt 56. Zob. także TSUE, C-224/01, *Gerhard Köbler przeciwko Republik Österreich*, 30 września 2003 r., pkt 59.

357 Dyrektywa Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 r. wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne, Dz.U. L 180 (dyrektywa w sprawie równości rasowej).

358 TSUE, C-271/91, *M. Helen Marshall przeciwko Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority*, 2 sierpnia 1993 r., pkt 26.

359 TSUE, C-180/95, *Nils Draehmpaehl przeciwko Urania Immobilienservice OHG*, 22 kwietnia 1997 r., pkt 30.

360 TSUE, C-78/98, *Shirley Preston i in. przeciwko Wolverhampton Healthcare NHS Trust i in. i Dorothy Fletcher i in. przeciwko Midland Bank plc*, 16 maja 2000 r., pkt 55.

361 Ogólnoeuropejskie oświadczenie w sprawie zasad prawa prywatnego zawiera pewne wskazówki w tym zakresie: Grupa badawcza ds. europejskiego kodeksu cywilnego i Grupa badawcza ds. wspólnotowego prawa prywatnego (2009), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law* [Zasady, definicje i wzorcowe uregulowania europejskiego prawa umów], *Draft Common Frame of Reference* [projekt wspólnego systemu odniesienia] (DCFR).

W prawie Unii obowiązki wykonania zobowiązań o charakterze innym niż uznaniowe zostały jednak ustanowione na poziomie danego sektora. Na przykład zob. art. 3 ust. 2 i 3 dyrektywy 1999/44/WE (dyrektywa w sprawie sprzedaży towarów konsumpcyjnych) i art. 4 ust. 6 i 7 dyrektywy 90/314/EWG (dyrektywa w sprawie zorganizowanych podróży)³⁶².

Przykład: W sprawie *Weber i Putz*³⁶³ we wniosku o wydanie orzeczenia prejudycjalnego sądy niemieckie zwróciły się do TSUE z zapytaniem, czy art. 3 dyrektywy 1999/44/WE wymaga od sprzedających pokrycia kosztów demontażu towaru niespełniającego warunków umowy i zamontowania towaru zastępczego.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził, że dyrektywa nakłada na sprzedawców obowiązek naprawy towaru lub jego wymiany – bezpłatnie – chyba że jest to niemożliwe lub nieproporcjonalne.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził także, że wyklucza się możliwość wszelkich roszczeń finansowych sprzedawcy odnoszących się do obowiązku doprowadzenia towaru do stanu zgodnego z umową. Na przykład sprzedawca nie może żądać od konsumenta wynagrodzenia za używanie towaru niezgodnego z umową do czasu jego wymiany na nowy³⁶⁴.

5.2.3. Nakazy sądowe

Nakaz sądowy wymaga od danej osoby określonego działania lub zaniechania. **Zarówno w prawie RE, jak i w prawie Unii** dopuszcza się sądowe dochodzenie roszczeń w szeregu sytuacji. Może to służyć ochronie praw jednostki, ale, tym samym, może też ograniczać prawa innych. Oznacza to, że należy

362 Przykładowo Dyrektywa 1999/44/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 25 maja 1999 r. w sprawie niektórych aspektów sprzedaży towarów konsumpcyjnych i związanych z tym gwarancji, Dz.U. L 171 oraz Dyrektywa Rady 90/314/EWG z dnia 13 czerwca 1990 r. w sprawie zorganizowanych podróży, wakacji i wycieczek, Dz.U. L 158.

363 TSUE, Sprawy połączone C-65/09 i C-87/09, *Gebr. Weber GmbH przeciwko Jürgenowi Wittmerowi i Ingrid Putz przeciwko Medianess Electronics GmbH*, 16 czerwca 2011 r.

364 TSUE, C-404/06, *Quelle AG przeciwko Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände*, 17 kwietnia 2008 r., pkt 41–43.

podjąć ostrożne działania równoważące w celu zapewnienia proporcjonalności i słuszności³⁶⁵.

W świetle prawa RE nakazy sądowe były często przedmiotem rozważań w odniesieniu do prawa do wolności wyrażania opinii gwarantowanego na mocy art. 10 EKPC³⁶⁶. W takich sprawach Trybunał wielokrotnie orzekał, że art. 10 nie stoi na przeszkodzie uprzednim ograniczeniom odnośnie do publikacji lub zakazom dystrybucji jako takim³⁶⁷. Jednakże ze względu zagrożenia dla społeczeństwa demokratycznego, jakie wiążą się z tego rodzaju ograniczeniami należy je bardzo dokładnie zbadać. Podobnie jak w każdej innej sprawie związanej z ingerencją w wolność wyrażania opinii danej osoby zadaniem ETPC jest zbadanie, czy ograniczenie wprowadzone w danym przypadku było wymagane z mocy prawa, zgodne z uzasadnionym celem³⁶⁸ i proporcjonalne.

Jeśli chodzi o wymogi uprzedniej notyfikacji, ETPC nie wymaga od mediów uprzedniego zgłoszenia zamierzonych publikacji osobom, które w nich występują. Wymóg tego rodzaju – który umożliwiałby jednostkom wystąpienie o sądowe zabezpieczenie roszczeń w drodze nakazu sądowego zakazującego publikacji w kontekście prawa do poszanowania życia prywatnego – wiąże się z ryzykiem „efektu ostudzenia” atmosfery wolności wyrażania opinii³⁶⁹.

Przykład: W sprawie *Brosa przeciwko Niemcom*³⁷⁰ skarżący podniósł, że w drodze nakazu sądowego ograniczono prowadzoną przez niego działalność w zakresie rozpowszechniania ulotek zawierających twierdzenie,

365 TSUE, C-70/10, *Scarlet Extended SA przeciwko Société belge des auteurs, compositeurs et éditeurs SCRL (SABAM)*, 24 listopada 2011 r., pkt 49.

366 Wykraczając poza kontekst krajowy, w odniesieniu do wniosków kierowanych do ETPC z żądaniem zawieszenia decyzji w sprawie usunięcia lub wydalenia z terytorium państwa, ETPC może wydać środek tymczasowy, w którym zwraca się o wstrzymanie decyzji o usunięciu lub wydaleniu skarżących do czasu zakończenia rozpatrywania wniosku przez Trybunał. Zob. np. ETPC, *Abdollahi przeciwko Turcji*, nr 23980/08, 3 listopada 2009 r.

367 Zob. np. ETPC, *Editions Plon przeciwko Francji*, nr 58148/00, 18 sierpnia 2004 r.

368 Cele tego rodzaju obejmują: w interesie bezpieczeństwa państwowego, integralności terytorialnej lub bezpieczeństwa publicznego; ze względu na konieczność zapobieżenia zakłóceniu porządku lub przestępstwu; z uwagi na ochronę zdrowia i moralności; ochronę dobrego imienia i praw innych osób; oraz ze względu na zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych; lub na zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sądowej.

369 ETPC, *Mosley przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 48009/08, 10 maja 2011 r., pkt 132.

370 ETPC, *Brosa przeciwko Niemcom*, nr 5709/09, 17 kwietnia 2014 r.

że kandydat w lokalnych wyborach sympatyzował z organizacją neonazistowską, naruszone zostało jego prawo do wolności wyrażania opinii w myśl art. 10 EKPC.

Ulotka była rozpowszechniana w okresie przedwyborczym i przedstawiała poglądy skarżącego odnośnie do kwalifikacji kandydata do sprawowania urzędu. Z uwagi na fakt, że miała ona charakter polityczny i dotyczyła kwestii leżącej w interesie publicznym, nie było większej możliwości ograniczenia wolności wyrażania opinii skarżącego. Opinia skarżącego nie była pozbawiona oparcia w faktach, ale sąd krajowy domagał się „przekonujących dowodów” – nieproporcjonalnie wysokiego stopnia szczegółowości dowodu co do okoliczności faktycznych. Sądowi krajowemu nie udało się zachować odpowiedniej równowagi pomiędzy istotnymi interesami i nie stwierdził nadrzędnej potrzeby społecznej, aby uznać ochronę dóbr osobistych kandydata za nadrzędną względem prawa do wolności wyrażania opinii. Trybunał orzekł zatem, że doszło do naruszenia art. 10 EKPC.

W świetle prawa Unii prawo do wolności wypowiedzi [wyrażania opinii] jest gwarantowane na mocy art. 11 Karty praw podstawowych UE. Artykuł 52 ust. 1 Karty określa dopuszczalne ograniczenia praw gwarantowanych na mocy Karty, wskazując w szczególności, że ograniczenia te muszą:

- być przewidziane ustawą;
- szanować istotę praw;
- być proporcjonalne;
- być konieczne;
- rzeczywiście odpowiadać celom interesu ogólnego uznawanym przez Unię lub potrzebom ochrony praw i wolności innych osób.

Przykład: W sprawie *UPC Telekabel Wien GmbH przeciwko Constantin Film*³⁷¹ spółka zajmująca się produkcją filmową podjęła próbę wstrzymania nieautoryzowanego odtwarzania jej filmów na określonej stronie internetowej. Dostawca dostępu do Internetu oddalił żądanie zablokowania strony, więc spółka wystąpiła o nakaz sądowy.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zrównoważył interesy właścicieli praw autorskich względem wolności prowadzenia działalności gospodarczej przez dostawcę dostępu do Internetu. Państwa członkowskie przy transpozycji dyrektywy muszą opierać się na takiej wykładni tej dyrektywy, która pozwoli na zapewnienie odpowiedniej równowagi między mającymi zastosowanie prawami podstawowymi chronionymi przez porządek prawny Unii. Państwa członkowskie są zobowiązane do dokonywania wykładni swojego prawa krajowego w sposób zgodny ze wspomnianą dyrektywą i prawami podstawowymi. Nakaz ogranicza wolność prowadzenia działalności gospodarczej, ale, w tym przypadku, nie powodował naruszenia „samej istoty tej wolności”.

371 TSUE, C-314/12, *UPC Telekabel Wien GmbH przeciwko Constantin Film Verleih GmbH i Wega Filmproduktionsgesellschaft mbH*, 27 marca 2014 r., pkt 46–51.

6

Ograniczenia w dostępie do wymiaru sprawiedliwości w ujęciu ogólnym

UE	Omówione zagadnienia	RE
Uzasadniony cel i proporcjonalność		
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego)</p> <p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 48 (domniemanie niewinności i prawo do obrony)</p> <p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 52 ust. 1 (zakres stosowania)</p> <p>TSUE, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, <i>Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA</i>, 2010</p>	<p>Dopuszczalne ograniczenia</p>	<p>EKPC, art. 6 (prawo do rzetelnego procesu sądowego)</p> <p>EKPC, art. 13 (prawo do skutecznego środka odwoławczego)</p> <p>ETPC, <i>Harrison Mckee przeciwko Węgrom</i>, nr 22840/07, 2014</p>
Przykłady ograniczeń przed wydaniem prawomocnego wyroku lub decyzji		
<p>TSUE, C-530/11, <i>Komisja Europejska przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej</i>, 2014</p>	<p>Koszty sądowe</p>	<p>ETPC, <i>Stankov przeciwko Bułgarii</i>, nr 68490/01, 2007</p>
	<p>Nadmierny formalizm</p>	<p>ETPC, <i>Poirot przeciwko Francji</i>, nr 29938/07, 2011</p> <p>ETPC, <i>Maširević przeciwko Serbii</i>, nr 30671/08, 2014</p>

UE	Omówione zagadnienia	RE
<p>TSUE, C-415/10, <i>Galina Meister przeciwko Speech Design Carrier Systems GmbH</i>, 2012</p> <p>Dyrektywa w sprawie równości rasowej (2000/43/WE), art. 8</p> <p>Dyrektywa w sprawie równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług (2004/113/WE), art. 9</p> <p>Dyrektywa w sprawie równości płci (2006/54/WE), art. 18</p> <p>Dyrektywa ramowa w sprawie zatrudnienia (2000/78/WE), art. 10</p>	<p>Bariery związane z materiałem dowodowym</p>	<p>ETPC, <i>Klouvi przeciwko Francji</i>, nr 30754/03, 2011</p>
<p>TSUE, Sprawy połączone C-89/10 i C-96/10, <i>Q-Beef NV przeciwko Belgische Staat i Frans Bosschaert przeciwko Belgische Staat i in.</i>, 2011</p>	<p>Terminy przedawnienia</p>	<p>ETPC, <i>Bogdel przeciwko Litwie</i>, nr 41248/06, 2013</p>
	<p>Immunitety</p>	<p>ETPC, <i>C.G.I.L. i Cofferati (nr 2) przeciwko Włochom</i>, nr 2/08, 2010</p>

Opóźnienia w wykonaniu prawomocnych wyroków

<p>TUE, art. 4 ust. 3 i art. 19.</p> <p>Europejski Tytuł Egzekucyjny (Rozporządzenie (WE) nr 805/2004)</p> <p>Rozporządzenie brukselskie (Rozporządzenie Rady (WE) nr 44/2001)</p> <p>Rozporządzenie nr 1215/2012</p> <p>Rozporządzenie nr 650/2012/UE</p> <p>Rozporządzenie Rady nr 2201/2003</p> <p>Rozporządzenie Rady nr 4/2009</p>		<p>ETPC, <i>Yuriy Nikolayevich Ivanov przeciwko Ukrainie</i>, nr 40450/04, 2009</p> <p>ETPC, <i>Burdov przeciwko Rosji (nr 2)</i>, nr 33509/04, 2009</p>
---	--	--

Niniejszy rozdział poświęcony jest przepisom prawa dotyczącym ograniczeń (restrykcji) w dostępie do wymiaru sprawiedliwości; jest to kwestia o istotnym znaczeniu dla wszystkich innych praw, do których odniesienia zawarto w podręczniku. Restrykcje są dozwolone, jeżeli mają uzasadniony cel, są proporcjonalne i nie naruszają samej istoty prawa. [Sekcja 6.2](#) zawiera przykłady

powszechnych ograniczeń w prawie RE i w prawie Unii. Wykaz wspomnianych ograniczeń ma raczej charakter ilustracyjny niż wyczerpujący. Obejmuje kwestie takie jak koszty sądowe, nadmierny formalizm, bariery związane z materiałem dowodowym, terminy przedawnienia oraz immunitety. Przedmiotem ostatniej części (sekcja 6.3) są opóźnienia w wykonywaniu wyroków jako kolejna forma ograniczenia w dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Zawarto tam także przegląd unijnych mechanizmów prawnych służących ułatwieniu wykonywania wyroków w UE, takich jak Europejski Tytuł Egzekucyjny³⁷².

6.1. Uzasadniony cel i proporcjonalność

Najważniejsze kwestie

- Restrykcje są dozwolone, jeżeli mają uzasadniony cel i są proporcjonalne. Nie mogą one naruszać samej istoty prawa.
- Uzasadnione cele obejmują na przykład właściwe zarządzanie wymiarem sprawiedliwości (przykładowo obciążanie kosztami) i ochronę wolności słowa.
- Zasada proporcjonalności wymaga zachowania odpowiedniej równowagi pomiędzy celem do osiągnięcia a zastosowanymi środkami.

Prawa zapisane w art. 6 i 13 EKPC oraz w art. 47 i 48 Karty praw podstawowych UE nie mają charakteru bezwzględnego i mogą podlegać ograniczeniom w określonych okolicznościach. Ponadto klauzule dotyczące odstępstw w międzynarodowych standardach w dziedzinie praw człowieka zezwalają państwom na czasowe dostosowanie części ciężących na nich zobowiązań w wyjątkowych okolicznościach – na przykład w sytuacjach nadzwyczajnych zagrażających życiu narodu (zob. na przykład art. 15 EKPC).

W świetle prawa RE przy ocenie zgodności z prawem danego ograniczenia ETPC bierze pod uwagę znaczenie dostępu do wymiaru sprawiedliwości jako

372 Rozporządzenie nr 805/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie utworzenia Europejskiego Tytułu Egzekucyjnego dla roszczeń bezspornych, Dz.U. 2004 L 143. Rozporządzenie nie ma zastosowania do Danii.

zasadę demokratyczną³⁷³. Zgodne z prawem ograniczenie musi:

- mieć uzasadniony cel;
- być proporcjonalne;
- zapewniać ochronę przed naruszeniem samej istoty prawa.

Artykuł 6 EKPC nie definiuje „uzasadnionego celu”, ale przykłady uzasadnionych celów można znaleźć w orzecznictwie ETPC. Obejmują one ograniczenia dostępu do wymiaru sprawiedliwości mające na celu ochronę osób odpowiedzialnych za opiekę nad pacjentami przed niesprawiedliwym nękaniami poprzez proces sądowy³⁷⁴, aby zapewnić właściwe zarządzanie wymiarem sprawiedliwości³⁷⁵ i ochronę wolności słowa pomiędzy parlamentarzystami oraz utrzymanie podziału władz pomiędzy władzą sądowniczą a ustawodawczą³⁷⁶.

Zasada proporcjonalności to kluczowa zasada w orzecznictwie ETPC. Wymaga ona zachowania odpowiedniej równowagi pomiędzy uzasadnionymi celami państwa a środkami, jakie państwo stosuje, aby je osiągnąć. Zasada proporcjonalności wymaga także zachowania odpowiedniej równowagi pomiędzy prawami jednostki a interesem publicznym³⁷⁷. Im poważniejszy charakter ingerencji w prawo, tym większe uzasadnienie jest konieczne³⁷⁸. Przykładowo obowiązek poddania się karze pozbawienia wolności przed rozprawą apelacyjną uznano za nieproporcjonalną ingerencję w prawo dostępu do sądu³⁷⁹. Ciężar uzasadnienia proporcjonalnego charakteru ingerencji leży po stronie państwa, które powinno rozważyć zastosowanie najmniej inwazyjnego środka³⁸⁰.

373 ETPC, *Kijewska przeciwko Polsce*, nr 73002/01, 6 września 2007 r., pkt 46.

374 ETPC, *Ashingdane przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 8225/78, 28 maja 1985 r., pkt 57.

375 ETPC, *Harrison Mckee przeciwko Węgrom*, nr 22840/07, 3 czerwca 2014 r.

376 ETPC, *A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 35373/97, 17 grudnia 2002 r., pkt 77.

377 Odnośnie do przykładu równoważenia ochrony świadków z prawem do obrony zob. np. ETPC, *Van Mechelen i in. przeciwko Niderlandom*, nr 21363/93, 21364/93, 21427/93 i 22056/93, 23 kwietnia 1997 r., pkt 59–65.

378 *Tamże*, w pkt 60.

379 ETPC, *Papon przeciwko Francji (nr 2)*, nr 54210/00, 25 lipca 2002 r., pkt 100.

380 ETPC, *Saint-Paul Luxembourg S.A. przeciwko Luksemburgowi*, nr 26419/10, 18 kwietnia 2013 r., pkt 44.

Przykład: W sprawie *Harrison Mckee przeciwko Węgrom*³⁸¹ skarżący, reprezentowany przez adwokata, wszczął postępowanie cywilne przeciwko prokuratorowi, zarzucając, że pismo przesłane w trakcie postępowania karnego zawierało nieprawdziwe informacje na jego temat. Sąd okręgowy w Budapeszcie orzekł, że prawo skarżącego do poszanowania dobrego imienia zostało naruszone, oddalił jednak roszczenie odszkodowawcze, uzasadniając, że było ono nadmierne oraz że skarżący nie był w stanie udowodnić, że doznał jakiegokolwiek rzeczywistej szkody. Od skarżącego zasądzono kwotę blisko 2900 EUR tytułem kosztów sądowych. Skarżący odwołał się do sądu apelacyjnego w Budapeszcie, który utrzymał w mocy orzeczenie sądu pierwszej instancji, zgodnie z którym skarżący winien był pokryć koszty sądowe, których wysokość została obliczona jako procentowa wartość oddalonej części jego roszczenia.

Europejski Trybunał Praw Człowieka powtórzył, że prawo do dostępu do sądu nie ma charakteru bezwzględnego i może być ograniczone. Ograniczenia nie mogą ograniczać ani zmniejszać dostępu danej osoby w taki sposób lub w takim zakresie, że narusza to samą istotę rzeczonego prawa. W tej sprawie Trybunał stwierdził, że nie ma powodów, aby wątpić, że skarżący, z pomocą swojego adwokata, był w stanie ocenić, czy roszczenie było „uzasadnione”, a tym samym wysokość kosztów sądowych w przypadku przegrania sprawy była możliwa do przewidzenia. Cele zasądzenia kosztów sądowych były zgodne z zasadą właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości, a w postępowaniu przewidziano odpowiednie gwarancje, mające zapewnić, aby wymóg nie stanowił nieproporcjonalnego obciążenia finansowego dla skarżących w dobrej wierze. Trybunał orzekł, że nie doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

Podobne podejście przyjmuje się **w świetle prawa Unii**. Ograniczenia muszą być proporcjonalne i muszą respektować istotę samego prawa. Oznacza to, że ograniczenia nie mogą wykraczać poza to, co odpowiednie i konieczne i co odpowiada celom interesu ogólnemu uznanym przez Unię lub zmierza do

381 ETPC, *Harrison Mckee przeciwko Węgrom*, nr 22840/07, 3 czerwca 2014 r.

ochrony praw i wolności innych osób³⁸². Państwo powinno zastosować najmniej uciążliwy dostępny środek³⁸³.

Przykład: W sprawie *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA*³⁸⁴ przedmiotem rozważań TSUE były cztery połączone wnioski o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożone przez *Giudice di Pace di Ischia* odnośnie do klauzul, na mocy których obligatoryjna próba pojednania pozasądowego była warunkiem dopuszczalności skargi sądowej przed sądami krajowymi. Klauzule wprowadzono w życie w kontekście dyrektywy 2002/22/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 7 marca 2002 r. w sprawie usługi powszechnej i związanych z sieciami i usługami łączności elektronicznej praw użytkowników.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej *potwierdził*, że większość praw podstawowych nie ma charakteru bezwzględnego i może podlegać ograniczeniom. Trybunał odniósł się do orzecznictwa ETPC i podkreślił, że ograniczenia musiały odpowiadać celom odzwierciedlającym interes ogólny. Nie mogą być nieproporcjonalne ani naruszać samej istoty gwarantowanych praw. Cele omawianych przepisów krajowych – szybsze i mniej kosztowne rozpatrywanie sporów, jak również odciążenie sądów – były słuszne, a wprowadzenie obligatoryjnego postępowania pojednawczego nie okazało się, przy uwzględnieniu okoliczności faktycznych, nieproporcjonalne w stosunku do przewidywanych celów.

382 W *Wyjaśnieniach* dotyczących Karty praw podstawowych UE potwierdza się, że „odniesienie do interesów ogólnych uznanych przez Unię obejmuje zarówno cele wymienione w artykule 3 Traktatu o Unii Europejskiej, jak i inne interesy chronione postanowieniami szczególnymi traktatów, takimi jak artykuł 4 ustęp 1 Traktatu o Unii Europejskiej, artykuł 35 ustęp 3 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej oraz artykuły 36 i 346 tego traktatu”. TSUE, C-92/09 i C-93/09, *Volker und Markus Schecke GbR i Hartmut Eifert przeciwko Land Hessen*, 9 listopada 2010 r., pkt 74.

383 Przykładowo odnośnie do sankcji zob. C-443/13, *Ute Reindl przeciwko Bezirkshauptmannschaft Innsbruck*, 13 listopada 2014 r., pkt 40.

384 TSUE, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA*, 18 marca 2010 r., pkt 63–65.

6.2. Przykłady ograniczeń przed wydaniem prawomocnego wyroku lub decyzji

Najważniejsze kwestie

- Koszty sądowe i inne koszty postępowania mogą stanowić niezgodne z prawem ograniczenie dostępu do wymiaru sprawiedliwości, jeżeli są zbyt wysokie, ponieważ mogą pozbawiać jednostki ich prawa dostępu do sądu. To, czy koszty są odpowiednie, zależy od okoliczności faktycznych danej sprawy, w tym od środków, jakimi dysponuje skarżący.
- Nadmierny formalizm (zawężająca wykładnia zasad procesowych) może pozbawić skarżących prawa dostępu do sądu.
- Nadmierny ciężar dowodu może tworzyć przeszkody w dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Domniemania faktyczne lub prawne (np. domniemanie dyskryminacji) mogą okazać się pomocne dla jednostek w kontekście ich toczących się spraw.
- Terminy przedawnienia muszą być proporcjonalne i odpowiadać uzasadnionemu celowi – takiemu jak właściwe zarządzanie wymiarem sprawiedliwości lub przeciwdziałanie niesprawiedliwemu traktowaniu wynikającemu ze dawnych roszczeń.
- Immunitety mogą być dozwolone, jeżeli realizują uzasadniony cel – na przykład w zakresie ochrony wystąpień poselskich lub wykonywania obowiązków przez urzędników państwowych.

W niniejszej sekcji omówiono niektóre ograniczenia, które były przedmiotem orzeczeń ETPC lub TSUE. Niektóre bariery mogą być powiązane z okolicznościami faktycznymi – na przykład opóźnienie czy nadmierny formalizm – podczas gdy inne wynikają z przepisów prawa – na przykład terminy przedawnienia, immunitety i bariery związane z materiałem dowodowym. Nie jest to lista zamknięta. Pozostałe bariery dotyczą legitymacji procesowej (zob. dalsze omówienie w [sekcji 8.4](#) dotyczącej prawa ochrony środowiska) oraz przezwlekłości postępowania (zob. [rozdział 7](#))³⁸⁵.

385 FRA (2011), *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie: przegląd wyzwań i możliwości*, s. 38.

6.2.1. Koszty sądowe

Koszty sądowe mogą pomóc w skutecznym zarządzaniu wymiarem sprawiedliwości (na przykład zniechęcając procesujące się strony do nadużyć lub obniżając koszty administracyjne), ale mogą też ograniczać dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Nadmierne koszty sądowe, uniemożliwiające stronom wniesienie powództwa mogą stanowić naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC³⁸⁶.

W świetle prawa RE i prawa Unii koszty sądowe nie są automatycznie sprzeczne z art. 6 ust. 1 EKPC lub art. 47 Karty praw podstawowych UE. Jednakże zbyt wysokie koszty sądowe mogą pozbawiać jednostki ich prawa dostępu do sądu³⁸⁷. Przykładowo ETPC za nieproporcjonalne uznał koszty odpowiadające około czterokrotnej wysokości miesięcznego dochodu skarżącego³⁸⁸.

Przykład: W sprawie *Stankov przeciwko Bułgarii*³⁸⁹ skarżący wygrał postępowanie przeciwko państwu w związku z bezprawnym pozbawieniem wolności i zasądzone na jego rzecz odszkodowanie. Zażądano od niego jednak pokrycia kosztów sądowych, które stanowiły niemal 90 % kwoty odszkodowania, jakie miał uzyskać od państwa. W rezultacie skarżący został skutecznie pozbawiony odszkodowania, mimo że sądy bułgarskie jednoznacznie przyznały, że był on uprawniony do jego otrzymania.

Europejski Trybunał Praw Człowieka zauważył, że w postępowaniach o odszkodowanie przeciwko państwu zasady regulujące koszty prawne muszą być sformułowane w sposób pozwalający uniknąć nadmiernego obciążania procesujących się stron. Koszty nie powinny być nadmierne ani stanowić nieracjonalnego ograniczenia prawa dostępu do sądu. Chociaż samo obciążenie kosztami sądowymi było zgodne z zasadą właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości, stosunkowo wysoka i całkowicie sztywna stawka kosztów sądowych w tej sprawie stanowiła nieproporcjonalne ograniczenie przysługującego skarżącemu prawa dostępu do sądu. Nie wykorzystano żadnego z szeregu rozwiązań procesowych

386 ETPC, *Kreuz przeciwko Polsce*, nr 28249/95, 19 czerwca 2001 r., pkt 61–67.

387 ETPC, *Perdigão przeciwko Portugalii*, nr 24768/06, 16 listopada 2010 r., pkt 74. Zob. także Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ), Komitet Praw Człowieka (2008), *Sprawa nr 1514/2006, Casanovas przeciwko Francji*, 28 października 2008 r., pkt 11.3.

388 ETPC, *Kijewska przeciwko Polsce*, nr 73002/01, 6 września 2007 r., pkt 47.

389 ETPC, *Stankov przeciwko Bułgarii*, nr 68490/01, 12 lipca 2007 r.

stosowanych w innych państwach członkowskich – takich jak obniżenie czy zniesienie kosztów sądowych w postępowaniach o odszkodowanie przeciwko państwu, czy też przyznanie sądom zakresu swobody przy ustalaniu wysokości kosztów. Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC.

W świetle prawa Unii kwestia kosztów była przedmiotem rozważań w odniesieniu do wymogów w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości na gruncie dyrektywy wdrażającej konwencję z Aarhus (zob. **sekcję 8.4** dotyczącą prawa ochrony środowiska)³⁹⁰.

Przykład: W sprawie *Komisja Europejska przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*³⁹¹ grupa NGO zajmujących się ochroną środowiska złożyła do Komisji Europejskiej skargę, zarzucając w niej, że jednostki i grupy społeczeństwa obywatelskiego były pozbawione możliwości wniesienia powództwa do sądów Zjednoczonego Królestwa z uwagi na postępowania „dyskryminacyjne ze względu na koszty”, w szczególności z uwagi na zasadę, w myśl której kosztami postępowania obciążana jest strona przegrywająca sprawę, a zatem przegrywający pokrywa koszty prawne strony wygrywającej. Zdaniem skarżących naruszało to przepisy dotyczące dostępu do wymiaru sprawiedliwości (art. 3 pkt 7 i art. 4 pkt 4) dyrektywy wdrażającej konwencję z Aarhus, która wprowadza między innymi wymóg dotyczący „niedyskryminacyjnego ze względu na koszty charakteru procedury odwoławczej”. Komisja Europejska skierowała sprawę do TSUE.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wyjaśnił znaczenie pojęcia „niedyskryminacyjny ze względu na koszty” zastosowanego w dyrektywie. Analiza wymagała przeprowadzenia oceny obiektywnej, jak i subiektywnej. Koszty nie mogą być „obiektywnie nieracjonalne”, przy czym też nie mogą przekraczać możliwości finansowych zainteresowanego. Przy

390 ONZ, Europejska Komisja Gospodarcza Narodów Zjednoczonych (EKG ONZ) (1998), *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters* [Konwencja o dostępie do informacji, udziale społeczeństwa w podejmowaniu decyzji oraz dostępie do [wymiaru] sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska], 25 czerwca 1998 r.

391 TSUE, C-530/11, *Komisja Europejska przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*, 13 lutego 2014 r. Zobacz także TSUE, C-260/11, *The Queen, na wniosek Davida Edwardsa i Lilian Pallikaropoulos przeciwko Environment Agency i in.*, 11 kwietnia 2013 r.

dokonywaniu oceny co jest subiektywnie racjonalne, należy wziąć pod uwagę szereg czynników, w tym: (i) racjonalne szanse wygrania sprawy; (ii) znaczenie, jakie sprawa ma dla powoda oraz dla ochrony środowiska; oraz (iii) złożoność przepisów prawa i właściwej procedury. Ocena ta nie różni się w pierwszej instancji od etapu postępowania odwoławczego. Zjednoczone Królestwo nie dokonało właściwej transpozycji dyrektywy.

Ocena kosztów musi odbywać się w świetle szczególnych okoliczności danej sprawy – w tym możliwości jednostki – aby ustalić, czy jednostka nadal dysponuje prawem dostępu do sądu³⁹². Prawo to może być naruszone poprzez odmowę dokonania zwrotu kosztów strony, która wygrała sprawę³⁹³. Państwa powinny zagwarantować, aby potrzeba finansowania wymiaru sprawiedliwości nie negowała prawa dostępu do sądu. Przepisy prawa krajowego często przewidują możliwość wystąpienia o pomoc prawną na pokrycie kosztów sądowych (zob. **rozdział 3** dotyczący pomocy prawnej). Pomocne mogą być też uproszczone procedury; mogą to być rozwiązania w rodzaju Europejskiego postępowania w sprawie drobnych roszczeń, omówionego w **sekcji 8.5**, które są często mniej kosztowne i szybsze.

Obiecujące praktyki

Obniżanie kosztów i upraszczanie procedur

W Zjednoczonym Królestwie (Anglii i Walii) rząd wprowadził *Money Claim Online [roszczenia pieniężne online MCOL]* jako rozwiązanie w przypadku długich i kosztownych postępowań w sprawie drobnych roszczeń. Kwota roszczenia nie może przekraczać 100 000 GBP i roszczenie musi być wysunięte przeciwko osobie zamieszkałej w Anglii lub Walii.

Źródło: Rada Europy, CEPEJ (2014), *Report on 'European Judicial systems – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice'* [Sprawozdanie „Europejskie systemy sądownictwa – edycja 2014 (dane z 2012 r.)” s. 260. Zob. także www.gov.uk/make-money-claim-online oraz www.inbrief.co.uk/preparing-for-trial/problems-with-small-claims.htm.

392 Zob. także ETPC, *Tolstoy Miloslavsky przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 18139/91, 13 lipca 1995 r., pkt 61–67 (uznanie za racjonalne ustanowienia wymogu zapłaty znacznej kaucji zabezpieczającej spłatę kosztów prawnych strony przeciwnej, ponieważ odwołanie uznano za nieuzasadnione).

393 ETPC, *Stankiewicz przeciwko Polsce*, nr 46917/99, 6 kwietnia 2006 r., pkt 60 i 75.

6.2.2. Nadmierny formalizm

Nadmierny formalizm (zawężająca wykładnia zasad procesowych) może pozbawić skarżących ich prawa dostępu do sądu. Może się to przejawiać w zawężającej wykładni terminów przedawnienia, zasad procesowych i postępowania dowodowego.

Przykład: W sprawie *Poirot przeciwko Francji*³⁹⁴ skarżąca, niepełnosprawna kobieta, złożyła zawiadomienie o przestępstwie napaści na tle seksualnym i gwałtu w domu opieki. Dochodzenie sądowe dotyczące zarzutów wszczęto w 2002 r. W 2006 r. sędzia śledczy dokonał zmiany zarzutów, zmieniając kwalifikację czynu jedynie na napaść na tle seksualnym i skierował sprawę przeciwko oskarżonemu do rozpoznania przez lokalny sąd karny. Skarżąca zakwestionowała kwalifikację czynów oraz postanowienie o skierowaniu sprawy do rozpoznania, ponieważ jej zdaniem przestępstwa były na tyle poważne, aby podlegały rozpoznaniu przez *Cour d'Assise*. Odwołanie wniesione przez skarżącą zostało oddalone. W postanowieniu wskazano, że zawiadomienie o odwołaniu nie zawierało wyszczególnienia zarzutów odwołania. Skarżąca wniosła następnie skargę kasacyjną od rzeczonoego postanowienia, jednak bezskutecznie. Sprawca został później uniewinniony. Skarżąca podniosła, że oddalenie jej odwołania skutkowało pozbawieniem jej prawa dostępu do sądu.

Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazał, że kodeks postępowania karnego formalnie nie nakładał na skarżącą obowiązku wyraźnego odniesienia się do zarzutów odwołania. Istotny przepis rzeczonoego kodeksu był jedynym, który umożliwił skarżącej zakwestionowanie wyroku skazującego wydanego przez sędziego śledczego. Trybunał przyjął, że organy krajowe były najwłaściwsze do dokonania wykładni ustawodawstwa krajowego. Jednakże organy sądowe zastosowały właściwe zasady procesowe w sposób nadmiernie formalistyczny, naruszając tym samym prawo dostępu do sądu przysługujące skarżącej. Trybunał stwierdził zatem naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC.

Rola sądu i alternatywne ścieżki odwołania dostępne dla skarżących mogą mieć istotne znaczenie przy rozpatrywaniu kwestii formalizmu. Przykładowo w sytuacji gdy sąd pełni wyjątkową rolę w procesie kontroli decyzji

394 ETPC, *Poirot przeciwko Francji*, nr 29938/07, 15 grudnia 2011 r., pkt 46.

administracyjnych, działając zarówno w charakterze sądu pierwszej instancji, jak i sądu ostatniej instancji, stosowana przez ten sąd procedura nie może charakteryzować się nadmiernym formalizmem, ponieważ pozbawia to jednostki ścieżki odwołania³⁹⁵.

Szczególnie wąska wykładnia zasad procesowych dokonana przez sądy konstytucyjne może pozbawić skarżących prawa dostępu do sądu³⁹⁶. Przykładowo jeżeli zasada procesowa – taka jak termin przedawnienia – interpretowana jest w sposób uniemożliwiający zbadanie istoty skarg wnoszonych przez skarżących, stanowi to naruszenie prawa dostępu do sądu³⁹⁷.

Przykład: W sprawie *Maširević przeciwko Serbii*³⁹⁸ skarżący, praktykujący prawnik, złożył pozew cywilny do sądu miejskiego, domagając się od prywatnego towarzystwa ubezpieczeniowego zapłaty za usługę świadczoną zgodnie z umową w sprawie kosztów prawnych. Sąd pierwotnie wydał nakaz zapłaty, ale w następstwie powództwa wzajemnego wytoczonego przez firmę ubezpieczeniową uchylił ten nakaz i uznał umowę za nieważną. Sąd apelacyjny utrzymał ten wyrok w mocy, a skarżący wniósł skargę kasacyjną do Sądu Najwyższego. Sąd Najwyższy oddalił skargę orzekając, że skarżący nie miał legitymacji do jej złożenia, ponieważ art. 84 serbskiego kodeksu postępowania cywilnego przewidywał, że skarga kasacyjna może zostać wniesiona wyłącznie przez adwokata, a nie przez samego powoda. Sąd Najwyższy wskazał, że w myśl tej ustawy strony postępowania utraciły zdolność do czynności prawnych w zakresie indywidualnego wniesienia skargi kasacyjnej, nawet jeżeli same wykonują zawód adwokata.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że ta szczególnie wąska wykładnia zasady procesowej naruszała prawo dostępu do sądu. Trybunał wskazał, że w sprawach takich jak ta, jego rola polega na orzekaniu, czy dana zasada proceduralna miała na celu zapewnienie właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości oraz przestrzegania zasady pewności

395 Zob. na przykład ETPC, *S.A. „Sotiris and Nikos Koutras ATTEE” przeciwko Grecji*, nr 39442/98, 16 listopada 2000 r., pkt 22 oraz ETPC, *Shulgin przeciwko Ukrainie*, nr 29912/05, 8 grudnia 2011 r., pkt 65.

396 ETPC, *Běleš i in. przeciwko Republice Czeskiej*, nr 47273/99, 12 listopada 2002 r., pkt 69.

397 ETPC, *Miragall Escolano i in. przeciwko Hiszpanii*, nr 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98 i 41509/98, 25 maja 2000 r., pkt 33 i 36.

398 ETPC, *Maširević przeciwko Serbii*, nr 30671/08, 11 lutego 2014 r.

prawa. Wykładnia zasady procesowej dokonana przez Sąd Najwyższy nie odpowiadała wspomnianym celom i skutkowałą pozbawieniem skarżącego możliwości uzyskania pełnego badania zasadności podniesionych przez niego zarzutów. Trybunał stwierdził zatem naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC.

Nadmierny formalizm może także wystąpić w sytuacji, gdy sąd przypisuje pierwszorzędne znaczenie rozważaniom w przedmiocie okoliczności faktycznych (takim jak status skarżącego jako nielegalnego imigranta) bez odpowiedniego równoważenia tej kwestii z prawami podstawowymi skarżących (na przykład z prawem do poszanowania życia rodzinnego zapisanym w art. 8)³⁹⁹. Praktyka autorefleksyjna mogłaby pomóc sądom w unikaniu praktyk potencjalnie naruszających prawo dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

Obiecujące praktyki

Propagowanie dostępu do wymiaru sprawiedliwości poprzez ograniczanie nadmiernego formalizmu

Sąd administracyjny w Jambole (Bułgaria) został uhonorowany nagrodą „Kryształowej Wagi Temidy” za 2010 r. za działania na rzecz udostępniania czytelnych i jawnych informacji o świadczonych usługach, służących budowaniu zaufania do postępowań sądowych. Sąd ten wdrożył plan działań skierowany do obywateli i mediów, zobowiązując jednocześnie personel sądu do stosowania niespecjalistycznego języka w kontaktach z obywatelami. Inne działania obejmują przyjęcie „karty klientów” – pisemnego zobowiązania sądu do prezentowania oferowanych usług w sposób zrozumiały, otwarty i precyzyjny. Środki tego rodzaju mogą usprawnić dostęp jednostek do wymiaru sprawiedliwości, ponieważ mogą przyczynić się do ograniczenia nadmiernie skomplikowanych form komunikacji. Badania opinii publicznej potwierdzają, że postrzeganie działalności sądu przez społeczeństwo uległo znacznej poprawie.

Źródło: „Kryształowa Waga Temidy” za 2010 r. – konkurs organizowany wspólnie przez Radę Europy i Komisję Europejską.

399 ETPC, *Rodrigues Da Silva i Hoogkamer przeciwko Niderlandom*, nr 50435/99, 31 stycznia 2006 r., pkt 44.

6.2.3. Bariery związane z materiałem dowodowym

Uzyskanie przez jednostki odpowiedniego odszkodowania w sądzie wiąże się z obowiązkiem przedłożenia wystarczających dowodów w sprawie. Jeżeli progi dotyczące materiału dowodowego są zbyt wysokie, skargi wniesione do sądów mogą być skazane na niepowodzenie, a prawa przysługujące jednostkom mogą być niewykonalne⁴⁰⁰.

W niektórych przypadkach bariery dotyczące materiału dowodowego mogą być ograniczone poprzez wprowadzenie szczególnych wymogów co do tego, po czyjej stronie leży ciężar dowodu w sprawie (wymogi dotyczące ciężaru dowodu). Na przykład w sprawach karnych ciężar dowodu leży po stronie prokuratury. Prokuratura ma więc obowiązek udowodnienia winy oskarżonemu o popełnienie czynu zagrożonego karą. Wiąże się to z zasadą domniemania niewinności zapisaną w art. 6 ust. 2 EKPC i art. 48 ust. 1 Karty praw podstawowych UE. Przeniesienie ciężaru dowodu może prowadzić do naruszenia zasady domniemania niewinności.

Niemniej jednak w bardzo szczególnych, ograniczonych przypadkach, **w świetle prawa RE**, możliwe jest przeniesienie ciężaru dowodu na obronę. Przy ustalaniu dopuszczalności przeniesienia ciężaru dowodu należy rozważyć konsekwencje i istniejące gwarancje służące ochronie praw do obrony⁴⁰¹.

Przykład: W sprawie *Klouvi przeciwko Francji*⁴⁰² w 1994 r. skarżąca złożyła skargę przeciwko byłemu bezpośredniemu przełożonemu, P., zarzucając mu gwałt i molestowanie seksualne. W 1998 r. sędzia śledczy nie dopatrywał się znamion przestępstwa z uwagi na niewystarczający materiał dowodowy. W międzyczasie z inicjatywy P. wszczęto postępowanie karne przeciwko skarżącej, zarzucając jej wszczęcie postępowania w złej wierze. Skarżąca została skazana na karę pozbawienia wolności w zawieszeniu i zasądzone od niej odszkodowanie. Odwołanie wniesione przez skarżącą zostało oddalone. Skarżąca podniosła, że naruszona została zasada domniemania niewinności.

400 FRA (2011), *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie: przegląd wyzwań i możliwości*, s. 62.

401 ETPC, *Salabiaku przeciwko Francji*, nr 10519/83, 7 października 1988 r.

402 ETPC, *Klouvi przeciwko Francji*, nr 30754/03, 30 czerwca 2011 r.

Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał, że domniemania prawne stosuje się w każdym krajowym systemie prawnym. W przedmiotowej sprawie jednak wyrok opierał się na rygorystycznym stosowaniu kodeksu karnego – sąd wskazał, po pierwsze, że skoro nie doszukano się znamion przestępstwa, zarzuty podniesione przez skarżącą były nieprawdziwe i, po drugie, z uwagi na to, że skarżąca zarzucała powtarzające się przypadki gwałtu i molestowania seksualnego, musiała działać ze świadomością, że jej zarzuty są nieprawdziwe, a tym samym wszczęła umyślnie postępowanie w złej wierze. Wskazane domniemania oznaczały, że skarżąca nie była w stanie obronić się przed zarzutem wszczęcia postępowania w złej wierze. Stanowiło to naruszenie art. 6 ust. 2 EKPC.

W szczególnych przypadkach mogą powstać inne domniemania faktyczne. Na przykład w sprawach mających za przedmiot art. 3 EKPC (tortury lub niehumanitarne i poniżające traktowanie), gdzie zdarzenia istotne dla sprawy mają miejsce na obszarze podlegającym kontroli państwa (na przykład w więzieniu), ciężar dowodu może zostać przeniesiony na państwo. Oznacza to, że władze muszą przedstawić zadowalające i przekonujące wyjaśnienie odnośnie do szkód doznanych w okresie pozbawienia wolności⁴⁰³.

W ramach UE wniosek Komisji Europejskiej dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady ma na celu wzmocnienie określonych aspektów domniemania niewinności w UE⁴⁰⁴. Artykuł 5 wniosku w obecnym brzmieniu ustalonym w drodze kompromisu potwierdza istnienie domniemania niewinności, zobowiązując państwa członkowskie do zapewnienia, aby przy ustalaniu winy podejrzanych lub oskarżonych ciężar dowodu spoczywał na oskarżeniu⁴⁰⁵.

Ponadto **w świetle prawa Unii** obecnie stosuje się szczególne uregulowania odnośnie do osób zarzucających dyskryminację, które tradycyjnie musiały borykać się ze szczególnie złożonymi barierami związanymi z materiałem dowodowym⁴⁰⁶. Na gruncie prawa Unii po wstępnym ustaleniu zarzutów

403 ETPC, *Gurgurov przeciwko Mołdawii*, nr 7045/08, 16 czerwca 2009 r., pkt 56.

404 Komisja Europejska (2013), *Wniosek dotyczący dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie wzmocnienia określonych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym*, COM(2013) 821 final, Bruksela, 27 listopada 2013 r., art 5 ust. 2.

405 Zob. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13471-2015-INIT/en/pdf>.

406 TSUE, C-127/92, *Dr. Pamela Mary Enderby przeciwko Frenchay Health Authority i Secretary of State for Health*, 27 października 1993 r. Zob. także FRA (2011), *Podręcznik europejskiego prawa o niedyskryminacji*, Luksemburg, Urząd Publikacji.

w oparciu o okoliczności faktyczne, zachodzi domniemanie dyskryminacji, a strona pozwana musi udowodnić, że dyskryminacja nie miała miejsca. Przeniesienie ciężaru dowodu jest obecnie elementem prawodawstwa UE dotyczącego zakazu dyskryminacji, na przykład dyrektywy w sprawie równości rasowej oraz dyrektywy w sprawie równości płci⁴⁰⁷. Wspomniane dyrektywy stanowią wyjątki od zwyczajowych wymogów w zakresie materiału dowodowego, które nakładają na skarżących obowiązek udowodnienia wszystkich aspektów sprawy.

Przykład: W sprawie *Galina Meister przeciwko Speech Design Carrier Systems GmbH*⁴⁰⁸ obywatelka Rosji przedstawiła swoją kandydaturę na stanowisko „doświadczonego informatyka programisty M/K”. Jej aplikacja została odrzucona. Niedługo potem ta sama spółka opublikowała ponownie ogłoszenie tej samej treści. Powtórna aplikacja skarżącej po raz kolejny została odrzucona. Skarżąca twierdzi, że padła ofiarą dyskryminacji ze względu na płeć, wiek i pochodzenie etniczne. Złożyła skargę, domagając się odszkodowania z tytułu dyskryminacji w dziedzinie zatrudnienia oraz ujawnienia jej akt. Skarga ta została oddalona, podobnie jak odwołanie od tego postanowienia. Skarżąca wniosła następnie odwołanie do federalnego sądu pracy, który skierował do TSUE pytanie, zmiierzając do ustalenia, czy skarżąca mogła skorzystać z prawa do uzyskania informacji na podstawie szeregu dyrektyw.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zauważył, że to na osobie, która uważa się za dyskryminowaną spoczywa w pierwszej kolejności obowiązek przedstawienia faktów, z których można domniemywać istnienie dyskryminacji. Jedynie w przypadku przedstawienia takich faktów, do osoby pozwanej należy udowodnienie, że dyskryminacja nie miała miejsca. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej orzekł, że odmowa ujawnienia informacji przez pozwaną mogłaby stanąć na przeszkodzie

407 Co się tyczy prawodawstwa UE regulującego kwestię przeniesienia ciężaru dowodu, zob. dyrektywa w sprawie równości rasowej, art. 8; dyrektywa w sprawie równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług, art. 9; dyrektywa w sprawie równości płci, art. 18; a także dyrektywa ramowa w sprawie zatrudnienia, art. 10.

408 TSUE, C-415/10, *Galina Meister przeciwko Speech Design Carrier Systems GmbH*, 19 kwietnia 2012 r. Zob. także TSUE, C-83/14, *CHEZ Razpredelenie Bulgaria AD przeciwko Komisija za zashita ot diskriminatsia*, 16 lipca 2015 r.

ustaleniu faktów w pierwszej kolejności przez skarżącą. Sąd odsyłający musiał upewnić się, że wspomniana odmowa nie stanęła na przeszkodzie ustaleniu przez skarżącą faktów leżących u podstaw jej skargi.

6.2.4. Terminy przedawnienia

Terminy przedawnienia określają terminy przewidziane dla strony postępowania na wystąpienie z roszczeniem lub powiadomienie drugiej strony o wysunięciu roszczenia. Nałożenie rozsądnych terminów i warunków proceduralnych na wystąpienie z roszczeniami może przyczynić się do propagowania właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości poprzez zagwarantowanie pewności prawa i ostateczności, a także ochrony potencjalnych pozwanych/oskarżonych przed dawnymi roszczeniami, którym trudno byłoby się przeciwstawić z uwagi na upływ czasu⁴⁰⁹. **W świetle prawa RE i prawa Unii** ustalenie terminu zasadniczo nie narusza, odpowiednio, art. 6 ust. 1 EKPC ani art. 47 Karty praw podstawowych UE.

W świetle prawa RE chociaż terminy przedawnienia są powszechną właściwością krajowych porządków prawnych i służą wielu istotnym celom, aby były zgodne z prawem, muszą służyć realizacji uzasadnionego celu i być względem niego proporcjonalne⁴¹⁰.

Przykład: W sprawie *Bogdel przeciwko Litwie*⁴¹¹ skarżący odziedziczyli działkę gruntu odkupioną wcześniej od państwa. Dziesięć lat później sąd orzekł, że pierwotna sprzedaż była niezgodna z prawem oraz że grunt należy nieodpłatnie zwrócić rządowi. Skarżący odwołali się od tego wyroku; sąd apelacyjny orzekł, że kwota pierwotnie zapłacona tytułem zakupu gruntu podlega zwrotowi, ale odmówił przyznania prawa własności. Zdaniem skarżących roszczenie państwa względem gruntu powinno było podlegać terminowi przedawnienia.

Europejski Trybunał Praw Człowieka powtórzył, że terminy przedawnienia „stanowią powszechną cechę krajowych porządków prawnych umawiających się stron”. Gwarantują one pewność prawa, chronią potencjalnych

409 ETPC, *MPP Golub przeciwko Ukrainie*, nr 6778/05, 18 października 2005 r.

410 ETPC, *Stubbings i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 22083/93 i 22095/93, 22 października 1996 r., pkt 50–56.

411 ETPC, *Bogdel przeciwko Litwie*, nr 41248/06, 26 listopada 2013 r.

pozwanym/oskarżonym i zapobiegają przypadkom niesprawiedliwości, do jakich mogłoby dojść, gdyby sądy zobowiązane były do orzekania w przedmiocie okoliczności faktycznych, jakie miały miejsce w przeszłości, na podstawie dowodów, które mogą nie być już wiarygodne czy kompletne. W analizowanej sprawie skarżący wskazali przed ETPC, że zastosowanie odmiennych terminów odnośnie do daty rozpoczęcia biegu terminów przedawnienia jeżeli chodzi o organy państwowe i podmioty prywatne było przejawem dyskryminacji, ale nie podnieśli tej kwestii przed sądami krajowymi. Mimo wszystko ETPC orzekł, że skutek wspomnianego rozróżnienia był zgodny z przysługującym skarżącemu prawem dostępu do sądu oraz że nie doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC.

Podobnie w świetle prawa Unii ustawowe terminy przedawnienia odnoszące się do wniesienia skargi do sądów krajowych nie muszą być konieczne bezprawne⁴¹².

Przykład: W sprawie *Q-Beef i in.*⁴¹³ w dniu 2 kwietnia 2007 r. z inicjatywy skarżących wszczęto postępowanie przeciwko państwu belgijskiemu, w którym to skarżący domagali się zwrotu kwot zapłaconych między styczniem 1993 r. a kwietniem 1998 r. Według sądu odsyłającego upłynął pięcioletni termin przedawnienia dla wiarygodności skarżących.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zważył, że co się tyczy zasady skuteczności, ustanowienie, dla zachowania pewności prawa, rozsądnych terminów przedawnienia na wytoczenie powództwa jest zgodne z prawem Unii. Wspomniane terminy przedawnienia nie mogą czynić praktycznie niemożliwym lub nadmiernie utrudnionym wykonywanie praw wynikających z prawa Unii.

Ponadto w świetle prawa Unii terminy nie mogą być mniej korzystne niż te odnoszące się do podobnych roszczeń krajowych⁴¹⁴. Szereg instrumentów wtórnego prawa Unii zawiera szczególne przepisy w tym zakresie; na przykład dyrektywa w sprawie mediacji (zob. [sekcję 2.4.2](#)) zobowiązuje państwa do

412 TSUE, C-231/96, *Edilizia Industriale Siderurgica Srl (Edis) przeciwko Ministero delle Finanze*, 15 września 1998 r., pkt 34-36.

413 TSUE, Sprawy połączone C-89/10 i C-96/10, *Q-Beef NV przeciwko Belgische Staat i Frans Bosschaert przeciwko Belgische Staat i in.*, 8 września 2011 r.

414 TSUE, C-261/95, *Rosalba Palmisani przeciwko Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS)*, 10 lipca 1997 r., pkt 27-28.

zapewnienia, aby w trakcie mediacji dotyczącej sporu nie biegły żadne terminy przedawnienia⁴¹⁵.

6.2.5. Immunitety

Immunitety stanowią bardzo szczególny rodzaj przeszkody proceduralnej. Państwa mogą także wprowadzać immunitety jako zabezpieczenie przed wysuwaniem roszczeń. Immunitet materialny to zwolnienie, w całości lub w części, z procesu prawnego – na przykład z obowiązku prawnego, sankcji lub ścigania⁴¹⁶. Niektóre immunitety służą wypełnianiu zobowiązań wynikających z prawa publicznego międzynarodowego – na przykład immunitet państwa czy immunitet dyplomatyczny; inne z kolei mogą być przyznawane na szczeblu krajowym – na przykład w celu ochrony urzędników państwowych przed odpowiedzialnością za decyzje podejmowane w toku wykonywania przez nich obowiązków służbowych lub ochrony swobody wypowiedzi poselskich.

Immunitet parlamentarny może być zgodny z art. 6, jeżeli odpowiada uzasadnionym celom w zakresie ochrony swobody wypowiedzi w parlamencie lub utrzymania podziału władzy ustawodawczej i sędowniczej⁴¹⁷. Immunitet łatwiej uzasadnić, jeżeli jest ściśle związany z działalnością parlamentarną⁴¹⁸.

Przykład: W sprawie *C.G.I.L. i Cofferati (nr 2) przeciwko Włochom*⁴¹⁹ skargę złożyli włoska federacja związków zawodowych i jej sekretarz generalny. W 2002 r. doradca ministra pracy został zamordowany przez Czerwone Brygady. Podczas debaty w parlamencie czyniono odniesienia do rzekomego powiązania terroryzmu i kampanii związkowych. W prasie pojawiły się zarzuty wysunięte przez jednego z posłów. Skarżący wnieśli przeciwko niemu powództwo o odszkodowanie, wskazując, że jego twierdzenia

415 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych (dyrektywa w sprawie mediacji), Dz.U. L 136, art. 8.

416 M. Kloth (2010), *Immunities and the right of access to the court under Art. 6 of the European Convention on Human Rights* [„Immunitety a prawo dostępu do sądu na mocy art. 6 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka“], Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, s. 1.

417 ETPC, *A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 35373/97, 17 grudnia 2002 r., pkt 75–77.

418 ETPC, *Cordova przeciwko Włochom (nr 2)*, nr 45649/99, 30 stycznia 2003 r., pkt 64.

419 ETPC, *C.G.I.L. i Cofferati (nr 2) przeciwko Włochom*, nr 2/08, 6 kwietnia 2010 r., pkt 44.

naruszyły ich dobre imię. Izba Deputowanych oświadczyła, że wypowiedzi były chronione immunitetem parlamentarnym. Zdaniem skarżących stanowiło to naruszenie ich prawa dostępu do sądu.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 EKPC. Immunitet parlamentarny to ugruntowana praktyka, mająca na celu ochronę swobody wypowiedzi parlamentarzystów. Ingerencja w prawa skarżących realizowała uzasadniony cel, ale nie była proporcjonalna. Wypowiedzi nie były, ściśle rzecz biorąc, powiązane z wykonywaniem obowiązków parlamentarnych. Władze nie zapewniły odpowiedniej równowagi pomiędzy ogólnym interesem społeczności a obowiązkiem ochrony podstawowych praw jednostki.

Immunitet państwa (lub jurysdykcyjny) i związane z nim ograniczenie dostępu do sądu uważa się za odpowiadające uzasadnionemu celowi, ponieważ jest to powszechnie uznawane pojęcie prawa międzynarodowego, służące propagowaniu poszanowania praw (wzajemnego szacunku) i dobrych relacji pomiędzy państwami⁴²⁰. Immunitet państwa może mieć zastosowanie nawet wówczas, gdy sprawa dotyczy zarzutów stosowania tortur. Jednakże ETPC zauważył, że w świetle zmian zachodzących w tej dziedzinie prawa publicznego międzynarodowego wspomniana kwestia musi być przedmiotem stałej kontroli ze strony państw⁴²¹.

Inne immunitety mogą obejmować ograniczenia możliwości jednostek w zakresie wytoczenia powództwa w sprawie zaskarżenia oświadczeń i twierdzeń urzędników państwowych. Ograniczenia tego rodzaju mogą być dopuszczalne, jeżeli odpowiadają uzasadnionemu celowi – na przykład w zakresie skutecznego prowadzenia dochodzenia⁴²². Jednakże należy zapewnić proporcjonalny stosunek zastosowanych środków do uzasadnionego celu, jaki jest realizowany⁴²³.

420 ETPC, *Al-Adsani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 35763/97, 21 listopada 2001 r., pkt 56.

421 ETPC, *Jones i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 34356/06 i 40528/06, 14 stycznia 2014 r., pkt 215.

422 ETPC, *Fayed przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 17101/90, 21 września 1994 r., pkt 70.

423 *Tamże*, pkt 75–82.

6.3. Opóźnienia w wykonaniu prawomocnych wyroków

Najważniejsze kwestie

- Prawo dostępu do sądu obejmuje prawo do egzekwowania orzeczeń sądowych. Niewykonanie wyroku może prowadzić do nieuzasadnionego utrudniania dostępu do wymiaru sprawiedliwości i naruszenia art. 13 EKPC.
- W orzecznictwie ETPC wypracowano szereg kryteriów istotnych przy ustalaniu zasadności opóźnienia, takich jak złożoność postępowania egzekucyjnego, zachowanie skarżącego i właściwych organów oraz zasądzona kwota i charakter wyroku.
- W świetle prawa Unii niewykonanie wyroku narusza zobowiązania państwa członkowskiego wynikające z art. 4 ust. 3 TUE i art. 19 TUE oraz przewidziane w Karcie praw podstawowych UE. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej nie miał jeszcze okazji orzekać w tej kwestii na mocy art. 47.

Niewykonanie wyroków sądowych ogranicza dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Może to prowadzić do naruszenia ochrony podstawowych praw i pozbawiać jednostki skutecznej ochrony sądowej. Tym samym niewykonanie wyroków sądowych jest też równoznaczne z naruszeniem zasady praworządności⁴²⁴.

W świetle prawa RE prawo dostępu do sądu obejmuje prawo do wykonania orzeczenia sądowego bez zbędnej zwłoki. Niewykonanie wyroków sądów krajowych jest zatem objęte zakresem art. 6 EKPC⁴²⁵. Opóźnienia w wykonaniu

424 Rada Europy, CCJE (2010), *Opinion n°13 (2010) on the role of Judges in the enforcement of judicial decisions* [Opinia nr 13 (2010) w sprawie roli sędziów w egzekwowaniu orzeczeń sądowych], Strasburg, pkt 7; Rada Europy, CEPEJ (2007), *Enforcement of court decisions in Europe* [Egzekwowanie orzeczeń sądowych w Europie], *CEPEJ Studies nr 8*, Strasburg; CEPEJ (2010), *Access to justice in Europe* [Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie], Strasburg; Rada Europy, CEPEJ (2008), *Checklist for promoting the quality of justice and the court* [Lista kontrolna służąca propagowaniu jakości wymiaru sprawiedliwości i sądów], Strasburg, np. s. 16.

425 ETPC, *Hornsby przeciwko Grecji*, nr 18357/91, 19 marca 1997 r., pkt 40., zob. także Komitet Praw Człowieka ONZ (HRC) (2005), *sprawa nr 823/1998, Czernin przeciwko Republice Czeskiej*, 29 marca 2005 r. (w której orzeczono, że beczynność i opieszałość w wykonywaniu decyzji naruszają art. 14 MPPOiP).

wyroku także mogą prowadzić do naruszenia⁴²⁶. Państwa zobowiązane są do zapewnienia, aby prawomocne i wiążące wyroki były wykonywane. Jeżeli opóźnienie lub niewykonanie wyroku nastąpiło z przyczyn leżących po stronie państwa, może to być podstawą roszczenia wynikającego z art. 13 EKPC.

Przykład: W sprawie *Ivanov przeciwko Ukrainie*⁴²⁷ skarżący zarzucał niewykonanie wyroków na jego rzecz oraz brak skutecznego środka prawnego na szczeblu krajowym.

Europejski Trybunał Praw Człowieka potwierdził, że państwo ponosi odpowiedzialność za wykonanie prawomocnych orzeczeń, jeżeli czynniki utrudniające lub blokujące ich pełne i terminowe wykonanie pozostają w gestii władz. Trybunał zbadał kwestię egzekwowania wyroków na mocy art. 6 i wskazał następujące czynniki jako istotne przy ustalaniu zasadności opóźnienia: (i) złożoność postępowania egzekucyjnego; (ii) zachowanie skarżącego i właściwych organów; oraz (iii) zasądzona kwota i charakter wyroku. Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 i art. 13 EKPC.

Niewłaściwe jest wymaganie od jednostki, która uzyskała wyrok przeciwko państwu, aby wszczyła postępowanie egzekucyjne celem uzyskania zaspokojenia na jego mocy⁴²⁸. Obowiązek działania leży po stronie państwa. Organ publiczny nie może powołać się na brak środków w celu uzasadnienia braku spłaty wierzytelności zgodnie z zarządzeniem sądu⁴²⁹. Ponadto opóźnienie w płatnościach w następstwie postępowania egzekucyjnego nie stanowi odpowiedniego zadośćuczynienia⁴³⁰. Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że w sprawach dotyczących niewykonania orzeczeń sądowych środki krajowe, mające na celu zapewnienie terminowego wykonania mają „największą wartość”. Jednakże państwa mają możliwość wyboru środka prawnego [odwoławczego] o charakterze czysto odszkodowawczym, jeżeli

426 Rada Europy, Komitet Ministrów (2003), *Recommendation Rec(2003)17 to member states on enforcement* [Zalecenie Rec(2003)17 dla państw członkowskich w sprawie egzekucji], 9 września 2003 r. Zob. także Rada Europy, CEPEJ (2009), *Guidelines for a better implementation of the existing Council of Europe Recommendation on enforcement* [Wytyczne w sprawie lepszego wdrażania istniejącego zalecenia Rady w sprawie egzekwowania].

427 ETPC, *Yuriy Nikolayevich Ivanov przeciwko Ukrainie*, nr 40450/04, 15 października 2009 r., pkt 53–57.

428 ETPC, *Scordino przeciwko Włochom (nr 1)*, nr 36813/97, 29 marca 2006 r., pkt 198.

429 ETPC, *Sacaleanu przeciwko Rumunii*, nr 73970/01, 6 września 2005 r.

430 ETPC, *Karahalios przeciwko Grecji*, nr 62503/00, 11 grudnia 2003 r., pkt 23.

środek ten spełnia określone wymogi (szczegółowe omówienie kwestii odszkodowania jako środka prawnego [odwoławczego] w sprawach dotyczących niewykonania, zob. [sekcję 5.2.1](#)).

W świetle prawa Unii art. 47 Karty praw podstawowych znajduje zastosowanie do wszystkich praw wynikających z prawa Unii i przyznaje wszystkim prawo do skutecznej ochrony sądowej tych praw. Niewykonanie wyroku narusza zobowiązania państwa członkowskiego wynikające z art. 4 ust. 3 TUE i art. 19 TUE (zob. [rozdział 1](#)) oraz przewidziane w Karcie praw podstawowych. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej nie miał (jeszcze) okazji orzekać w tej kwestii na mocy art. 47.

Jeśli chodzi o bardziej ogólną kwestię egzekwowania wyroków, UE przyjęła przepisy prawa wtórnego służące regulowaniu transgranicznego uznawania i wykonywania wyroków. Na przykład⁴³¹:

- Europejski Tytuł Egzekucyjny (ETE) stanowi środek dostępny w celu egzekwowania bezspornych wyroków w sprawach cywilnych lub handlowych w innych państwach członkowskich UE⁴³². Bezsporny charakter oznacza, że pozwany uznał roszczenie, sąd zatwierdził ugodę sądową lub pozwany nie stawiał się i nie sprzeciwił się roszczeniom. Jednostki mogą uzyskać stwierdzenie wykonalności. Europejski Tytuł Egzekucyjny przesyłany jest następnie organowi egzekucyjnemu odpowiedniego państwa członkowskiego UE. Istnieją wyraźne wyjątki, takie jak sprawy dotyczące testamentów i dziedziczenia lub majątku małżeńskiego.
- Jeżeli zastosowanie ETE nie jest możliwe, od 2001 r. jednostkom przysługuje prawo do egzekwowania wyroków poprzez powołanie się

431 Inne przykłady to [Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady \(UE\) nr 650/2012 z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie jurysdykcji, prawa właściwego, uznawania i wykonywania orzeczeń, przyjmowania i wykonywania dokumentów urzędowych dotyczących dziedziczenia oraz w sprawie ustanowienia europejskiego poświadczenia spadkowego, Dz.U. L 201/107; Rozporządzenie Rady \(WE\) nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, Dz.U. L 338/1; oraz \[Rozporządzenie Rady \\(WE\\) nr 4/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie jurysdykcji, prawa właściwego, uznawania i wykonywania orzeczeń oraz współpracy w zakresie zobowiązań alimentacyjnych, OJ L 7/1\]\(#\).](#)

432 [Rozporządzenie nr 805/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie utworzenia Europejskiego Tytułu Egzekucyjnego dla roszczeń bezspornych, Dz.U. L143](#). Rozporządzenie nie ma zastosowania do Danii.

na rozporządzenie Bruksela I⁴³³. Wyłączeniu podlegają postępowania arbitrażowe, upadłościowe i dotyczące stosunków małżeńskich. Nowe rozporządzenie Bruksela II w wersji przekształconej – które zastąpiło rozporządzenie Bruksela I z 2001 r. – weszło w życie w dniu 10 stycznia 2015 r.⁴³⁴ Rozporządzenie Bruksela I nadal stosuje się jednak do postępowań rozpoczętych przed tą datą.

Obiecujące praktyki

Skuteczne egzekwowanie wyroków

Egzekucją długów w Szwecji zajmuje się Swedish Enforcement Authority (SEA). Wierzyciel występuje o egzekucję. Jeżeli załączono wszystkie niezbędne dokumenty, SEA zawiadamia dłużnika o długu, udzielając mu dwutygodniowego terminu na spłatę lub zakwestionowanie długu. W przypadku gdy dłużnik nie dokona płatności, możliwe jest rozpoczęcie egzekucji długu. Swedish Enforcement Authority poszukuje składników majątku, które mogą zostać zajęte na poczet spłaty długu (na przykład poprzez rejestr gruntów, rejestr spółek i rozliczenia podatkowe). Dłużnik zobowiązany jest do udzielenia informacji na temat posiadanego majątku i może zostać zapytany o jego składniki. Osoby trzecie zobowiązane są do udzielenia informacji na temat składników majątku należących do dłużnika, ale znajdujących się w pieczy osób trzecich. Swedish Enforcement Authority dokonuje oceny informacji i zajęcia tych składników majątku, które mogą pokryć dług w sposób najmniej krzywdzący dla dłużnika. W przypadku gdy zajęciu podlegają środki na rachunku bankowym, przelew na rzecz SEA realizowany jest w ciągu kilku dni, a następnie środki przekazywane są wierzycielowi.

Źródło: The Swedish Enforcement Authority.

- 433 Rozporządzenie Rady (WE) nr 44/2001 z dnia 22 grudnia 2000 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych, Dz.U. L12. Zakres tych przepisów rozszerzono na Danię w drodze 2006/325/WE: Decyzji Rady z dnia 27 kwietnia 2006 r. dotyczącej zawarcia Umowy pomiędzy Wspólnotą Europejską a Królestwem Danii w sprawie właściwości sądów oraz uznawania i wykonywania orzeczeń sądowych w sprawach cywilnych i handlowych, Dz.U. 120. Zob. także konwencję o jurysdykcji i wykonywaniu orzeczeń sądowych w sprawach cywilnych i handlowych (konwencja z Lugano), Dz.U. 2007 L339, 30 października 2007 r., podpisaną przez UE, Danię, Islandię, Norwegię i Szwajcarię.
- 434 Rozporządzenie nr 1215/2012 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 12 grudnia 2012 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych (wersja przekształcona), Dz.U. L351. Dania nie uczestniczyła w przyjęciu rozporządzenia.

7

Ograniczenia w dostępie do wymiaru sprawiedliwości: czas trwania postępowania

UE	Omówione zagadnienia	RE
Czas trwania postępowania		
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego)	Ustalanie czasu trwania postępowania	EKPC, art. 6 ust. 1 (prawo do rzetelnego procesu sądowego)
Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 41 (prawo do dobrej administracji)		
	Postępowania inne niż karne	ETPC, <i>Oršuš i in. przeciwko Chorwacji</i> , nr 15766/03, 2010
	Postępowania karne	ETPC, <i>Malkov przeciwko Estonii</i> , nr 31407/07, 2010
Ustalanie czasu trwania postępowania		
TSUE, C-500/10, <i>Ufficio IVA di Piacenza przeciwko Belvedere Costruzioni Srl.</i> , 2012	Kryteria przy ustalaniu czasu trwania postępowania	ETPC, <i>Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2)</i> , nr 27455/06, 2014
	Złożoność sprawy	ETPC, <i>Matoń przeciwko Polsce</i> , nr 30279/07, 2009
	Zachowanie skarżącego	ETPC, <i>Veliyev przeciwko Rosji</i> , nr 24202/05, 2010
	Zachowanie organów krajowych	ETPC, <i>Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i in. przeciwko Portugalii</i> , nr 56637/10 i in., 2014

UE	Omówione zagadnienia	RE
	Istotne znaczenie rozpatrywanego prawa	ETPC, <i>Mikulić przeciwko Chorwacji</i> , nr 53176/99, 2002
Środki prawne [odwoławcze] dotyczące przewlekłości postępowania		
TSUE, C-58/12 P, <i>Grube Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej</i> , 2013		ETPC, <i>Scardino przeciwko Włochom (nr 1)</i> , nr 36813/97, 2006

Zapewnienie zakończenia postępowania w rozsądnym czasie jest podstawowym prawem człowieka zarówno w postępowaniach innych niż karne, jak i w postępowaniach karnych. Niniejszy rozdział poświęcony jest przepisom prawa RE i prawa Unii dotyczącym ustalania czasu trwania postępowania i decydowania o tym, czy czas ten jest rozsądny. **Sekcja 7.3** zawiera zestawienie środków prawnych [odwoławczych] dostępnych na wypadek przewlekłości postępowania.

7.1. Ustalanie czasu trwania postępowania

Najważniejsze kwestie

- Prawo do procesu sądowego w rozsądnym czasie jest zagwarantowane zarówno przez art. 6 EKPC, jak i art. 47 Karty praw podstawowych UE.
- Przy podejmowaniu decyzji odnośnie do tego, czy postępowanie przeprowadzono w rozsądnym czasie brany jest pod uwagę całkowity czas jego trwania.
- W sprawach innych niż karne czas trwania liczony jest zwykle od chwili wytoczenia powództwa przed sądem.
- W sprawach karnych czas trwania liczony jest zwykle od chwili przedstawienia danej osobie zarzutów. Oznacza to zatem moment, od którego postępowanie wywiera „znaczący wpływ” na sytuację jednostki.
- Zarówno w postępowaniach karnych, jak i innych niż karne czas trwania kończy się z chwilą, w której rozstrzygnięcie staje się prawomocne (nie podlega odwołaniu).

Obiecujące praktyki

Przyspieszenie postępowań w sprawach rodzinnych

Sądy rodzinne oraz Izba Adwokacka w Berlinie, w Niemczech, wdrożyły z powodzeniem wspólny projekt realizowany w Berlinie, polegający na przyspieszeniu postępowań sądowych w sprawach rodzinnych. Projekt przewiduje rozwiązania odnośnie do czasu trwania postępowania, jak i możliwego konfliktu między rodzicami. Ustanawia on spójne, multidyscyplinarne podejście specjalistów (prawników, pracowników socjalnych i sędziów), jak również wspólne interwencje mające na celu pomoc rodzicom, aby w sposób niezależny mogli wskazać potrzeby swoich dzieci i na te potrzeby odpowiadać, a także doprowadzić do skuteczniejszego rozstrzygnięcia w ramach postępowania.

Źródło: „Kryształowa Waga Temidy” za 2014 r. – konkurs organizowany wspólnie przez Radę Europy i Komisję Europejską.

Prawo do procesu sądowego w rozsądnym czasie jest zapisane zarówno w art. 6 EKPC, jak i w art. 47 Karty praw podstawowych UE. Pomimo znaczenia tego prawa, przewlekłość postępowania stanowi jak dotąd najbardziej powszechny problem podnoszony w skargach kierowanych do ETPC⁴³⁵.

Wymóg zakończenia postępowania w rozsądnym czasie „ma zastosowanie do wszystkich stron postępowania sądowego, a jego celem jest ochrona rzeczonych stron postępowania przed nadmiernymi opóźnieniami proceduralnymi”⁴³⁶. Nadmierne opóźnienia mogą powodować naruszenie praworządności i pozbawiać dostępu do sądu. Opóźnienia w uzyskiwaniu i wykonywaniu wyroków mogą stanowić barierę proceduralną w dostępie do wymiaru sprawiedliwości (zob. [sekcję 6.3](#)). Państwa muszą organizować porządek prawny w sposób umożliwiający sądom przestrzeganie obowiązku rozstrzygnięcia spraw w rozsądnym terminie⁴³⁷. Brak rozstrzygnięcia w rozsądnym terminie uprawnia do

435 Rada Europy, Komitet Ministrów (2010), *Recommendation Rec(2010)3 to member states on effective remedies for excessive length of proceedings* [Zalecenie Rec(2010)3 skierowane do państw członkowskich w sprawie skutecznych środków prawnych odnoszących się do przewlekłości postępowania], 24 lutego 2010 r. Zob. także Rada Europy, Sekretariat Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, *Annual Report [Sprawozdanie roczne]* 2014, s. 174–175.

436 ETPC, *Stögmüller przeciwko Austrii*, nr 1602/62, 10 listopada 1969 r., pkt 5.

437 ETPC, *Scuderi przeciwko Włochom*, nr 12986/87, 24 sierpnia 1993 r., pkt 16. ETPC, *Jama przeciwko Słowenii*, nr 48163/08, 19 lipca 2012 r., pkt 36.

uzyskania skutecznego środka prawnego (zob. [sekcję 7.3](#))⁴³⁸. Państwa powinny gwarantować dostęp do specjalnych ścieżek prawnych umożliwiających dochodzenie roszczeń z tytułu bezzasadnie długich postępowań, a brak ich zapewnienia stanowi odrębne naruszenie art. 13⁴³⁹.

Ani w prawie RE, ani w prawie Unii nie określono konkretnych ram czasowych odnośnie do tego, co należy rozumieć przez określenie „w rozsądnym terminie”. Sprawy poddawane są indywidualnej ocenie w świetle wszystkich okoliczności faktycznych. Oceny tej dokonuje się zgodnie z kryteriami, jakie ETPC określił w swoim orzecznictwie, a które stosuje także TSUE. Europejski Trybunał Praw Człowieka w pierwszej kolejności zwraca uwagę na okres, jaki należy uwzględnić przy ustalaniu czasu trwania postępowania. Następnie Trybunał dokonuje oceny, czy czas trwania jest rozsądny (zob. ponadto [sekcję 7.2](#))⁴⁴⁰. **Rozdział 1** (w szczególności [wykres](#)) przedstawia zarys powiązań pomiędzy prawami zapisanymi w Karcie praw podstawowych UE a tymi zapisanymi w EKPC – z uwagi na to powiązanie orzecznictwo RE przedstawione poniżej ma zastosowanie także do prawa Unii, w myśl art. 47.

Zasada rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie ma także zastosowanie w kontekście postępowań administracyjnych w ramach UE⁴⁴¹. Określa to również art. 41 Karty praw podstawowych UE, gwarantujący wszystkim obywatelom prawo do bezstronnego i sprawiedliwego rozpatrzenia ich sprawy w rozsądnym terminie przez instytucje i organy UE.

438 Rada Europy, Komitet Ministrów (2010), *Recommendation Rec(2010)3 [Zalecenie Rec(2010)3]*. Zob. także Rada Europy, CEPEJ (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights [Czas trwania postępowań w państwach członkowskich Rady Europy na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka]*. W sprawozdaniach dokonano wyszczególnienia i oceny kluczowych zasad wynikających z orzecznictwa dotyczącego „rozsądnego czasu [trwania postępowania]”.

439 ETPC, *Kudła przeciwko Polsce*, nr 30210/96, 26 października 2000 r., pkt 159–160.

440 ETPC, *Kudła przeciwko Polsce*, nr 30210/96, 26 października 2000 r., pkt 124.

441 Zob. także TSUE, T-214/06, *Imperial Chemical Industries Ltd przeciwko Komisji Europejskiej*, 5 czerwca 2012 r., pkt 284.

7.1.1. Ustalanie czasu trwania postępowań innych niż karne

W sprawach innych niż karne czas trwania liczony jest zwykle od chwili wytożenia powództwa przed sądem⁴⁴². Czasem jednak bieg rozpoczyna się jeszcze przed wszczęciem postępowania sądowego⁴⁴³. Dzieje się tak jedynie w wyjątkowych okolicznościach – na przykład gdy postępowanie muszą poprzedzać pewne działania wstępne⁴⁴⁴. Przykładowo jeżeli skarżący musi wystąpić do organu administracyjnego przed wszczęciem postępowania, czas jego trwania może obejmować ten okres⁴⁴⁵. Czas trwania obejmuje całość rozpatrywanego postępowania, w tym postępowanie odwoławcze⁴⁴⁶.

Czas trwania postępowania kończy się z chwilą uprawomocnienia się rozstrzygnięcia (obejmuje to określenie odszkodowania po wydaniu wyroku)⁴⁴⁷. Europejski Trybunał Praw Człowieka uwzględnia całość postępowania przy rozstrzygnięciu, czy czas trwania jest rozsądny⁴⁴⁸. Co się tyczy zakończenia postępowania, wykonanie wyroku lub postępowanie egzekucyjne uznaje się za integralną część sprawy dla celów obliczenia odpowiedniego okresu⁴⁴⁹.

Przykład: W sprawie *Oršuš i in. przeciwko Chorwacji*⁴⁵⁰ skarżącymi było 15 uczniów pochodzenia romskiego, którzy w latach 1996–2000 uczęszczali do dwóch szkół podstawowych. Chodzili oni do klas wyłącznie dla Romów. W dniu 19 kwietnia 2002 r. wnieśli oni powództwo przeciwko szkołom, zarzucając dyskryminację ze względu na rasę i naruszenie prawa do nauki. We wrześniu 2002 r. sąd oddalił ich skargę, a orzeczenie to utrzymano w mocy w postępowaniu odwoławczym. W dniu 7 lutego 2007 r. Trybunał Konstytucyjny oddalił skargę. Skarga dotyczyła czasu trwania postępowania.

442 ETPC, *Poiss przeciwko Austrii*, nr 9816/82, 23 kwietnia 1987 r., pkt 50.

443 ETPC, *Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 4451/70, 21 lutego 1975 r., pkt 32.

444 ETPC, *Blake przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 68890/01, 26 września 2006 r., pkt 40.

445 ETPC, *König przeciwko Niemcom*, nr 6232/73, 28 czerwca 1978 r., pkt 98.

446 ETPC, *Poiss przeciwko Austrii*, nr 9816/82, 23 kwietnia 1987 r., pkt 50.

447 ETPC, *Guincho przeciwko Portugalii*, nr 8990/80, 10 lipca 1984 r.

448 ETPC, *Dobbertin przeciwko Francji*, nr 13089/87, 25 lutego 1993 r., pkt 44.

449 ETPC, *Martins Moreira przeciwko Portugalii*, nr 11371/85, 26 października 1988 r., pkt 44.

450 ETPC, *Oršuš i in. przeciwko Chorwacji*, nr 15766/03, 16 marca 2010 r.

Europejski Trybunał Praw Człowieka zauważył, że postępowanie rozpoczęło się w dniu 19 kwietnia 2002 r. i zakończyło, w następstwie postępowań przed sądami miejskimi i okręgowymi, orzeczeniem trybunału konstytucyjnego w dniu 7 lutego 2007 r. Trybunał zważył, że o ile rozstrzygnięcia w postępowaniach przed sądem pierwszej instancji i sądem apelacyjnym wydane zostały w krótkim czasie, postępowanie przed trybunałem konstytucyjnym trwało cztery lata, jeden miesiąc i 18 dni. Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC.

Jeśli chodzi o czas trwania postępowania przed trybunałami konstytucyjnymi, ETPC bierze pod uwagę ich szczególną rolę jako „strażników konstytucji”⁴⁵¹. Istotny test przy ocenie, czy postępowanie przed trybunałem konstytucyjnym może być brane pod uwagę przy ocenie rozsądnego czasu trwania postępowania, polega na ustaleniu, czy wynik postępowania może wpłynąć na wynik sporu toczącego się przed sądami powszechnymi⁴⁵².

W razie śmierci procesującej się strony i oświadczeniu innej osoby o chęci kontynuowania postępowania w charakterze następcy pierwotnego skarżącego, do celów badania czasu trwania postępowania można wziąć pod uwagę całe postępowanie⁴⁵³. Z kolei w sytuacji, gdy osoba ta działa w charakterze interwenienta w swoim imieniu, czas trwania rozpoczyna bieg od daty interwencji w tym celu⁴⁵⁴.

7.1.2. Ustalanie czasu trwania postępowań karnych

Wymóg zakończenia postępowania w rozsądnym terminie w postępowaniach karnych ma na celu zapewnienie, aby „oskarżony nie pozostawał zbyt długo w stanie niepewności co do wyniku rozpatrywania zarzutów skierowanych przeciwko niemu”⁴⁵⁵. W sprawach karnych czas trwania liczony jest zwykle od chwili przedstawienia danej osobie zarzutów⁴⁵⁶. Oznacza to zatem moment,

451 *Tamże*, pkt 109.

452 ETPC, *Süssmann przeciwko Niemcom*, nr 20024/92, 16 września 1996 r., pkt 39.

453 ETPC, *Scordino przeciwko Włochom (nr 1)*, nr 36813/97, 29 marca 2006 r., pkt 220.

454 *Tamże*.

455 ETPC, *Wemhoff przeciwko Niemcom*, nr 2122/64, 27 czerwca 1968 r., pkt 18.

456 ETPC, *Tychko przeciwko Rosji*, nr 56097/07, 11 czerwca 2015 r., pkt 63.

od którego postępowanie wywiera „znaczący wpływ” na sytuację jednostki⁴⁵⁷. Należy zauważyć, że wspomniany czas trwania może rozpocząć bieg jeszcze zanim sprawa zostanie skierowana do sądu – na przykład z chwilą aresztowania⁴⁵⁸ lub rozpoczęcia postępowania przygotowawczego⁴⁵⁹.

Przykład: W sprawie *Malkov przeciwko Estonii*⁴⁶⁰ skarżący został skazany za zabójstwo taksówkarza w 2008 r. Śledztwo rozpoczęło się w dniu 6 sierpnia 1998 r. Skarżący zarzucał przewlekłość postępowania.

Europejski Trybunał Praw Człowieka powtórzył, że w sprawach karnych czas trwania postępowania liczony jest od chwili przedstawienia zarzutów, co może nastąpić jeszcze zanim sprawa trafi do sądu. Pojęcie „przedstawienie zarzutów” jest równoznaczne z kryterium znacznego wpływu na sytuację podejrzanego. Za datę rozpoczęcia Trybunał przyjął 17 sierpnia 2001 r. – a więc dzień, w którym policyjny śledczy sporządził zarzuty przeciwko skarżącemu, który został uznany za zbiegłego. Datą kończąca postępowanie był 22 kwietnia 2009 r., kiedy Sąd Najwyższy oddalił odwołanie skarżącego. W ujęciu całościowym postępowanie trwało siedem lat i osiem miesięcy i obejmowało trzy instancje. Postępowanie prowadzono w sposób opieszwały, co naruszyło art. 6 ust. 1 EKPC. Naruszenie to naprawiono poprzez skrócenie okresu kary wymierzonej skarżącemu.

Wymóg rozsądnego terminu stosuje się do całości danego postępowania, w tym postępowania odwoławczego⁴⁶¹. Czas trwania jest zatem liczony do momentu wydania wyroku w sprawie oskarżenia; może być to orzeczenie sądu apelacyjnego co do istoty sprawy⁴⁶². Zarzut karny „ustala się” wyłącznie po ostatecznym sformułowaniu wyroku⁴⁶³. Wykonanie wyroku sądu uznaje się za integralną część procesu do celów art. 6 i obejmuje ono wykonanie postanowienia w sprawie niewinności⁴⁶⁴.

457 ETPC, *Eckle przeciwko Niemcom*, nr 8130/78, 15 lipca 1982 r.

458 ETPC, *Wemhoff przeciwko Niemcom*, nr 2122/64, 27 czerwca 1968 r., pkt 19.

459 ETPC, *Ringeisen przeciwko Austrii*, nr 2614/65, 16 lipca 1971 r., pkt 110.

460 ETPC, *Malkov przeciwko Estonii*, nr 31407/07, 4 lutego 2010 r.

461 ETPC, *König przeciwko Niemcom*, nr 6232/73, 28 czerwca 1978 r., pkt 98.

462 ETPC, *Neumeister przeciwko Austrii*, nr 1936/63, 27 czerwca 1968 r., pkt 19.

463 ETPC, *Eckle przeciwko Niemcom*, nr 8130/78, 15 lipca 1982 r., pkt 77.

464 ETPC, *Assanidze przeciwko Gruzji*, nr 71503/01, 8 kwietnia 2004 r., pkt 181-2.

7.2. Kryteria przy ustalaniu rozsądnego czasu trwania postępowania

Najważniejsze kwestie

- Rozsądny czas trwania postępowań karnych i innych niż karne zależy od szczególnych okoliczności danej sprawy.
- Przy ocenie rozsądnego czasu trwania postępowań karnych i innych niż karne stosuje się następujące kryteria: złożoność sprawy, zachowanie skarżącego, zachowanie organów krajowych oraz znaczenie, jakie sprawa ma dla skarżącego.

Podejście do ustalania, czy postępowanie było przewlekłe opisano jako „bardziej pragmatyczne niż naukowe”⁴⁶⁵. **W świetle prawa RE i prawa Unii** zarówno w postępowaniach karnych, jak i w innych niż karne rozsądny czas trwania postępowania zależy od szczególnych okoliczności danej sprawy⁴⁶⁶.

Do oceny rozsądnego czasu trwania w postępowaniach karnych i innych niż karne stosuje się cztery kryteria:

- (i) złożoność sprawy;
- (ii) zachowanie skarżącego;
- (iii) zachowanie właściwych organów;
- (iv) znaczenie sprawy dla skarżącego (zob. [sekcje 7.2.1 do 7.2.4](#))⁴⁶⁷.

Stosując wspomniane kryteria, ETPC uznał na przykład 10 lat⁴⁶⁸ i 13 lat⁴⁶⁹ jako nierozsądny czas trwania postępowania karnego. Trybunał za nierozsądny

465 Opinia rzecznik generalnej Eleanor Sharpston w sprawie TSUE, C-58/12, *Groupe Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej*, 30 maja 2013 r., pkt 72–73.

466 ETPC, *König przeciwko Niemcom*, nr 6232/73, 28 czerwca 1978 r., pkt 110.

467 Przykładowo ETPC, *Frydlender przeciwko Francji*, nr 30979/96, 27 czerwca 2000 r., pkt 43 (zatrudnienie).

468 ETPC, *Milasi przeciwko Włochom*, nr 10527/83, 25 czerwca 1987 r.

469 ETPC, *Baggetta przeciwko Włochom*, nr 10256/83, 25 czerwca 1987 r.

uznał także okres 10 lat dla postępowań cywilnych⁴⁷⁰ oraz 7 lat dla postępowań dyscyplinarnych⁴⁷¹. Sprawy mogą przechodzić przez szereg instancji (na przykład w drodze odwołania). Bierze się ten fakt pod uwagę przy ocenie rozsądnego czasu trwania postępowania. Skumulowany efekt opóźnienia na poziomie każdej instancji rozpatrywany jest podczas ustalania, jaki czas trwania jest rozsądny⁴⁷².

Należy jednak zachować równowagę pomiędzy szybkim trybem a właściwym zarządzaniem wymiarem sprawiedliwości. Przykładowo konieczność pilnego trybu rozstrzygnięcia sprawy nie może skutkować pozbawieniem oskarżonego praw do obrony (zob. [sekcję 4.2.4](#) dotyczącą czasu i możliwości odpowiednich do przygotowania obrony)⁴⁷³.

Przykład: W sprawie *Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2)*⁴⁷⁴ skarżący został oskarżony o zabójstwo kwalifikowane w lutym 1998 r. W dalszej kolejności został on oskarżony o popełnienie wraz z kilkoma współpodejrzanymi innych brutalnych przestępstw. W listopadzie 2004 r. został on skazany za popełnienie szeregu przestępstw, w tym współdziałanie w celu dokonania zabójstwa. Wyrok skazujący utrzymano w mocy w postępowaniu odwoławczym, a on sam został ostatecznie skazany na karę dziesięciu lat pozbawienia wolności w listopadzie 2005 r. Skarżący twierdził, że czas trwania postępowania karnego nie był rozsądny.

Brak było wskazania, że wymóg „rozsądnego terminu” był wpisany w tok rozumowania przyjęty przez sąd krajowy. Artykuł 6 przewiduje wymóg zakończenia postępowania sądowego w rozsądnym terminie, jak również określa bardziej ogólną zasadę właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości. W tej sprawie Trybunał nie był przekonany co do tego, czy organom udało się zachować odpowiednią równowagę pomiędzy różnymi aspektami tego podstawowego wymogu. Skarżący przebywał w areszcie, a zatem należało zachować szczególną staranność. Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC.

470 ETPC, *Capuano przeciwko Włochom*, nr 9381/81, 25 czerwca 1987 r.

471 ETPC, *Kincses przeciwko Węgrom*, nr 66232/10, 27 stycznia 2015 r.

472 ETPC, *Deumeland przeciwko Niemcom*, nr 9384/81, czwartek, 29 maja 1986 r., pkt 90.

473 ETPC, *Boddaert przeciwko Belgii*, nr 12919/87, 12 października 1992 r., pkt 39.

474 ETPC, *Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2)*, nr 27455/06, 13 marca 2014 r.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zastosował te same kryteria w odniesieniu do postępowań przed Sądem UE⁴⁷⁵. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej orzekł ponadto, że zobowiązania państw członkowskich wynikające z prawa Unii nie stanowią uzasadnienia dla nieprzestrzegania zasady rozsądnego terminu.

Przykład: W sprawie *Ufficio IVA di Piacenza przeciwko Belvedere Costruzioni Srl*⁴⁷⁶ włoska ustawa przewidywała automatyczne zakończenie określonych postępowań podatkowych toczących się przed sądem trzeciej instancji w sprawach podatkowych, trwających ponad dziesięć lat od dnia wniesienia sprawy do sądu pierwszej instancji. Przepis ten uznano za zgodny z prawem Unii.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej zauważył, że obowiązek zapewnienia skutecznego poboru danin stanowiących dochód własny Unii Europejskiej nie może na przeszkodzie poszanowaniu zasady rozpatrywania spraw w rozsądnym terminie, wiążącej na podstawie art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej oraz na mocy art. 6 ust. 1 EKPC.

7.2.1. Złożoność sprawy

Złożoność odnosi się zarówno do okoliczności faktycznych, jak i do kwestii prawnych. Złożony charakter sprawy może wynikać ze stanu zdrowia skarżącego⁴⁷⁷, obszernego materiału dowodowego⁴⁷⁸, skomplikowanych kwestii prawnych⁴⁷⁹, konieczności przesłuchania dużej liczby świadków⁴⁸⁰, lub z dużej liczby osób, których sprawa dotyczy⁴⁸¹. Niektóre sprawy z samej swojej natury wydają się bardziej złożone – na przykład skupiają w sobie zarówno

475 TSUE, C-58/12 P, *Groupe Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej*, 26 listopada 2013 r., pkt 82–88.

476 TSUE, C-500/10, *Ufficio IVA di Piacenza przeciwko Belvedere Costruzioni Srl.*, 29 marca 2012 r., pkt 23.

477 ETPC, *Yaikov przeciwko Rosji*, nr 39317/05, 18 czerwca 2015 r., pkt 76.

478 ETPC, *Eckle przeciwko Niemcom*, nr 8130/78, 15 lipca 1982 r.

479 ETPC, *Breinesberger i Wenzelhuemer przeciwko Austrii*, nr 46601/07, 27 listopada 2012 r., pkt 30–33.

480 ETPC, *Mitev przeciwko Bułgarii*, nr 40063/98, 22 grudnia 2004 r., pkt 99.

481 ETPC, *Papachelas przeciwko Grecji*, nr 31423/96, 25 marca 1999 r., pkt 39 (złożoność okoliczności faktycznych).

interes społeczny, jak i interes jednostki⁴⁸². Jednakże fakt, że sprawa ma bardzo złożony charakter nie oznacza, że wszelkie opóźnienia zostaną uznane za uzasadnione⁴⁸³.

Przykład: W sprawie *Matoń przeciwko Polsce*⁴⁸⁴ w dniu 19 czerwca 2000 r. skarżącemu przedstawiono zarzut przemytu narkotyków, nielegalnego posiadania broni oraz przynależności do zorganizowanej grupy przestępczej. W sprawę zaangażowanych było 36 oskarżonych i 147 świadków. Skarżący został skazany w 2008 r. Wniósł on apelację do sądu okręgowego, który w chwili rozprawy przed ETPC nie zakończył jeszcze postępowania. Skarżący złożył ponadto skargę do sądu apelacyjnego, w której zarzucił naruszenie zasady prawa do procesu sądowego w rozsądnym terminie. Sąd odrzucił skargę.

Europejski Trybunał Praw Człowieka przyznał, że sprawa miała bardzo złożony charakter, brało w niej udział wielu oskarżonych, a materiał dowodowy był obszerny. Jednakże Trybunał stwierdził, że okoliczności te same w sobie nie mogły stanowić uzasadnienia dla całkowitego czasu trwania postępowania karnego. Nawet biorąc pod uwagę znaczne trudności, jakich doświadczyły organy krajowe, miały one obowiązek sprawnego zorganizowania procesu i zapewnienia poszanowania gwarancji przewidzianych w EKPC. W postępowaniu karnym, które trwało ponad osiem lat, nie respektowano wymogu rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie. Doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

O ile złożone sprawy mogą zatem wymagać więcej czasu na rozpoznanie, sam złożony charakter nie musi koniecznie uzasadniać przewlekłości postępowania⁴⁸⁵.

482 ETPC, *Wiesinger przeciwko Austrii*, nr 11796/85, 30 października 1991 r., pkt 55.

483 ETPC, *Ferrantelli i Santangelo przeciwko Włochom*, nr 19874/92, 7 sierpnia 1996 r., pkt 42. Zob. także ETPC, *Ringeisen przeciwko Austrii*, nr 2614/65, 16 lipca 1971 r., pkt 110.

484 ETPC, *Matoń przeciwko Polsce*, nr 30279/07, 9 czerwca 2009 r.

485 Rada Europy, CEPEJ (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights* [Czas trwania postępowań w państwach członkowskich Rady Europy na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka], s. 20.

7.2.2. Zachowanie skarżącego

Zachowanie skarżącego stanowi obiektywny element postępowania, pozostający poza kontrolą państwa. Należy zatem brać go pod uwagę przy ustalaniu, czy doszło do naruszenia zasady rozsądnego terminu⁴⁸⁶.

Nie można winić jednostek za próbę egzekwowania przysługujących im praw czy korzystanie ze wszystkich dostępnych ścieżek odwołania⁴⁸⁷. Nie są one zobowiązane do aktywnego współdziałania na rzecz przyspieszenia toczących się przeciwko nim postępowań⁴⁸⁸. Skarżący ma obowiązek zachowania staranności w prowadzeniu swojej sprawy, powstrzymywania się od stosowania taktyk skutkujących opóźnieniem, jak również obowiązek korzystania z możliwości skrócenia czasu trwania postępowania⁴⁸⁹.

Przykład: W sprawie *Veliyev przeciwko Rosji*⁴⁹⁰ skarżący został zatrzymany i aresztowany w dniu 26 lutego 2004 r. pod zarzutem uczestnictwa w zorganizowanym rozboju z użyciem broni. Wyrok sądu pierwszej instancji wydano w dniu 21 czerwca 2006 r. Sąd apelacyjny utrzymał w mocy wyrok skazujący. Rząd rosyjski twierdził, że postępowanie przedłużyło się z uwagi na umyślne działania współoskarżonych, tłumaczenie z j. rosyjskiego na j. azerski, przypadki zachorowań skarżącego, współoskarżonych i adwokatów.

Europejski Trybunał Praw Człowieka powtórzył, że skarżący nie może być zobowiązany do aktywnego współdziałania z organami sądowymi, ani krytykowany za korzystanie w pełni z dostępnych na gruncie prawa krajowego środków prawnych [odwoławczych]. W tej sprawie skarżący nie przyczynił się w znaczny sposób do przedłużenia czasu trwania postępowania, a pewne opóźnienia można by przypisać organom krajowym. Artykuł 6 wymaga, aby postępowania sądowe przebiegały szybko, a także ustanawia ogólną zasadę właściwego zarządzania wymiarem

486 ETPC, *Wiesinger przeciwko Austrii*, nr 11796/85, 30 października 1991 r., pkt 57.

487 ETPC, *Gubkin przeciwko Rosji*, nr 36941/02, 23 kwietnia 2009 r., pkt 167. Zob. także ETPC, *Moiseyev przeciwko Rosji*, nr 62936/00, 9 października 2008 r., pkt 192.

488 ETPC, *Eckle przeciwko Niemcom*, nr 8130/78, 15 lipca 1982 r., pkt 82.

489 ETPC, *Unión Alimentaria Sanders SA przeciwko Hiszpanii*, nr 11681/85, 7 lipca 1989 r., pkt 35.

490 ETPC, *Veliyev przeciwko Rosji*, nr 24202/05, 24 czerwca 2010 r.

sprawiedliwości. Organy krajowe nie zapewniły właściwej równowagi pomiędzy poszczególnymi aspektami tego podstawowego wymogu, z naruszeniem art. 6 EKPC.

Zachowanie danej osoby, które może prowadzić do opóźnień obejmuje praktykę polegającą na tym, że jednostka może zbiec z terenu jurysdykcji. Zasada ogólna przewiduje zatem, że oskarżony nie może kwestionować nierozsądnego czasu trwania postępowania po tym, jak zbiegł, chyba że przemawiają za tym wystarczające przesłanki⁴⁹¹. Zachowanie skarżącego nie może być wykorzystywane jako argument uzasadniający beczynność organów sądowych.

7.2.3. Zachowanie organów krajowych

Należy uwzględnić opóźnienia z przyczyn leżących po stronie organów państwa⁴⁹², ale przypisywanie odpowiedzialności musi odbywać się w drodze dokładnej analizy. Przykładowo opóźnienie w przebiegu postępowania na skutek skierowania do TSUE wniosku o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym nie stanowi zdarzenia z winy państwa⁴⁹³.

Państwa muszą organizować porządek prawny w sposób umożliwiający sądom przestrzeganie gwarancji uzyskania prawomocnego orzeczenia w rozsądnym terminie⁴⁹⁴. Jednakże odpowiedzialność za przygotowanie sprawy i szybkie przeprowadzenie procesu spoczywa na sędziach⁴⁹⁵. Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że wielokrotne zmiany sędziego „nie mogą zwalniać państwa z obowiązku zapewnienia właściwej organizacji wymiaru sprawiedliwości”⁴⁹⁶. Podobnie „notoryczne przeładowanie” sprawami nie uzasadnia przewlekłości postępowań⁴⁹⁷. Na państwie spoczywa odpowiedzialność za wszystkie jego organy – nie tylko sądy⁴⁹⁸.

491 ETPC, *Vayıç przeciwko Turcji*, nr 18078/02, 20 czerwca 2006 r., pkt 44.

492 ETPC, *Buchholz przeciwko Niemcom*, nr 7759/77, 6 maja 1981 r., pkt 49. Zob. także ETPC, *Yagtzilar i in. przeciwko Grecji*, nr 41727/98, 6 grudnia 2001 r.

493 ETPC, *Pafitis i in. przeciwko Grecji*, nr 20323/92, 26 lutego 1998 r., pkt 95.

494 ETPC, *Cocchiarella przeciwko Włochom*, nr 64886/01, 29 marca 2006 r., pkt 119. Odnośnie do sprawy karnej, zob. ETPC, *Dobbertin przeciwko Francji*, nr 13089/87, 25 lutego 1993 r., pkt 44.

495 ETPC, *Capuano przeciwko Włochom*, nr 9381/81, 25 czerwca 1987 r., pkt 30–31.

496 ETPC, *Lechner i Hess przeciwko Austrii*, nr 9316/81, 23 kwietnia 1987 r., pkt 58.

497 ETPC, *Probstmeier przeciwko Niemcom*, nr 20950/92, 1 lipca 1997 r., pkt 64.

498 ETPC, *Martins Moreira przeciwko Portugalii*, nr 11371/85, 26 października 1988 r., pkt 60.

Przykład: W sprawie *Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i in. przeciwko Portugalii*⁴⁹⁹ w dniu 17 września 1999 r. organy ścigania z Porto rozpoczęły dochodzenie w sprawie przeszłej działalności podatkowej skarżących. Następnie wszczęto dwa odrębne postępowania karne przed sądami karnymi w Porto i Barcelos. W chwili rozprawy przed ETPC oba postępowania były nadal w toku.

Europejski Trybunał Praw Człowieka zauważył, że czas trwania tych postępowań przekroczył już 14 lat. Ponadto przez niemal cztery lata, od grudnia 1999 r., gdy skarżący zmienili status na oskarżonych, do kwietnia i listopada 2003 r., gdy przedstawiono im zarzuty, postępowania były zawieszane. Kolejne opóźnienie nastąpiło w latach 2003–2005, kiedy wyznaczono datę procesu. Sytuacja ta pokazuje, że od początku sądy krajowe nie wykazywały należytej staranności w prowadzeniu sprawy skarżących. Trybunał stwierdził, że oczekiwanie na wynik toczących się równoległe postępowań może być rozsądne dla sądów krajowych pod względem skuteczności proceduralnej, ale musiałyby to być działania proporcjonalne, gdyż stawiałyby oskarżonych w sytuacji przedłużającej się niepewności prawa. Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 EKPC.

Tymczasowe zaległości sądowe nie powodują powstania odpowiedzialności, jeżeli sąd podejmie bezzwłoczne i odpowiednie działania naprawcze w ramach próby znalezienia rozwiązania problemu⁵⁰⁰. Aby poradzić sobie z zaległościami, państwa mogą przyjmować środki tymczasowe, takie jak określona kolejność rozpatrywania spraw⁵⁰¹. Jednak w przypadku gdy wspomniane działania tymczasowe nie przynoszą oczekiwanych rezultatów, państwa muszą przyjąć skuteczniejsze środki służące rozwiązaniu problemu⁵⁰². Państwa powinny

499 ETPC, *Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i in. przeciwko Portugalii*, nr 56637/10, 59856/10, 72525/10, 7646/11 i 12592/11, 30 października 2014 r.

500 ETPC, *Probstmeier przeciwko Niemcom*, nr 20950/92, 1 lipca 1997 r., pkt 64. Zob. także Rada Europy, CEPEJ (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights* [Czas trwania postępowań w państwach członkowskich Rady Europy na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka], s. 3.

501 ETPC, *Zimmermann i Steiner przeciwko Szwajcarii*, nr 8737/79, 13 lipca 1983 r., pkt 29. Zob. także ETPC, *Rutkowski i in. przeciwko Polsce*, nr 72287/10, 13927/11 i 46187/11, 7 lipca 2015 r., pkt 207–210. Odnośnie do sprawy karnej, zob. ETPC, *Milasi przeciwko Włochom*, nr 10527/83, 25 czerwca 1987 r., pkt 18.

502 ETPC, *Zimmermann i Steiner przeciwko Szwajcarii*, nr 8737/79, 13 lipca 1983 r., pkt 29.

poszukiwać sposobów na zapewnienie, aby ich systemy prawne nie powodowały opóźnień w postępowaniach.

Obiecujące praktyki

Ograniczanie czasu trwania postępowań poprzez słuchanie uwag użytkowników sądów

W Szwecji projekt Quality Court Management [wysokiej jakości zarządzanie sądami] przyniósł efekty w postaci skrócenia czasu trwania postępowań w sądach apelacyjnych i rejonowych. Projekt polegał na uzyskaniu wewnętrznej informacji zwrotnej od sędziów i pracowników sądu odnośnie do zarządzania sądem. Zewnętrzna informacja zwrotna pozyskiwana była od oskarżonych, świadków i adwokatów. Dialog możliwy był dzięki ankietom, kwestionariuszom i pracy w małych grupach. Sugestie odnośnie do sposobów poprawy systemu rozpoznawania spraw zostały sprawdzone w praktyce i poskutkowały zmniejszeniem czasu potrzebnego na doprowadzenie sprawy do końca.

Carboni, N. (2014), *'From quality to access to justice: Improving the functioning of European judicial systems'* [„Poprawa funkcjonowania europejskich systemów sądownictwa”], *Civil and Legal Sciences*, t. 3, wyd. 4, s. 4.

7.2.4. Znaczenie sprawy dla skarżącego

Istotne znaczenie sprawy dla skarżącego to kolejne kryterium, które należy wziąć pod uwagę przy ocenie czasu trwania postępowania. Bardziej restrykcyjna norma obowiązuje w sytuacji, gdy skarżący przebywa w areszcie, co wymaga od władz dołożenia „szczególnych starań”⁵⁰³. Sprawy dotyczące dzieci lub chorób zagrażających życiu także wymagają rozpoznania w szybszym trybie⁵⁰⁴.

503 ETPC, *Jabłoński przeciwko Polsce*, nr 33492/96, 21 grudnia 2000 r., pkt 102. Zob. także ETPC, *Chudun przeciwko Rosji*, nr 20641/04, 21 czerwca 2011 r., pkt 112.

504 ETPC, *Hokkanen przeciwko Finlandii*, nr 19823/92, 23 września 1994 r., pkt 72 („konieczne jest, aby sprawy dotyczące pieczy [nad dzieckiem] rozpoznawane były szybko”). Zob. także ETPC, *X przeciwko Francji*, nr 18020/91, 31 marca 1992 r., pkt 45 (sprawa powinna być zostać rozpoznana w trybie pilnym z uwagi na przewidywaną długość życia zainteresowanych).

Obiecujące praktyki

Przyspieszenie postępowań sądowych

W regionie Espoo w Finlandii sądy karne wdrożyły tzw. „Jouko-days”, a więc dni, w które sprawy dotyczące dzieci traktowane są priorytetowo i automatycznie przesuwane są na początek kolejki. Skutkuje to ograniczeniem czasu trwania postępowania i zmniejsza stres, jakiego w związku ze sprawą doznają dzieci.

Źródło: FRA (2015) Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States [Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku – opinie i doświadczenia specjalistów odnośnie do uczestnictwa dzieci w cywilnych i karnych postępowaniach sądowych w 10 państwach członkowskich UE], s. 35.

Przykładowo w sprawie dotyczącej żądania powrotu dzieci do Norwegii na mocy konwencji dotyczącej uprowadzenia dziecka za granicę ETPC podkreślił „kluczowe znaczenie” upływu czasu w postępowaniach tego rodzaju, gdzie opóźnienia mogą skutecznie wpływać na rozstrzygnięcie sprawy⁵⁰⁵. Szczególna staranność wymagana jest także w odniesieniu do postępowań wymagających ustalenia odszkodowania dla ofiar wypadków w ruchu drogowym.⁵⁰⁶ oraz sporów pracowniczych⁵⁰⁷.

Przykład: W sprawie *Mikulić przeciwko Chorwacji*⁵⁰⁸ skarżąca i jej matka wniosły pozew o ustalenie ojcostwa przeciwko H.P. W związku z tym zaplanowano 15 rozpraw, z których sześć zostało odroczonych z uwagi na niestawienie się H.P. Ponadto uporczywie nie stawiał się on na badaniach DNA. Zanim sprawa trafiła do ETPC, postępowanie trwało już cztery lata i nadal było w toku.

505 ETPC, *Hoholm przeciwko Słowacji*, nr 35632/13, 13 stycznia 2015 r., pkt 51.

506 ETPC, *Martins Moreira przeciwko Portugalii*, nr 11371/85, 26 października 1988 r.

507 ETPC, *Vocaturu przeciwko Włochom*, nr 11891/85, 24 maja 1991 r., pkt 17; ETPC, *Bauer przeciwko Słowenii*, nr 75402/01, 9 marca 2006 r., pkt 19. Odnośnie do szczegółów spraw wymagających szczególnej staranności, zob. także Rada Europy, (CEPEJ) (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights* [Czas trwania postępowań w państwach członkowskich Rady Europy na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka], s. 3. Zob. także Rada Europy, (CEPEJ) (2013), *States appeal and supreme courts’ lengths of proceedings* [Odwołania i czas trwania postępowań w sądach najwyższych].

508 ETPC, *Mikulić przeciwko Chorwacji*, nr 53176/99, 7 lutego 2002 r.

Sprawa miała za przedmiot domniemane naruszenie art. 8 EKPC, jednak ETPC ponownie stwierdził, że w sprawach dotyczących stanu cywilnego i zdolności prawnej wymagana jest szczególna staranność. W przedmiotowej sprawie, z uwagi na jej znaczenie dla skarżącej oraz mając na względzie przysługujące jej prawo do ustalenia lub zaprzeczenia ojcostwa w celu wyeliminowania niepewności odnośnie do tożsamości jej biologicznego ojca, art. 6 zobowiązywał właściwe organy do działania ze szczególną starannością. Stwierdzono naruszenie art. 6 ust. 1 EKPC.

7.3. Środki prawne [odwoławcze] dostępne w związku z przewlekłością postępowań

Rozdział 7 ustanawia prawo do rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie⁵⁰⁹. Niniejsza sekcja dotyczy podejścia ETPC do kwestii środków odwoławczych dostępnych w związku z przewlekłymi postępowaniami. Należy zauważyć, że państwa zachęca się do przeciwdziałania przewlekłości postępowań – na przykład poprzez restrukturyzację systemów sądownictwa – zamiast naprawiania sytuacji w drodze odszkodowań. Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że środki służące przyspieszeniu postępowań stosowane w celu uniknięcia przewlekłości są wskazane, ponieważ pozwala to uniknąć orzekania w przedmiocie kolejnych naruszeń w odniesieniu do tego samego zestawu postępowań⁵¹⁰.

Przykład: Sprawa *Scordino przeciwko Włochom (nr 1)*⁵¹¹ dotyczyła roszczenia odszkodowawczego z tytułu wywłaszczenia gruntów. Złożono ponadto skargę w związku z czasem trwania postępowania, które przez osiem i pół roku toczyło się przed sądami dwóch instancji.

509 Czynniki wpływające na rozsądny termin postępowania zostały określone w orzecznictwie ETPC; zob. na przykład ETPC, *Kemmache przeciwko Francji (nr 1 i 2)*, nr 12325/86 i 14992/89, 27 listopada 1991 r., pkt 60. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej przyjął podobne podejście. Zob. TSUE, C-185/95 P, *Baustahlgewebe GmbH przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich*, 17 grudnia 1998 r., pkt 29.

510 ETPC, *Scordino przeciwko Włochom (nr 1)*, nr 36813/97, 29 marca 2006 r., pkt 183; ETPC, *Kudła przeciwko Polsce*, nr 30210/96, 26 października 2000 r., pkt 152.

511 ETPC, *Scordino przeciwko Włochom (nr 1)*, nr 36813/97, 29 marca 2006 r., pkt 106–108 i 201–205.

Co się tyczy skutecznego środka odwoławczego, ETPC stwierdził, że różne rodzaje środków odwoławczych mogłyby odpowiadać różnym naruszeniom. Niektóre państwa decydują się na łączenie środków, w celu przyspieszenia postępowań poprzez odszkodowania. Państwa dysponują w tym względzie marginesem swobody – wprowadzenie jedynie środka odszkodowawczego nie jest uznawane za nieskuteczne, pod warunkiem, że środek jest zgodny z EKPC. Istnieje silne lecz wzruszalne domniemanie, że przewlekłe postępowania skutkują orzeczeniem zadośćuczynienia za krzywdę. Wysokość odszkodowania zależy jednak od właściwości i skuteczności krajowego środka odwoławczego.

W świetle prawa Unii preferowanym rozwiązaniem jest środek zapobiegawczy – na przykład skutkujący przyspieszeniem postępowania poprzez bezzwłoczne wyznaczenie daty rozprawy. Jednakże środek odszkodowawczy może okazać się skuteczny w sytuacji, gdy stwierdzono już przewlekłość postępowania i brak jest środka zapobiegawczego⁵¹². W sprawach karnych ETPC może uznać obniżenie wymiaru kary za skuteczny środek odwoławczy⁵¹³.

W świetle prawa Unii TSUE nie orzekał jeszcze w przedmiocie przewlekłości postępowania na gruncie art. 47 Karty praw podstawowych UE, ale uznał odszkodowanie za skuteczny środek prawny w postępowaniach toczących się przed Sądem [Unii Europejskiej], które naruszają art. 47.

Przykład: W sprawie *Groupe Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej*⁵¹⁴ przedmiotem rozważań TSUE były sprawy dotyczące przewlekłości postępowania oraz odpowiedniego środka prawnego w odniesieniu do postępowania przed Sądem.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wskazał, że w sytuacji gdy Sąd Unii Europejskiej narusza swój obowiązek wydania w rozsądnym terminie orzeczenia w sprawach do niego skierowanych, powinno się to spotkać się z sankcją w postaci skargi o odszkodowanie wniesionej przed Sąd. Jest to skuteczny ku temu środek.

512 ETPC, *McFarlane przeciwko Irlandii*, nr 31333/06, 10 września 2010 r., pkt 108.

513 ETPC, *Orchowski przeciwko Polsce*, nr 17885/04, 22 października 2009 r. oraz *Norbert Sikorski przeciwko Polsce*, nr 17559/05, 22 października 2009 r.

514 TSUE, C-58/12 P, *Groupe Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej*, 26 listopada 2013 r., pkt 82-88.

W 2010 r. Komitet Ministrów Rady Europy wydał zalecenie, w którym przedstawił praktyczne wskazówki adresowane do państw odnośnie do tej kwestii, jeżeli chodzi o naprawienie szkody⁵¹⁵. W zaleceniu skupiono się głównie na przyspieszeniu postępowania.

---

515 Rada Europy, Komitet Ministrów (2010), *Recommendation Rec(2010)3 to member states on effective remedies for excessive length of proceedings* [Zalecenie Rec(2010)3 skierowane do państw członkowskich w sprawie skutecznych środków prawnych odnoszących się do przewlekłości postępowania], 24 lutego 2010 r.

8

Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w wybranych obszarach zainteresowania

UE	Omówione zagadnienia	RE
Osoby niepełnosprawne		
<p>Karta praw podstawowych UE, art. 6 (prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego), art. 20 (równość wobec prawa), art. 21 (niedyskryminacja) i art. 47 (prawo do skutecznego środka prawnego)</p> <p>Dyrektywa w sprawie praw ofiar (2012/29/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego (2010/64/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym (2012/13/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa dostępu do adwokata (2013/48/UE)</p>	<p>Dostęp do wymiaru sprawiedliwości</p>	<p>EKPC, art. 5 (prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego), art. 6 (prawo do rzetelnego procesu sądowego) i art. 14 (zakaz dyskryminacji)</p> <p>ETPC, <i>A.K. i L. przeciwko Chorwacji</i>, nr 37956/11, 2013</p>
	<p>Zdolność do czynności prawnych</p>	<p>ETPC, <i>Shtukaturov przeciwko Rosji</i>, nr 44009/05, 2008</p>

UE	Omówione zagadnienia	RE
Ofiary przestępstw		
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 47</p> <p>TSUE, C-105/03, <i>Postępowanie karne przeciwko Marii Pupino</i>, 2005</p> <p>Decyzja ramowa w sprawie pozycji ofiar (2001/220/WSiSW)</p> <p>Dyrektywa w sprawie praw ofiar (2012/29/UE)</p> <p>Dyrektywa odnosząca się do odszkodowań (2004/80/WE)</p>		<p>EKPC, art. 13 (prawo do skutecznego środka odwoławczego)</p> <p>ETPC, <i>Dink przeciwko Turcji</i>, nr 2668/07 i in., 2010</p> <p>Konwencja o rekompensatach dla ofiar brutalnych przestępstw (CETS 116)</p>
Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane		
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 6</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego (2010/64/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym (2012/13/UE)</p> <p>Dyrektywa w sprawie prawa dostępu do adwokata (2013/48/UE)</p>	<p>Dostęp do sądu i do adwokata</p>	<p>EKPC, art. 5</p>
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 6</p>	<p>Prawo do zakwestionowania pozbawienia wolności</p>	<p>EKPC, art. 5 ust. 1, ust. 3 i ust. 4</p> <p>ETPC, <i>Stanev przeciwko Bułgarii</i>, nr 36760/06, 2012</p> <p>ETPC, <i>Hassan i in. przeciwko Francji</i>, nr 46695/10 i 54588/10, 2014</p>
<p>Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, art. 6</p>	<p>Odszkodowanie za bezprawne pozbawienie wolności</p>	<p>EKPC, art. 5 ust. 5</p>

UE	Omówione zagadnienia	RE
Prawo środowiskowe		
<p>TSUE, C-115/09, <i>Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV przeciwko Bezirksregierung Arnsberg</i>, 2011</p> <p>Dyrektywa w sprawie publicznego dostępu do informacji dotyczących środowiska (2003/4/WE)</p> <p>Dyrektywa przewidująca udział społeczeństwa (2003/35/WE)</p> <p>Rozporządzenie (WE) nr 1367/2006 w sprawie zastosowania postanowień Konwencji z Aarhus</p>		<p>ETPC, <i>Tătar przeciwko Rumunii</i>, nr 67021/01, 2009</p> <p>Europejska Karta Społeczna, art. 11 (prawo do ochrony zdrowia)</p>
E-sprawiedliwość		
<p>TSUE, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, <i>Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA</i>, 2010</p> <p>Rozporządzenie (WE) nr 1896/2006 ustanawiające postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty</p> <p>Rozporządzenie (WE) nr 861/2007 ustanawiające europejskie postępowanie w sprawie drobnych roszczeń</p>		<p>ETPC, <i>Lawyer Partners a.s. przeciwko Słowacji</i>, nr 54252/07 i in., 2009</p>

Niniejszy rozdział traktuje o dostępie do wymiaru sprawiedliwości wybranych grup społecznych w wybranych obszarach zainteresowania, co do których w prawie RE i prawie Unii określono szczególne zasady; dotyczy to: osób niepełnosprawnych (sekcja 8.1), ofiar przestępstw (sekcja 8.2), więźniów i osób tymczasowo aresztowanych (sekcja 8.3), prawa środowiskowego (sekcja 8.4) i e-sprawiedliwości (sekcja 8.5). Sytuacja innych grup (szczególnie dzieci i migrantów o nieuregulowanym statusie) została poruszona w istniejących podręcznikach FRA-ETPC poświęconych prawu europejskiemu dotyczącemu azylu, granic i imigracji oraz prawu europejskiemu dotyczącemu praw dziecka⁵¹⁶. Należy zauważyć, że prawo opisane w rozdziałach od 1 do 7 ma

516 FRA (2014), *Handbook on European law relating to asylum, borders and immigration* [Podręcznik na temat prawa europejskiego dotyczącego azylu, granic i imigracji] oraz FRA (2015), *Handbook on European law relating to the rights of the child* [Podręcznik na temat prawa europejskiego dotyczącego praw dziecka].

zastosowanie również w odniesieniu do rozdziału 8. Rozdział 8 przedstawia dodatkowe środki, jakie mogą być dostępne w celu zapewnienia jednostkom pełnego dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

8.1. Osoby niepełnosprawne

Najważniejsze kwestie

- Prawo RE i prawo Unii bazuje na Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych (CRPD) oraz zawartych w niej zasadach.
- Artykuł 20 Karty praw podstawowych UE, który potwierdza, że wszyscy są równi wobec prawa, jak również art. 21, który zakazuje dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność, wzmacniają przysługujące osobom niepełnosprawnym prawo dostępu do wymiaru sprawiedliwości. W świetle prawa RE art. 14 EKPC zakazuje dyskryminacji z powodów związanych z prawami wynikającymi z EKPC. Nie odnosi się on bezpośrednio do niepełnosprawności, jednak ETPC zawarł niepełnosprawność w swojej interpretacji „innych” powodów objętych ochroną na podstawie przywołanego artykułu.
- Dostępność stanowi kluczową zasadę konwencji CRPD. Strony CRPD muszą dopilnować, aby osoby niepełnosprawne miały dostęp – na równi z innymi – do środowiska fizycznego, informacji i komunikacji, jak również usług i urzędzeń. CRPD wymaga również zasadnych dostosowań w celu zapewnienia osobom niepełnosprawnym możliwości dostępu do sądu i uczestnictwa w postępowaniu sądowym na równi z innymi.
- CRPD, EKPC i Karta praw podstawowych UE przewidują proceduralną ochronę osób zatrzymanych ze względu na problemy ze zdrowiem psychicznym oraz zapewnienie dostępu do wymiaru sprawiedliwości osobom, które nie mają zdolności do czynności prawnych.

Osoby niepełnosprawne mają do czynienia ze szczególnymi przeszkodami przy próbach uzyskania dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Państwa mają zatem dodatkowe zobowiązania mające sprawić, aby osoby niepełnosprawne mogły w pełni korzystać ze swoich praw w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości⁵¹⁷. Niniejsza sekcja dotyczy kilku najważniejszych zagadnień w tym zakresie, między innymi dostępności i zdolności do czynności prawnych.

517 Zob. przykładowo Rada Europy, Komisarz Praw Człowieka (2008), *Human rights and disability: equal rights for all [Prawa człowieka a niepełnosprawność: równe prawa dla wszystkich]*, pkt 3.4 oraz zalecenie nr 4. Zob. także Rada Europy, CEPEJ (2010), *Access to justice in Europe [Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie]*, *CEPEJ Studies nr 9*.

Sekcja 8.3 dotyczy przymusowego zatrzymania osób z niepełnosprawnością psychospołeczną – co stanowi kwestię często poruszaną przed ETPC⁵¹⁸.

Artykuł 1 CRPD definiuje niepełnosprawność w sposób obejmujący osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów, „co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami”. CRPD potwierdza, że osobom niepełnosprawnym przysługują równe prawa – nie są oni odbiorcami pomocy charytatywnej. Unia Europejska i 25 państw członkowskich ratyfikowało CRPD⁵¹⁹.

8.1.1. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości

Obiecujące praktyki

Przewodnik dla policji w sprawie kontaktów z osobami niepełnosprawnymi

W Hiszpanii Guardia Civil opracowała specjalistyczny poradnik dla funkcjonariuszy policji, aby pomóc im w lepszej służbie na rzecz osób niepełnosprawnych intelektualnie.

Zob. Carrasco, A. i in. (2013), Guía de intervención policial con personas con discapacidad intelectual, Madryt, Fundación Carmen Pardo-Valcarce.

Dostępność jest kluczową zasadą CRPD oraz „istotnym warunkiem skutecznego i równego korzystania z różnych praw obywatelskich, politycznych, gospodarczych, socjalnych i kulturalnych przez osoby niepełnosprawne”. Zgodnie z art. 9 strony konwencji muszą zapewnić osobom niepełnosprawnym dostęp na równi z innymi do środowiska fizycznego (np. budynków), informacji i komunikacji oraz do innych powszechnie dostępnych urządzeń i usług. Strony CRPD muszą w celu zapewnienia dostępności zagwarantować odpowiednie formy pomocy – w tym przewodniki, osoby czytające oraz profesjonalnych

518 ETPC, *Gorshkov przeciwko Ukrainie*, nr 67531/01, 8 listopada 2005 r., pkt 44. FRA (2012), *Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems* [Przymusowe umieszczenie w zakładzie i przymusowe leczenie osób z problemami psychicznymi], s. 18–19.

519 **Tabela internetowa** FRA dotycząca ratyfikacji przedstawia, które państwa ratyfikowały konwencję. Inna **tabela internetowa** zawiera wykaz organów z art. 33 konwencji CRPD ONZ (organów monitorujących wdrożenie konwencji).

tłumaczy migowych. Prawo do dostępu do sądu mogłoby zostać naruszone, jeżeli niemożliwe jest fizyczne dostanie się skarżącego na jego teren np. ze względu na ograniczoną mobilność⁵²⁰.

Prawo do udziału w postępowaniu stanowi istotną część prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości⁵²¹. CRPD gwarantuje prawo skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości w art. 13. Określa on, że osoby niepełnosprawne mają takie same prawa jak inne osoby korzystające z sądów do tego, aby iść do sądu, pozwać inne osoby, występować w charakterze świadka i uczestniczyć w zdarzeniach w sądzie. Należy dokonać rozsądnych dostosowań w celu dopilnowania, aby osoby niepełnosprawne mogły realizować swoje prawa na równi z innymi. Strony CRPD muszą więc w stosownych przypadkach podejmować właściwe działania, aby umożliwić osobie niepełnosprawnej dostęp do postępowania sądowego i uczestnictwo w nim. Wsparcie może obejmować zapewnienie możliwości korzystania z języka migowego, a także korzystania z dokumentów w przystępnych formatach, alfabecie Braille'a lub w wersji uproszczonej itp.⁵²². Artykuł 13 zawiera również wymóg odpowiedniego szkolenia personelu sądów, policji i więzień.

W świetle prawa RE osoby niepełnosprawne mają prawo dostępu do wymiaru sprawiedliwości na podstawie art. 6 EKPC. Artykuł 14 zawierający odwołanie do „innych” przyczyn również chroni je przed dyskryminacją w egzekwowaniu własnych praw⁵²³. Niemniej jednak art. 14 nie jest prawem samodzielnym: zakazuje dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność wyłącznie w odniesieniu do praw materialnych EKPC. Chociaż protokół nr 12 do EKPC rozszerza ochronę przed dyskryminacją na wszystkie prawa gwarantowane prawem krajowym lub uwzględnione w akcie wydanym przez organy publiczne, a zatem

520 ETPC, *Farcaș przeciwko Rumunii*, nr 32596/04, 14 września 2010 r., pkt 48.

521 Sprawozdanie FRA w sprawie dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sprawach związanych z dyskryminacją zawiera zalecenia dotyczące struktur, procedur i mechanizmów wsparcia ułatwiających dostęp do wymiaru sprawiedliwości. Zob. FRA (2012), *Access to justice in cases of discrimination in the EU Steps to further equality* [Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach o dyskryminację w ramach unijnych kroków na rzecz dalszej równości].

522 Przykładowo zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/64/UE z dnia 20 października 2010 r. w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym, Dz.U. 2010 L 280 oraz Komisja Europejska (2013), *Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym*, Dz.U. 2013 C 378.

523 ETPC, *Glor przeciwko Szwajcarii*, nr 13444/04, 30 kwietnia 2009 r.

ma zakres szerszy niż art. 14⁵²⁴, ma on zastosowanie wyłącznie do państw, które go ratyfikowały⁵²⁵.

W świetle prawa Unii art. 47 Karty praw podstawowych UE określa ogólne prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Osoby niepełnosprawne są chronione przed dyskryminacją na mocy art. 20 Karty, który potwierdza, że wszyscy są równi wobec prawa, jak również art. 21, który zakazuje dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność.

W świetle prawa RE i prawa Unii zakazy dyskryminacji oznaczają, że państwa muszą podjąć proaktywne działania w celu dopilnowania, aby osoby niepełnosprawne mogły w praktyce wykonywać swoje prawa. Wymagane działania zależą od okoliczności. Przykładowo zapewnienie bezpłatnego zastępstwa procesowego osobom niepełnosprawnym może być wymagane na potrzeby zapewnienia prawa do rzetelnego procesu sądowego, jeżeli osoby te mają trudności w rozumieniu zawłości postępowania (zob. **sekcje 3.1.2 i 3.2.3**)⁵²⁶.

Przykład: W sprawie *A.K. i L. przeciwko Chorwacji*⁵²⁷ dziecko zostało za zgodą matki umieszczone w opiece zastępczej zaraz po urodzeniu. Prawa rodzicielskie matki zostały następnie odebrane ze względu na jej lekką niepełnosprawność intelektualną i brak możliwości sprawowania przez nią odpowiedniej opieki nad synem. Złożono wniosek o przywrócenie jej praw rodzicielskich, ale został on odrzucony, ponieważ osoby trzecie przysposobiły już jej syna. Matka nie została poinformowana o postępowaniu adopcyjnym i nie była jego stroną.

Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, iż organy krajowe powinny były zapewnić odpowiednią ochronę interesów matki w postępowaniu. Ze względu na okoliczności było jasne, że matka nie mogła właściwie zrozumieć pełnych skutków prawnych takiego postępowania lub odpowiednio prowadzić samodzielnie sprawę, niemniej jednak sąd krajowy pozwolił na to, aby nikt jej nie reprezentował. Trybunał uznał za trudne

524 RE, Protokół nr 12 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, CETS nr 177, Rzym, 4.11.2000, s. 1-3.

525 Aktualna lista państw, które ratyfikowały protokół nr 12 do EKPC, zob.: http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/177/signatures?p_auth=w7ZQNTfu.

526 ETPC, *Nenov przeciwko Bułgarii*, nr 33738/02, 16 lipca 2009 r., pkt 52.

527 ETPC, *A.K. i L. przeciwko Chorwacji*, nr 37956/11, 8 stycznia 2013 r.

do zaakceptowania, aby matka, której upośledzenie mowy i ograniczone słownictwo uznano za podstawy do obaw, że nie mogłaby nauczyć swojego dziecka prawidłowo mówić, miała być w stanie samodzielnie prowadzić swoją sprawę w postępowaniu dotyczącym jej praw rodzicielskich. Stanowiło to naruszenie art. 8.

Dodatkowo w **świele prawa Unii** szczególne prawa dla osób niepełnosprawnych przewiduje unijne prawo wtórne. Dyrektywa w sprawie praw ofiar (zob. **sekcję 8.2**) stanowi, iż ofiary niepełnosprawne powinny mieć dostęp do pełni praw przewidzianych w dyrektywie⁵²⁸. Unia Europejska ustanowiła w przepisach również szczególne środki ochrony dla osób niepełnosprawnych w postępowaniu karnym. Przykładowo dyrektywa w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym zobowiązuje państwa członkowskie do dopilnowania, aby informacje były przekazywane prostym i przystępnym językiem z uwzględnieniem szczególnych potrzeb podejrzanych lub oskarżonych, którzy wymagają szczególnego traktowania⁵²⁹. Dyrektywa w sprawie tłumaczenia ustnego i pisemnego w postępowaniu karnym nakłada wymóg udzielania odpowiedniego wsparcia osobom z upośledzeniem słuchu lub mowy⁵³⁰. Dodatkowo w dyrektywie w sprawie dostępu do adwokata wymaga się od państw członkowskich dopilnowania, aby w jej stosowaniu uwzględniane były szczególne potrzeby podejrzanych i oskarżonych wymagających szczególnego traktowania⁵³¹. Ostatecznie Komisja przyjęła zalecenie, w którym zaleca proceduralne środki bezpieczeństwa w postępowaniu karnym dla podejrzanych lub oskarżonych, którzy wymagają szczególnego traktowania⁵³².

8.1.2. Zdolność do czynności prawnych

Istotnym zagadnieniem dla wielu osób z niepełnosprawnością intelektualną i psychospołeczną może być również zdolność do czynności prawnych. W art. 12 CRPD uznano, że osoby niepełnosprawne są „podmiotami prawa” i mają zdolność prawną na równi z innymi. Nie istnieje międzynarodowo przyjęta definicja zdolności do czynności prawnych. Opisano ją jako „uznanie przez

528 Dyrektywa 2012/29/UE, motyw 15.

529 Dyrektywa 2012/13/UE, art. 3 ust. 2.

530 Dyrektywa 2010/64/UE, art. 2 ust. 3.

531 Dyrektywa 2013/48/UE, art. 13.

532 Zalecenie z dnia 27 listopada 2013 r. w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym, Dz.U. 2013, 378.

prawo decyzji podejmowanych przez osobę: czyni ona z osoby podmiot prawa oraz podmiot praw i obowiązków prawnych⁵³³. Uznanie to jest wymagane do zapewnienia skuteczności prawnej decyzji danej osoby. Z perspektywy dostępu do wymiaru sprawiedliwości brak zdolności do czynności prawnych może uniemożliwić osobie wszczęcie postępowania lub zatrudnienie prawnika w celu uzyskania dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

Na państwach spoczywa obowiązek zapewnienia, aby osoby, które nie mają zdolności do czynności prawnych miały możliwość skutecznego uczestniczenia w postępowaniu⁵³⁴. Artykuł 6 EKPC wymaga obecności skarżącego w postępowaniu, w którym ustalona ma być jego zdolność do czynności prawnych.

Przykład: W sprawie *Shtukaturov przeciwko Rosji*⁵³⁵ skarżący był osobą chorą psychicznie. Jego matka złożyła do sądu wniosek o pozbawienie go zdolności do czynności prawnych, powołując się na to, iż nie jest on w stanie prowadzić życia niezależnie i wymaga opiekuna. Skarżący nie został oficjalnie zawiadomiony o postępowaniu. Sąd zbadał wniosek podczas rozprawy z udziałem prokuratora rejonowego i przedstawiciela szpitala psychiatrycznego, w którym skarżący został umieszczony na początku owego roku. Skarżący nie został zawiadomiony o rozprawie i nie uczestniczył w niej. Skarżący został ubezwłasnowolniony, a jego matka została ustanowiona jako opiekun. Skarżący skontaktował się później z prawnikiem, który uważał, że skarżący jest w pełni w stanie zrozumieć złożone kwestie prawne. Złożono apelację, jednak została ona odrzucona bez rozpatrzenia ze względu na to, iż skarżący nie miał zdolności do czynności prawnych i mógł składać apelację jedynie poprzez oficjalnie wyznaczonego opiekuna. Matka skarżącego doprowadziła do umieszczenia go w szpitalu psychiatrycznym, w którym nie uzyskał zgody na spotkanie z prawnikiem, a następnie zabroniono mu jakichkolwiek kontaktów ze światem zewnętrznym. Podejmowane przez jego prawnika próby wypisania go ze szpitala się nie powiodły. Złożono skargę do ETPC, który uznał na podstawie art. 39 Regulaminu Trybunału, że skarżący i jego prawnik powinni mieć czas i udogodnienia konieczne do tego, aby się spotkać i przygotować do

533 Zob. FRA (2013), *Legal capacity of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems* [Zdolność do czynności prawnych osób niepełnosprawnych intelektualnie oraz osób z problemami psychicznymi], s. 9.

534 ETPC, *Zehentner przeciwko Austrii*, nr 20082/02, 16 lipca 2009 r., pkt 65 i 78.

535 ETPC, *Shtukaturov przeciwko Rosji*, nr 44009/05, 27 marca 2008 r.

toczącej się sprawy przed rozprawą. Władze rosyjskie odmówiły zastosowania się do tej decyzji. Skarżący został zwolniony ze szpitala w maju 2006 r., ale wygląda na to, że został tam później przyjęty ponownie na żądanie jego matki.

Trybunał orzekł, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC. Postępowanie w sprawie określenia zdolności do czynności prawnych było istotne dla skarżącego, ponieważ wpływało na jego osobistą autonomię w niemal wszystkich obszarach życia i wiązało się z potencjalnymi ograniczeniami jego wolności. Jego udział był konieczny zarówno, aby umożliwić mu przedstawienie jego racji, jak również aby pozwolić sędziemu na ukształtowanie własnej opinii o jego stanie psychicznym. Decyzja sędziego o wydaniu postanowienia w sprawie na podstawie dowodów w postaci dokumentów bez widzenia lub usłyszenia skarżącego, który pomimo swojej choroby był stosunkowo samodzielny, była zatem nieuzasadniona i stanowiła naruszenie zasady kontrydiktoryjności postępowania. Obecność przedstawiciela szpitala i prokuratora rejonowego, który pozostał pasywny przez całą dziesięćminutową rozprawę nie czyniła postępowania prawdziwie kontrydiktoryjnym. Skarżący nie mógł też podważyć postanowienia, jako że apelacja została odrzucona bez rozpatrzenia. Podsumowując, postępowanie przed sądem rejonowym było nierzetelne.

Obecność osoby na rozprawie w sprawie dotyczącej jej zdolności do czynności prawnych jest istotna z dwóch względów: po pierwsze, aby umożliwić osobie przedstawienie jej argumentów, a po drugie, aby umożliwić sędziemu ukształtowanie własnej opinii na temat stanu psychicznego skarżącego⁵³⁶. Ograniczenie zdolności do czynności prawnych może nastąpić jedynie wówczas, gdy jest to konieczne dla ochrony danej osoby⁵³⁷.

536 ETPC, *X i Y przeciwko Chorwacji*, nr 5193/09, 3 listopada 2011 r., pkt 84–85.

537 Rada Europy, Komitet Ministrów (1999), *Recommendation R(99)4 to member states on the principles concerning the legal protection of incapable adults* [Zalecenie R(99)4 dla państw członkowskich w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych dorosłych], 23 lutego 1999 r., zasada 3. Ograniczenia mogą wymagać przeglądu po pewnym czasie, szczególnie na wniosek danej osoby; zob. ETPC, *Matter przeciwko Słowacji*, nr 31534/96, 5 lipca 1999 r., pkt 68.

8.2. Ofiary przestępstw

Najważniejsze kwestie

- W świetle prawa RE prawa proceduralne ofiar podlegają ochronie na podstawie art. 13 EKPC. Ofiary przestępstw nie mogą dochodzić praw do rzetelnego procesu sądowego na podstawie art. 6 EKPC, chyba że dołączą do postępowania karnego, aby dochodzić swoich roszczeń cywilnych w postępowaniu karnym.
- Artykuł 47 Karty praw podstawowych UE przewiduje ochronę wszystkich praw wynikających z prawa Unii. Ofiary przestępstw są uprawnione do skutecznego środka prawnego [odwoławczego] w postaci postępowania karnego. Zgodnie z Kartą ofiarom przestępstw przysługuje zatem zarówno prawo do skutecznego środka odwoławczego (art. 13 EKPC), jak i prawo do rzetelnego procesu sądowego (art. 6 ust. 1 EKPC). Artykuł 47 Karty przyznaje ofiarom przestępstw prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy przez niezawisły sąd, prawo do uzyskania porady prawnej i ustanowienia pełnomocnika, prawo do bezpłatnej pomocy prawnej oraz prawo do skutecznego środka prawnego.
- Dyrektywa w sprawie praw ofiar przewiduje kluczowe aspekty praw ofiar do rzetelnego procesu w prawie Unii, w tym prawo do uzyskania porady prawnej i wsparcia emocjonalnego.
- Państwa muszą podejmować proaktywne działania na rzecz zapobiegania naruszeniom praw człowieka przez podmioty państwowe oraz osoby prywatne. Wymaga to od państw uznania za czyny zabronione poważnych naruszeń praw człowieka oraz podejmowania działań mających na celu zapobieganie naruszeniom oraz prowadzenie dochodzeń w sprawie naruszeń art. 2 i 3 EKPC oraz art. 2 i 4 Karty praw podstawowych UE.
- Niektóre ofiary przestępstw, takie jak ofiary handlu ludźmi, korzystają z dodatkowej, szczególnej ochrony, zarówno na mocy EKPC, jak i Karty praw podstawowych UE, a także prawa wtórnego UE.

Niniejsza sekcja dotyczy dostępu ofiar przestępstw do wymiaru sprawiedliwości. Prawo ofiar w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości nie zawsze było postrzegane jako spójne z zapewnieniem praw podejrzanych i dopiero niedawno prawo to uzyskało taką samą pozycję jak prawa podejrzanych⁵³⁸. Sekcja ta przedstawia w ogólnym zarysie prawo europejskie dotyczące ofiar. Należy tu jednak zauważyć, że poszczególne grupy ofiar (np. ofiary

538 Goodey, J. (2005), *Victims And Victimology: Research, Policy and Practice*.

przestępstw na tle uprzedzeń, ofiary handlu ludźmi⁵³⁹ oraz dzieci będące ofiarami przestępstw o charakterze seksualnym⁵⁴⁰) podlegają szczególnym środkom prawnym oraz szczególnemu orzecznictwu⁵⁴¹.

W świetle prawa RE art. 1 EKPC zobowiązuje państwa do zabezpieczenia praw człowieka osób pozostających pod ich jurysdykcją. Zobowiązanie to w powiązaniu z innymi artykułami, takimi jak art. 2 (prawo do życia) i art. 3 (zakaz tortur i niehumanitarnego lub poniżającego traktowania) – wymaga od państw członkowskich podejmowania proaktywnych działań służących dopilnowaniu, aby prawa jednostek nie były naruszane przez przedstawicieli państwa⁵⁴².

Owe obowiązki pozytywne obejmują przeciwdziałania poważnym naruszeniom praw człowieka przez osoby prywatne⁵⁴³. Wymagają od państw zapewnienia skutecznej ochrony, szczególnie w odniesieniu do dzieci i innych osób wymagających szczególnego traktowania, w celu zapobiegania nieprawidłowemu traktowaniu, o którym mają lub powinny mieć one wiedzę⁵⁴⁴.

Kluczowym obowiązkiem państw jest uznanie za czyn zabroniony poważnych naruszeń praw człowieka⁵⁴⁵. Wynika to z faktu, iż państwa członkowskie mają obowiązek wyeliminować bezkarność takich czynów⁵⁴⁶. Przykładowo państwa muszą zabezpieczyć prawo do życia poprzez wprowadzenie skutecznych przepisów karnych odstrasżających przed popełnianiem przestępstw przeciwko osobie, wspartych mechanizmem egzekwowania prawa w celu zapobiegania naruszeniom takich przepisów, ograniczania takich naruszeń oraz karania

539 Rada Europy, *Konwencja Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi*, CETS nr 197, 2005. Republika Czeska jest jedynym państwem członkowskim UE, które jeszcze nie ratyfikowało konwencji.

540 Rada Europy, *Konwencja Rady Europy o ochronie dzieci przed seksualnym wykorzystywaniem i niegodziwym traktowaniem w celach seksualnych*, CETS nr 201, 2007.

541 Przykładowo zob. ETPC, *Ciorcan i in. przeciwko Rumunii*, nr 29414/09 i 44841/09, 27 stycznia 2015 r. (przestępstwo na tle rasowym); ETPC, *Rantsev przeciwko Cyprowi i Rosji*, nr 25965/04, 7 stycznia 2010 r. (handel ludźmi); ETPC, *P. i S. przeciwko Polsce*, nr 57375/08, 30 października 2012 r. (dziecko będące ofiarą molestowania).

542 ETPC, *Nachova i in. przeciwko Bułgarii*, nr 43577/98 i 43579/98, 6 lipca 2005 r., pkt 93–97.

543 ETPC, *M. i in. przeciwko Włochom i Bułgarii*, nr 40020/03, 31 lipca 2012 r., pkt 99–100.

544 ETPC, *Z i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 29392/95, 10 maja 2001 r., pkt 73.

545 ETPC, *X i Y przeciwko Niderlandom*, nr 8978/80, 26 marca 1985 r.

546 Rada Europy, Komitet Ministrów (2011), *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on eradicating impunity for serious human rights violations* [Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy ws. zwalczania bezkarności poważnych naruszeń praw człowieka], 30 marca 2011 r.

za takie naruszenia⁵⁴⁷. Podobne obowiązki wynikają z art. 3⁵⁴⁸. Obejmuje to dręczenie przez osoby prywatne⁵⁴⁹. Niemniej dręczenie, aby wejść w zakres stosowania art. 3, musi osiągnąć minimalny poziom dolegliwości⁵⁵⁰. Obowiązki pozytywne państw dotyczą także przypadków poważnego naruszenia integralności i godności osobistej – na przykład przestępstw seksualnych⁵⁵¹. Ponadto w celu zapewnienia ochrony tych praw państwa muszą dopilnować skutecznego prowadzenia dochodzeń w sprawach naruszeń art. 2 i 3 EKPC⁵⁵². Państwo musi wszczynać postępowania przygotowawcze z urzędu i nie powinno polegać na inicjatywie ofiary⁵⁵³.

Brak realizacji oczywistego toku śledztwa w ramach dochodzenia również może stanowić naruszenie art. 2⁵⁵⁴. Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że „wszelkie braki w śledztwie, które podważają możliwość ustalenia sprawcy lub sprawców będą obarczone ryzykiem uznania za niedopełnienie tej normy”⁵⁵⁵.

Przykład: W sprawie *Dink przeciwko Turcji*⁵⁵⁶ skarżący byli członkami rodziny Turka pochodzenia armeńskiego, który był redaktorem naczelnym tygodnika turecko-armeńskiego. Napisał on serię artykułów o tożsamości armeńskiej. Skrajni nacjonalisci tureccy zareagowali na te artykuły demonstracjami, listami z pogróżkami i zawiadomieniem o popełnieniu przestępstwa. F. Dink został uznany za winnego uwłaczania „tureckości” i skazany na karę pozbawienia wolności w zawieszeniu. Następnie został zamordowany. Kilka postępowań mających ustalić, czy policja wiedziała o spisku mającym doprowadzić do morderstwa umorzono.

547 ETPC, *Osman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 23452/94, 28 października 1998 r., pkt 115. Zob. także *Menson przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 47916/99, 6 maja 2003 r., pkt 1.

548 ETPC, *Valiulienė przeciwko Litwie*, nr 33234/07, 26 marca 2013 r., pkt 74.

549 ETPC, *Mehmet Ümit Erdem przeciwko Turcji*, nr 42234/02, 17 lipca 2008 r., pkt 26.

550 ETPC, *Costello-Roberts przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 13134/87, 25 marca 1993 r., pkt 30. Nowsze sprawy – zob. ETPC, *Rumour przeciwko Włochom*, nr 72964/10, 27 maja 2014 r., pkt 57.

551 ETPC, *X i Y przeciwko Niderlandom*, nr 8978/80, 26 marca 1985 r.

552 ETPC, *Gäfgen przeciwko Niemcom*, nr 22978/05, 1 czerwca 2010 r., pkt 117.

553 ETPC, *Cadiroğlu przeciwko Turcji*, nr 15762/10, 3 września 2013 r., pkt 30.

554 ETPC, *Kolevi przeciwko Bułgarii*, nr 1108/02, 5 listopada 2009 r., pkt 201.

555 ETPC, *Ramsahai i in. przeciwko Niderlandom*, nr 52391/99, 15 maja 2007 r., pkt 324.

556 ETPC, *Dink przeciwko Turcji*, nr 2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 i 7124/09, 14 września 2010 r., pkt 64.

Ze względu na reakcję na artykuły F. Dinka można rozsądnie przyjąć, że służby bezpieczeństwa były informowane o intensywnej wrogości wobec niego. Ponadto wygląda na to, że wydziały policyjne zostały poinformowane o prawdopodobieństwie próby zamachu, a nawet o tożsamości domniemyanych podżegaczy. Państwo nie podjęło jednak rozsądnych środków mających zapobiec faktycznemu i bezpośredniemu zagrożeniu życia, przez co naruszyło art. 2 EKPC.

Ofiary przestępstw są uprawnione do skutecznego środka prawnego [odwoławczego] w postaci postępowania karnego. Brak postępowania karnego może naruszać art. 13 EKPC⁵⁵⁷. Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych to nie wszystko; państwo musi również zapewnić skuteczność tego systemu⁵⁵⁸. Przykładowo jeżeli środki obrony dostępne oskarżonemu są zbyt szerokie, prawo karne może nie chronić skutecznie praw ofiar⁵⁵⁹. Co więcej, chociaż art. 6 EKPC nie odwołuje się bezpośrednio do sytuacji ofiar, zasady rzetelnego procesu sądowego wymagają, aby w odpowiednich przypadkach prawa ofiar zostały uznane i porównane z prawami obrony⁵⁶⁰.

Obiecujące praktyki

Wspieranie ofiar z trudnościami w uczeniu się

Portugalskie Stowarzyszenie Wspierania Ofiar (APAV) wspiera ofiary przestępstw oraz ich rodziny i przyjaciół. Poza ogólnym wsparciem APAV zapewnia również usługi specjalistyczne, takie jak wsparcie prawne, psychologiczne i socjalne. APAV odgrywa również rolę w zapobieganiu przestępstwom poprzez prowadzenie kampanii świadomościowych i prewencyjnych skierowanych do różnych odbiorców, szczególnie szkół. Świadczy również *pro bono* pomoc prawną, chociaż misją APAV nie jest reprezentowanie ofiar w postępowaniu sądowym.

Źródło: FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims* [Ofiary przestępstw w UE: zakres i charakter pomocy dla ofiar], s. 114.

557 ETPC, *A przeciwko Chorwacji*, nr 55164/08, 14 października 2010 r., pkt 78 i 87.

558 ETPC, *M.C. przeciwko Bułgarii*, nr 39272/98, 4 grudnia 2003 r., pkt 150–151.

559 ETPC, *A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 100/1997/884/1096, 23 września 1998 r., pkt 24.

560 ETPC, *Doorson przeciwko Niderlandom*, nr 20524/92, 26 marca 1996 r., pkt 70; ETPC, *Y. przeciwko Słowenii*, nr 41107/10, 28 maja 2015 r.

Prawo Unii zapewnia podobną ochronę. Prawa wynikające z EKPC przywołane powyżej zawarto również w Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej: w art. 2 (prawo do życia), art. 4 (zakaz tortur i niehumanitarnego lub poniżającego traktowania lub karania) i art. 7 (poszanowanie życia prywatnego i rodzinnego). Wyjaśnienia do art. 52 ust. 3 Karty potwierdzają, że prawa te odpowiadają prawom zawartym w EKPC oraz mają mieć takie samo znaczenie i zakres (zob. [rozdział 1](#) oraz [wykres](#)).

Niemniej jednak art. 47 Karty praw podstawowych UE zapewnia prawa dostępu do bezstronnego sądu również ofiarom przestępstw. Artykuł 47 ma zastosowanie w odniesieniu do wszystkich praw wynikających z prawa Unii. Oznacza to, że gdy sprawa dotyczy praw wynikających z Karty lub praw określonych w unijnym prawodawstwie podstawowym lub wtórnym (np. dyrektywach), prawa zawarte w art. 47 będą mieć zastosowanie. Zgodnie z art. 47 prawo dostępu do bezstronnego sądu obejmuje prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy przez niezawisły sąd, prawo do uzyskania porady prawnej i ustanowienia pełnomocnika, prawo do bezpłatnej pomocy prawnej oraz prawo do skutecznego środka prawnego. Państwa członkowskie mają obowiązek zapewnić skuteczną ochronę sądową tych praw na szczeblu krajowym (zob. [rozdział 1](#) oraz [sekcję 5.1](#) – znaczenie skutecznego środka prawnego [odwoławczego]). Zasada skuteczności wymaga, aby uregulowania krajowe nie uniemożliwiały ani nadmiernie nie utrudniały wykonywania praw przyznanych przez prawo Unii⁵⁶¹.

W świetle prawa UE prawa ofiar przestępstw są dodatkowo uwzględnione w dyrektywie 2012/29/UE (Dyrektywa w sprawie praw ofiar), która zastąpiła decyzję ramową w sprawie sytuacji ofiar (choć pozostaje ona w mocy w Danii)⁵⁶². Dyrektywa w sprawie praw ofiar ustanawia minimalne normy w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw. Stwierdza się w niej, że „przestępczość godzi w społeczeństwo, a także narusza indywidualne prawa ofiar” (motyw 9). Artykuł 2 w sposób szeroki definiuje „ofiarę” jako: (i) osobę

561 TSUE, C-33/76, *Rewe-Zentralfinanz eG i Rewe-Zentral AG przeciwko Landwirtschaftskammer für das Saarland*, 16 grudnia 1976 r. Bardziej aktualne przykłady, zob. TSUE, C-415/11, *Mohamed Aziz przeciwko Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)*, 14 marca 2013 r., pkt 50, oraz TSUE, Sprawy połączone C-482/13, C-484/13, C-485/13, C-487/13, *Unicaja Banco SA przeciwko José Hidalgo Rueda i in.*, *Caixabank SA przeciwko Manuel María Rueda, Ledesma i in.*, *Caixabank SA przeciwko José Labella Crespo i in.* oraz *Caixabank SA przeciwko Alberto Galán Luna i in.*, 21 stycznia 2015 r.

562 Dyrektywa 2012/29/UE; Decyzja ramowa Rady 2001/220/WSiSW z dnia 15 marca 2001 r. w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym, Dz.U. 2001 L 82.

fizyczną, która doznała szkody, w tym krzywdy fizycznej, psychicznej, moralnej lub emocjonalnej lub straty majątkowej, bezpośrednio spowodowanej przestępstwem; (ii) członków rodziny osoby, której śmierć była bezpośrednim skutkiem przestępstwa, jeżeli doznali oni szkody w wyniku śmierci tej osoby⁵⁶³.

Dyrektywa w sprawie praw ofiar zobowiązuje państwa członkowskie do zapewnienia ofiarom usług wsparcia (art. 8 i 9) oraz określonych praw do rzetelnego procesu sądowego – prawa do bycia wysłuchanym (art. 10) oraz prawa do pomocy prawnej (art. 13). Zawiera ona również nowe przepisy dotyczące prawa do odwołania od decyzji o odmowie ścigania (art. 11) oraz rozszerzone przepisy dotyczące szczególnych potrzeb w zakresie ochrony (art. 22–24).

Ofiary muszą uzyskać praktyczne wsparcie, które umożliwi im dostęp do wymiaru sprawiedliwości⁵⁶⁴. Obejmuje to zapewnienie ofiarom wsparcia, zwiększanie świadomości ofiar na temat przysługujących im praw oraz dostateczne szkolenie funkcjonariuszy organów ścigania.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej nie rozpatrywał spraw związanych z prawami ofiar na podstawie Karty praw podstawowych UE, jednak odnosił się do przypadków związanych z decyzją ramową w sprawie pozycji ofiar.

Przykład: W sprawie *postępowania karnego przeciwko Marii Pupino*⁵⁶⁵, M. Pupino, nauczycielka przedszkolna, została oskarżona o spowodowanie poważnych obrażeń u swoich podopiecznych. Artykuł 8 decyzji ramowej zawierał szczególne środki ochrony przewidziane dla „bezbronnych” ofiar. Zwrócono się do TSUE o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym w sprawie zastosowania przepisu.

563 Decyzja ramowa nie obejmuje członków rodziny w sytuacji śmierci ofiary. Definicja zawarta w dyrektywie jest zbliżona do definicji zawartej w dokumencie Rady Europy: Rada Europy, Komitet Ministrów (2006), *Recommendation Rec(2006)8 to member states on assistance to crime victims* [Zalecenie Rec(2006)8 do państw członkowskich w sprawie pomocy ofiarom przestępstw], 14 czerwca 2006 r., pkt 1.1.

564 Szczegółowe omówienie praw ofiar do uzyskania wsparcia – zob. FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims* [Ofiary przestępstw w UE: zakres i charakter wsparcia dla ofiar].

565 TSUE, C-105/03, *Postępowanie karne przeciwko Marii Pupino*, 16 czerwca 2005 r.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej uznał, że dzieci, które miały być niewłaściwie traktowane przez wychowawczynię są ofiarami „bezbronnymi” w rozumieniu decyzji ramowej. Z tego względu przysługiwała im szczególna ochrona przewidziana decyzją. Sąd krajowy musiał dokonać wykładni prawa krajowego „na ile to tylko możliwe, w świetle brzmienia i celu tej decyzji ramowej”.

Prawo Rady Europy i prawo Unii przewiduje także odszkodowanie dla ofiar przestępstw. Obowiązek ten wynika z „krzywdy wynikającej z naruszenia praw, których ochrona była obowiązkiem państwa, a których państwo nie zdołało zagwarantować”⁵⁶⁶. W **sekcji 5.2.1** przedstawiono orzecznictwo ETPC i TSUE w sprawie odszkodowania w ujęciu ogólnym, jednak w odniesieniu do ofiar przestępstw mają zastosowanie dodatkowe, szczególne przepisy. Przykładowo art. 16 dyrektywy w sprawie praw ofiar porusza również kwestię odszkodowania, natomiast dyrektywa unijna w sprawie odszkodowań ustanowiła system współpracy umożliwiający dostęp do odszkodowań dla ofiar przestępstw w sytuacjach transgranicznych⁵⁶⁷. Dodatkowo konwencja Rady Europy o rekompensatach dla ofiar brutalnych przestępstw zawiera minimalne normy państwowego odszkodowania dla ofiar przestępstw⁵⁶⁸. Wreszcie Komitet Ministrów Rady Europy wydał kilka zaleceń dotyczących ofiar przestępstw⁵⁶⁹.

566 *Opinia rzecznika generalnego Lenza z dnia 6 grudnia 1988 r.* w TSUE, C-186/87, *Ian William Cowan przeciwko Skarbowi Państwa*, 2 lutego 1989 r. Sprawa dotyczyła dużo szerszych zasad niż prawa ofiar.

567 *Dyrektywa Rady 2004/80/WE z dnia 29 kwietnia 2004 r.* odnosząca się do odszkodowań dla ofiar przestępstw, Dz.U. 2004 L 26.

568 Rada Europy, *Konwencja o rekompensatach dla ofiar brutalnych przestępstw*, CETS nr 116, 1983.

569 Rada Europy, Komitet Ministrów (2006), *Recommendation Rec(2006)8 to member states on assistance to crime victims* [Zalecenie Rec(2006)8 do państw członkowskich w sprawie pomocy ofiarom przestępstw], 14 czerwca 2006 r.; Rada Europy, Komitet Ministrów (2005), *Recommendation Rec(2005)9 to member states on the protection of witnesses and collaborators of justice* [Zalecenie Rec(2005)9 do państw członkowskich w sprawie ochrony świadków i osób współpracujących z wymiarem sprawiedliwości], 20 kwietnia 2005 r. Zob. także Rada Europy, CEPEJ (2008), *Checklist for promoting the quality of justice and the court* [Lista kontrolna na potrzeby promowania jakości wymiaru sprawiedliwości i sądów], s. 19–21 (dostęp do sądów).

8.3. Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane

Najważniejsze kwestie

- Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane muszą mieć dostęp do sądu, aby móc się bronić w postępowaniu karnym lub prowadzić postępowania w sprawach cywilnych. Mają również prawo do ustanowienia pełnomocnika w postępowaniach o zwolnienie warunkowe i postępowaniach dyscyplinarnych.
- Artykuł 5 ust. 1, 3 i 4 EKPC oraz art. 6 Karty praw podstawowych UE określają szczególne środki ochrony więźniów. Artykuł 5 ust. 1 gwarantuje prawo do wolności; art. 5 ust. 3 wymaga, aby zatrzymany lub aresztowany został niezwłocznie doprowadzony do sądu; a art. 5 ust. 4 daje zatrzymanym i aresztowanym prawo do wszczęcia postępowania mającego na celu zakwestionowanie legalności pozbawienia wolności. Choć art. 6 Karty praw podstawowych UE nie mówi o tym wprost, wyjaśnienia do Karty potwierdzają, że art. 6 gwarantuje wszystkie prawa określone w art. 5 EKPC.
- Artykuł 5 ust. 5 EKPC oraz art. 6 Karty praw podstawowych UE zapewniają prawo do odszkodowania za bezprawne zatrzymanie lub aresztowanie.

Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane mogą chcieć zakwestionować zatrzymanie lub aresztowanie, wyrok lub warunki pozbawienia wolności. Mają także prawo do korzystania z pomocy obrońcy w postępowaniach o zwolnienie warunkowe i postępowaniach dyscyplinarnych. Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane mogą również mieć potrzebę dostępu do sądu w celu reagowania na szereg spraw cywilnych i zobowiązań związanych z ich życiem poza zakładem karnym – np. w związku z zatrudnieniem, karami finansowymi, zadłużeniem i problemami rodzinnymi. Niemniej jednak ze względu na to, iż więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane przebywają w więzieniu lub areszcie w praktyce możliwość uzyskania przez nich informacji prawnej, porady lub pełnomocnika może być ograniczona. Dodatkowo inne komplikacje mogą sprawić, że więźniowie będą wymagać szczególnego traktowania: mogą być niepełnosprawni, mieć problemy psychiczne lub „bardzo ograniczone pomyślnie doświadczenia edukacyjne”⁵⁷⁰. Niniejsza sekcja dotyczy przepisów europejskich w zakresie prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości przysłu-

570 Rada Europy, Komitet Ministrów (1989), *Recommendation Rec(89)12 to member states on Education in Prison* [Zalecenie Rec(89)12 do państw członkowskich w sprawie edukacji w więzieniach], 13 października 1989 r.

gującego osobom aresztowanym lub pozbawionym wolności w następstwie skazującego wyroku⁵⁷¹.

Należy przy tym wspomnieć, że również ONZ opracowała niewiążące wytyczne dotyczące osób pozbawionych wolności w jakikolwiek sposób: Podstawowe normy dotyczące osób pozbawionych wolności⁵⁷². Wytyczne potwierdzają, że wnioski *habeas corpus* (wnioski składane do sądów przez osoby sprzeciwiające się własnemu zatrzymaniu lub zatrzymaniu innej osoby) muszą być rozpatrywane przez właściwy, niezawisły i bezstronny sąd⁵⁷³. Dokument zapewnia również wytyczne dotyczące zastępstwa procesowego i pomocy prawnej⁵⁷⁴, jak również praw zatrzymanych lub aresztowanych do kontaktów z prawnikami, członkami rodziny i innymi zainteresowanymi stronami⁵⁷⁵.

8.3.1. Dostęp do sądu i do adwokata

Prawo do pomocy prawnej i prawo do porady, obrony i zastępstwa procesowego zostały omówione w **rozdziałach 3 i 4**. Prawa te przywoływane są również w niniejszej sekcji ze względu na szczególne trudności, z jakimi mają do czynienia więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane.

571 Podstawę stanowi tu definicja „więźnia” zawarta w zasadzie 10.1 następującego dokumentu Rady Europy: Rada Europy, Komitet Ministrów (2006), *Recommendation Rec(2006)2 on the European Prison Rules* [Zalecenie Rec(2006)2 w sprawie Europejskich Reguł Więziennych], 11 stycznia 2006 r. Zob. sekcja 8.1 – odniesienia dotyczące pozbawienia wolności i osób chorych psychicznie.

572 ONZ, *Draft basic principles and guidelines on remedies and procedures on the right of anyone deprived of his or her liberty by arrest or detention to bring proceedings before the court* [Projekt podstawowych zasad i wytycznych w sprawie środków prawnych i procedur dotyczących prawa każdej osoby pozbawionej wolności w drodze zatrzymania lub aresztowania do wystąpienia na drogę sądową].

573 Zasada 6 i wytyczna 4. Zob. również wytyczna 14 w sprawie zobowiązania władz do uzasadnienia potrzeby i proporcjonalności zatrzymania.

574 Zasada 9 i wytyczna 8.

575 Zasada 10.

Obiecujące praktyki

Promowanie dostępu do wymiaru sprawiedliwości dla więźniów z trudnościami w uczeniu się

W Walii wielopodmiotowa grupa, w skład której weszły najważniejsze organizacje charytatywne świadczące pomoc osobom niepełnosprawnym, Prison Reform Trust, policja, służba więziennictwa i prokuratura oraz rząd Walii, stworzyła przewodnik dotyczący dostępu do wymiaru sprawiedliwości. Ma on wspierać odpowiednie i oparte na reakcji zarządzanie osobami dorosłymi z trudnościami w uczeniu się w ramach wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Walii. Ma także pomóc w służbie komisarzom, osobom planującym i praktykom z obszaru służby zdrowia, pomocy społecznej i wymiaru sprawiedliwości w poprawie świadczonych usług.

Źródło: Access to justice: A Guidebook supporting the responsive and appropriate management of adults with a learning disability in the criminal justice system in Wales [Dostęp do wymiaru sprawiedliwości: Przewodnik wspierający oparte na reagowaniu i właściwe zarządzanie osobami dorosłymi z trudnościami w uczeniu się w ramach wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Walii].

W świetle prawa RE więźniowie mają prawo dostępu do sądów w sprawach innych niż karne, a przez to – prawo dostępu do adwokatów (zob. [sekcję 2.1](#))⁵⁷⁶. Wszelkie ograniczenia więźniowi dostępu do adwokata muszą być „proporcjonalne względem przewidywanego celu” i nie powinny sprawiać, że „naruszona zostaje sama istota prawa”⁵⁷⁷. Skuteczny dostęp do porad prawnych wymaga poufności komunikacji; może to powodować trudności w przypadku osób przebywających w więzieniach (zob. [sekcje 4.2.1](#) i [4.2.4](#)). Należy przy tym zauważyć, że art. 8 EKPC (prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, mieszkania i korespondencji) może zostać naruszony, jeżeli dochodzi do odczytywania korespondencji dotyczącej kwestii prawnych, z wyjątkiem okoliczności wyjątkowych – np. gdy istnieją zasadne podstawy, aby przypuszczać, że zawartość listu mogłaby zagrozić bezpieczeństwu więzienia lub bezpieczeństwu innych osób⁵⁷⁸.

Artykuł 6 EKPC cytowano również w odniesieniu do postępowań dyscyplinarnych⁵⁷⁹. Potwierdza to art. 59 lit. c) Europejskich Reguł Więziennych, który sta-

576 ETPC, *Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 4451/70, 21 lutego 1975 r.

577 ETPC, *Ashingdane przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 8225/78, 28 maja 1985 r., pkt 57.

578 ETPC, *Piechowicz przeciwko Polsce*, nr 20071/07, 17 kwietnia 2012 r., pkt 239–40.

579 ETPC, *Gülmez przeciwko Turcji*, nr 16330/02, 20 maja 2008 r., pkt 37–39.

nowi, iż więźniowie z zarzutami dyscyplinarnymi mogą bronić się osobiście lub poprzez prawnika, jeżeli wymaga tego interes wymiaru sprawiedliwości.

W świetle prawa Unii prawa wynikające z art. 47 Karty praw podstawowych UE odpowiadają prawom określonym w art. 6 EKPC⁵⁸⁰. Dodatkowo prawodawstwo wtórne Unii określa szczególne prawa dla podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym – np. prawo do informacji, tłumaczenia pisemnego i ustnego oraz dostępu do adwokata⁵⁸¹.

8.3.2. Prawo do zakwestionowania pozbawienia wolności

Legalność zatrzymania to kwestia często poruszana przed ETPC. Zatrzymanie obejmuje również przymusowe pozbawienie wolności osób z niepełnosprawnością psychospołeczną⁵⁸². W takich przypadkach wymagane są obiektywne dowody medyczne, jak również zabezpieczenia proceduralne – w tym zastępstwo procesowe – które będą skuteczne w praktyce, jak i w świetle prawa⁵⁸³.

Przykład: W sprawie *Stanev przeciwko Bułgarii*⁵⁸⁴ w 2000 r. sąd orzekł o częściowym ograniczeniu zdolności do czynności prawnych skarżącego, przyjmując za podstawę jego schizofrenię. W 2002 r. skarżący został wbrew swojej woli częściowo ubezwłasnowolniony, a następnie przyjęty do domu pomocy społecznej dla osób z „zaburzeniami psychicznymi” w odległej lokalizacji. W następstwie oficjalnych wizyt w 2003 r. i 2004 r. Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) uznał, że warunki w placówce można uznać za noszące znamiona niehumanitarnego i poniżającego traktowania. Skarżący za pośrednictwem adwokata zwrócił się do prokuratury i burmistrza o wszczęcie postępowania w sprawie zniesienia

580 Karta praw podstawowych UE, art. 52 ust. 3.

581 *Dyrektywa 2010/64/UE* (nie dotyczy Danii); *dyrektywa 2012/13/UE* (nie dotyczy Danii); *dyrektywa 2013/48/UE* (nie dotyczy Irlandii, Zjednoczonego Królestwa i Danii).

582 ETPC, *Gorshkov przeciwko Ukrainie*, nr 67531/01, 8 listopada 2005 r., pkt 44. FRA (2012), *Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems* [Przymusowe umieszczenie w zakładzie i przymusowe leczenie osób z problemami psychicznymi], s. 18–19.

583 ETPC, *Winterwerp przeciwko Niderlandom*, nr 6301/73, 24 października 1979 r., pkt 39 i ETPC, *Megyeri przeciwko Niemcom*, nr 13770/88, 12 maja 1992 r., pkt 23.

584 ETPC, *Stanev przeciwko Bułgarii*, nr 36760/06, 17 stycznia 2012 r.

częściowego ubezwłasnowolnienia, jednak nie przychylnono się do tego wniosku. Również jego opiekun odmówił podjęcia działania w tej sprawie. W 2006 r. z inicjatywy prawnika skarżący został przebadany przez niezależnego psychiatrę, który uznał, że diagnoza schizofrenii była nieprawidłowa. Zdaniem psychiatry pobyt skarżącego w domu pomocy społecznej miał bardzo szkodliwy wpływ na jego zdrowie.

Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał, że postanowienie o umieszczeniu skarżącego w placówce bez uzyskania jego uprzedniej zgody było nieważne w świetle bułgarskiego prawa. Stanowiło to samo w sobie dla Trybunału podstawę dla stwierdzenia, że pozbawienie wolności skarżącego było niezgodne z art. 5 ust. 1 EKPC. W związku z art. 5 ust. 4 EKPC rząd nie wykazał, aby istniał krajowy środek prawny dający skarżącemu bezpośrednią możliwość kwestionowania zgodności z prawem umieszczenia w domu opieki społecznej ani też nie wykazał dalszego wdrażania takiego środka. Sądy nie były zaangażowane w sprawę, a prawodawstwo krajowe nie przewidywało automatycznej okresowej kontroli sądowej kwestii umieszczenia w takiej placówce. Co więcej, ponieważ umieszczenie skarżącego w placówce nie było uznane za pozbawienie wolności w świetle prawa bułgarskiego, nie było na gruncie przepisów krajowych środków prawnych, które umożliwiałyby zakwestionowanie zgodności z prawem takiego umieszczenia jako pozbawienia wolności. Naruszono więc art. 5 ust. 4. Ponieważ skarżący nie mógł skorzystać z żadnego prawa do odszkodowania z tytułu bezprawnego pozbawienia wolności, ETPC stwierdził również naruszenie art. 5 ust. 5.

Prawo RE i prawo Unii przewidują ochronę prawną przeciwko pozbawieniu wolności. Artykuł 5 ust. 1 EKPC oraz art. 6 Karty praw podstawowych UE gwarantują wolność osobistą i – zgodnie z wyjaśnieniami do Karty – zawierają takie same prawa⁵⁸⁵. Zgodnie z prawem RE i prawem Unii decyzja o pozbawieniu osoby wolności musi być podjęta „zgodnie z procedurą przewidzianą

585 Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych, Dz.U. C 303/17 z 14.12.2007.

prawem⁵⁸⁶. Pozbawienie wolności musi być zawsze spójne z celami określonymi w art. 5 ust. 1 EKPC i art. 6 Karty praw podstawowych UE⁵⁸⁷.

Więźniom przysługuje prawo dostępu do sądu w celu zakwestionowania pozbawienia wolności. Aby możliwe było zapewnienie praktycznego i skutecznego dostępu do sądu, więźniowie mogą być uprawnieni do pomocy obrońcy i bezpłatnej pomocy prawnej. **W świetle prawa RE** w przypadku osób tymczasowo aresztowanych w art. 5 ust. 3 EKPC wymaga się, aby osoby z zarzutami karnymi „zostały niezwłocznie doprowadzone przed sąd lub inny organ” w celu wydania postanowienia o ich zatrzymaniu lub zwolnieniu w oczekiwaniu na proces, jak również wymaga się zapewnienia rozsądnego terminu procesu. Przepis ten ma na celu zapewnienie ochrony przed niewłaściwym traktowaniem oraz nieuzasadnionym ingerowaniem w wolność jednostki.

Co do pojęcia „niezwłocznie” ETPC stwierdził, że każda zwłoka powyżej czterech dni stanowi okres zbyt długi⁵⁸⁸. Niemniej nawet okres krótszy niż cztery dni może nie być zgodny z wymogiem niezwłoczności, jeżeli szczególnie okoliczności sprawy uzasadniają szybsze postawienie przed sądem⁵⁸⁹.

Przykład: W sprawie *Hassan i in. przeciwko Francji*⁵⁹⁰ dziewięciu skarżących było podejrzanych o piractwo. Skarżący zostali zatrzymani i aresztowani przez francuskie wojsko oraz zabrani do Francji samolotem wojskowym. Znajdowali się pod nadzorem władz francuskich przez cztery dni i ok. dwadzieścia godzin w jednym z przypadków oraz sześć dni i szesnaście godzin w innym przypadku, a dopiero po tym czasie zostali umieszczeni w aresz-

586 ETPC, *Tsarenko przeciwko Rosji*, nr 5235/09, 3 marca 2011 r., pkt 62.

587 ETPC, *L.B. przeciwko Belgii*, nr 22831/08, 2 października 2012 r., pkt 92, 101. Zob. także Rada Europy, Komitet Ministrów (2006), *Recommendation Rec(2006)2 on the European Prison Rules* [Zalecenie Rec(2006)2 w sprawie Europejskich Reguł Więziennych], a także: Rada Europy, Komitet Ministrów (2006), *Recommendation Rec(2006)13 to member states on the use of remand in custody, the conditions in which it takes place and the provision of safeguards against abuse* [Zalecenie Rec(2006)13 dla państw członkowskich w sprawie stosowania tymczasowego aresztowania, warunków w jakich się ono odbywa oraz zapewnienia zabezpieczeń przed nadużyciami].

588 ETPC, *McKay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 543/03, 3 października 2006 r., pkt 47. Por. ONZ, Komisja Praw Człowieka (2014), *General Comment No. 35 on Art. 9 (Liberty and Security)* [Komentarz ogólny nr 35 w sprawie art. 9 (Wolność i bezpieczeństwo)], 16 grudnia 2014 r., pkt 33 (stwierdzający, że zwłoka powyżej 48 godzin powinna należeć do „absolutnie wyjątkowych”).

589 ETPC, *Gutsanovi przeciwko Bułgarii*, nr 34529/10, 15 października 2013 r., pkt 154 i 159.

590 ETPC, *Hassan i in. przeciwko Francji*, nr 46695/10 i 54588/10, 4 grudnia 2014 r.

cie policyjnym na 48 godzin i doprowadzeni przed sędziego śledczego, który zadecydował o objęciu ich dochodzeniem sądowym. Sześciu skarżących usłyszało następnie wyrok pozbawienia wolności.

W związku z art. 5 ust. 3 EKPC ETPC uznał, że kontekst aresztowania skarżących był „nadzwyczajny”: zatrzymanie miało miejsce 6000 km od terytorium lądowego Francji i odbywało się w sytuacji, w której władze Somalii nie miały możliwości przeprowadzenia procesu. Nic nie wskazywało na to, aby przekazywanie zajęło więcej czasu niż to konieczne. „Całkowicie wyjątkowe okoliczności” wyjaśniały czas pozbawienia wolności, jakiego doświadczyli skarżący między zatrzymaniem a przybyciem na terytorium lądowe Francji. Po przybyciu do Francji skarżący zostali zabrani do aresztu policyjnego na 48 godzin a nie niezwłocznie doprowadzeni do sędziego śledczego. Nic nie uzasadniało tej dodatkowej zwłoki. Artykuł 5 ust. 3 nie został stworzony po to, aby dać władzom „możliwość zintensyfikowania dochodzenia w celu przedstawienia formalnych zarzutów podejrzanym”. Doszło do naruszenia art. 5 ust. 3 EKPC.

Jeżeli tymczasowo aresztowany stanie przed sądem, musi dojść do faktycznego zbadania podstaw merytorycznych⁵⁹¹. Jeżeli sędzia podejmuje decyzję o dalszym aresztowaniu lub warunkowym zwolnieniu, musi należycie uwzględnić domniemanie niewinności, zbadać wszystkie fakty za zwolnieniem i przeciwko zwolnieniu oraz jasno określić swoją decyzję⁵⁹². Zasadność dalszego aresztowania, musi zostać oceniona w świetle faktów danej sprawy⁵⁹³. Nie jest zadaniem osoby zatrzymanej lub aresztowanej udowodnienie, że powinna ona zostać zwolniona⁵⁹⁴.

Dalsza ochrona przewidziana jest wymogiem „bezwłoczności” zawartym w art. 5 ust. 4 EKPC i art. 6 Karty praw podstawowych UE⁵⁹⁵. Zgodnie z art. 5 ust. 4 EKPC państwa mają obowiązek ustanowienia niezależnych procesów prawnych umożliwiających postawienie zatrzymanych przed sądem, który musi bezwłocznie stwierdzić legalność dalszego pozbawiania wolności.

591 ETPC, *Aquilina przeciwko Malcie*, nr 25642/94, 29 kwietnia 1999 r., pkt 47.

592 ETPC, *Bykov przeciwko Rosji*, nr 4378/02, 10 marca 2009 r., pkt 63.

593 ETPC, *Idalov przeciwko Rosji*, nr 5826/03, 22 maja 2012 r., pkt 139.

594 ETPC, *Bykov przeciwko Rosji*, nr 4378/02, 10 marca 2009 r., pkt 64.

595 *Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych*, Dz.U. 2007 C303/17.

Państwa członkowskie są zobowiązane do zapewnienia spełnienia następujących wymogów:

- decyzje w sprawie bezpłatnej pomocy prawnej i zastępstwa procesowego powinny być podejmowane szybko⁵⁹⁶;
- zatrzymany ma prawo do regularnego badania jego sprawy⁵⁹⁷;
- skarżący prawdopodobnie jest uprawniony do zastępstwa procesowego, aby mieć dostęp do sądu⁵⁹⁸;
- pomoc obrońcy, jeżeli jest to konieczne, powinna zostać opłacona przez państwo i musi być ona skuteczna (zob. **rozdział 4** odnośnie do prawa do porady, obrony i bycia reprezentowanym)⁵⁹⁹.

Artykuł 5 ust. 4 EKPC stanowi przepis *habeas corpus*. Wymaga on regularnego badania dalszego pozbawienia wolności i umożliwia osobie wymaganie od sądu rozpatrzenia, czy nadal istnieją podstawy do dalszego pozbawienia wolności. Legalność pozbawienia wolności w świetle art. 5 ust. 1 nie zwalnia państw z wymogu bezzwłocznej oceny przewidzianego art. 5 ust. 4⁶⁰⁰. Kwestia bezzwłoczności musi zostać oceniona w świetle okoliczności danej sprawy⁶⁰¹. Te same czynniki mają zastosowanie w odniesieniu do wymogu rozsądnego terminu przewidzianego art. 6 ust. 1 EKPC oraz art. 47 Karty praw podstawowych UE (zob. także **sekcję 7.2** odnośnie do kryterium stwierdzenia rozsądnego charakteru)⁶⁰². Bieg rozpoczyna się z chwilą złożenia wniosku o zwolnienie/wszczęcia postępowania, a kończy z chwilą wydania ostatecznej decyzji o legalności pozbawienia wolności skarżącego⁶⁰³. Wyjątkowo złożony charakter sprawy (np. ze względu na złożone kwestie medyczne lub dowodowe) nie zwalnia władz krajowych z obowiązku przestrzegania wymogu rozsądnego

596 ETPC, *L.R. przeciwko Francji*, nr 33395/96, 27 czerwca 2002 r., pkt 38.

597 ETPC, *M.H. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 11577/09, 22 października 2013 r., pkt 97–99.

598 ETPC, *Megyeri przeciwko Niemcom*, nr 13770/88, 12 maja 1992 r., pkt 23.

599 ETPC, *Magalhães Pereira przeciwko Portugalii*, nr 44872/98, 26 lutego 2002 r., pkt 54–63.

600 ETPC, *Douiieb przeciwko Niderlandom*, nr 31464/96, 4 sierpnia 1999 r., pkt 57.

601 ETPC, *Mooren przeciwko Niemcom*, nr 11364/03, 9 lipca 2009 r., pkt 106.

602 *Tamże*, pkt 106.

603 ETPC, *Rehbock przeciwko Słowenii*, nr 29462/95, 28 listopada 2000 r., pkt 85.

terminu⁶⁰⁴. Artykuł 5 ust. 4 dotyczy również postępowania, które nie spowodowałyby ustania pozbawienia wolności skarżącego, ale skutkowałyby zmianą formy pozbawienia wolności, np. przeniesieniem ze szpitala do więzienia⁶⁰⁵.

W świetle prawa Unii, chociaż nie zostało to określone wprost w treści art. 6 Karty praw podstawowych UE, wyjaśnienia do Karty potwierdzają, że art. 6 gwarantuje wszystkie prawa określone w art. 5 EKPC. Oznacza to, że orzecznictwo ETPC jest istotne dla wykładni art. 6, ponieważ artykułowi temu nadaje się takie samo znaczenie i zakres jak art. 5 EKPC.

Rada Europy oraz Unia Europejska stworzyły instrumenty służące temu, aby ułatwiać umożliwianie więźniom odbycie wyroku w państwie ich pochodzenia⁶⁰⁶. Stworzono również normy służące promowaniu i usprawnieniu alternatywnych form wymierzania kary⁶⁰⁷. Więźniowie nie powinni być

---

604 ETPC, *Frasik przeciwko Polsce*, nr 22933/02, 5 stycznia 2010 r., pkt 63.

605 ETPC, *Kuttner przeciwko Austrii*, nr 7997/08, 16 lipca 2015 r., pkt 36–38.

606 Rada Europy, *Konwencja o przekazywaniu osób skazanych*, CETS nr 112, 1983; Rada Europy, *Protokół dodatkowy do Konwencji o przekazywaniu osób skazanych*, CETS nr 167, 1997; *Decyzja ramowa Rady 2008/909/WSiSW z dnia 27 listopada 2008 r. o stosowaniu zasady wzajemnego uznawania do wyroków skazujących na karę pozbawienia wolności lub inny środek polegający na pozbawieniu wolności – w celu wykonania tych wyroków w Unii Europejskiej*, Dz.U. L 327 z 5.12.2008 zmieniona decyzją ramową 2009/299/WSiSW Dz.U. 2009 L 81. Zob. także ETPC, *Somogyi przeciwko Węgrom*, nr 5770/05, 11 stycznia 2011 r., pkt 22 (skarżący spędził w więzieniu więcej czasu niż powinien po przekazaniu jego wyroku).

607 Rada Europy, *Convention on the supervision of conditionally sentenced or conditionally released offenders* [Konwencja o nadzorze nad warunkowo skazanymi i warunkowo zwolnionymi], CETS nr 51, 1964; *Decyzja ramowa Rady 2009/829/WSiSW z dnia 23 października 2009 r. w sprawie stosowania przez państwa członkowskie Unii Europejskiej zasady wzajemnego uznawania do decyzji w sprawie środków nadzoru stanowiących alternatywę dla tymczasowego aresztowania*, Dz.U. 2009 L 294; *Decyzja ramowa Rady 2008/947/WSiSW z dnia 27 listopada 2008 r. o stosowaniu zasady wzajemnego uznawania do wyroków i decyzji w sprawie zawieszenia lub warunkowego zwolnienia w celu nadzorowania przestrzegania warunków zawieszenia i obowiązków wynikających z kar alternatywnych*, Dz.U. 2008 L 337/102. Rada Europy, Komitet Ministrów (2010), *Recommendation Rec(2010)1 to member states on European Probation Rules* [Zalecenie Rec.(2010)1 do państw członkowskich w sprawie europejskich zasad zwolnienia warunkowego], 20 stycznia 2010 r.; Rada Europy, Komitet Ministrów (2000), *Recommendation Rec(2000)22 to member states on improving the implementation of the European rules on community sanctions and measure* [Zalecenie Rec(2000)22 dla państw członkowskich w sprawie poprawy wdrażania europejskich zasad sankcji i środków wspólnotowych], 29 listopada 2000 r.; Rada Europy, Komitet Ministrów (1992), *Recommendation Rec(92)16 to member states on the European rules on community sanctions and measures* [Zalecenie Rec(92)16 do państw członkowskich w sprawie europejskich zasad sankcji i środków wspólnotowych], 19 października 1992 r.

przetrzymani w areszcie tylko dlatego, że są obcokrajowcami⁶⁰⁸. W prawie Unii zgodnie z decyzją ramową w sprawie europejskiego nakazu aresztowania osoby mogą być przekazywane do innego państwa praktycznie automatycznie⁶⁰⁹. Z tego względu UE ustanowiła w dyrektywach prawa służące wzmocnieniu w państwach członkowskich praw do rzetelnego procesu (zob. powyżej).

8.3.3. Odszkodowanie za bezprawne zatrzymanie

Artykuł 5 ust. 5 EKPC ustanawia usankcjonowane przepisami prawo do odszkodowania dla osób, które zostały aresztowane lub zatrzymane z naruszeniem art. 5⁶¹⁰. Zgodnie z Wyjaśnieniami do Karty praw podstawowych UE prawa przewidziane w art. 5 EKPC są chronione poprzez art. 6 Karty.

Nie przewidziano prawa do otrzymania określonej kwoty odszkodowania⁶¹¹. Państwa dysponują szerokim marginesem uznania odnośnie do kwoty przewidzianej do wypłaty i mogą wymagać przedstawienia dowodu szkody⁶¹². Jednakże automatyczne zaliczanie całego okresu tymczasowego aresztowania na poczet kary nałożonej w związku z innym, niepowiązanym przestępstwem nie jest zgodne z prawem do odszkodowania zapisanym w art. 5 ust. 5⁶¹³. Ponadto przyznana kwota nie może być znacznie niższa niż kwoty, które ETPC zasądził w przeszłości w odniesieniu do podobnych naruszeń art. 5⁶¹⁴.

608 Rada Europy, Komitet Ministrów (2012), *Recommendation Rec(2012)12 to member states concerning foreign prisoners* [Zalecenie Rec(2012)12 do państw członkowskich dotyczące więźniów będących obcokrajowcami], 10 października 2012 r., pkt 13.2.b (rozwiązywanie trudności, z jakimi mogą mieć do czynienia tacy więźniowie, jak również ustanowienie podstawowych zasad dotyczących ich traktowania).

609 *Decyzja ramowa 2002/584/WSiSW* w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między państwami członkowskimi, Dz.U. 2002 L 190/1.

610 Zob. także Protokół nr 7 do EKPC, art. 3 (dotyczący odszkodowania w przypadku pomyłki sądowej).

611 ETPC, *Damian-Burueana i Damian przeciwko Rumunii*, nr 6773/02, 26 maja 2009 r., pkt 89.

612 ETPC, *Wassink przeciwko Niderlandom*, nr 12535/86, 27 września 1990 r., pkt 38.

613 ETPC, *Włoch przeciwko Polsce (nr 2)*, nr 33475/08, 10 maja 2011 r., pkt 32.

614 ETPC, *Cristina Boicenco przeciwko Mołdawii*, nr 25688/09, 27 września 2011 r., pkt 43.

8.4. Prawo środowiskowe

Najważniejsze kwestie

- Europejska Konwencja Praw Człowieka nie gwarantuje prawa do zdrowego środowiska naturalnego, ale prawa zapisane w EKPC - takie jak prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego - mogą być powoływane w sprawach dotyczących ochrony środowiska. Europejski Trybunał Praw Człowieka nie przewiduje *actio popularis* (spór sądowy w interesie publicznym) na rzecz ochrony środowiska.
- Unia Europejska przyjęła konwencję z Aarhus. Konwencja ta gwarantuje udział społeczeństwa w podejmowaniu decyzji w sprawach dotyczących środowiska i gwarantuje dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla osób fizycznych i NGO w sytuacji gdy dochodzi do naruszenia prawa ochrony środowiska lub postanowień konwencji.
- Przepisy krajowe ograniczające legitymację procesową niektórych NGO mogą stać w sprzeczności z prawem Unii.

Zgodnie z przyjętą definicją środowisko to zasoby naturalne, takie jak powietrze, woda, gleba, fauna i flora; mienie, które stanowi część dziedzictwa kulturowego; a także cechy charakterystyczne krajobrazu⁶¹⁵. Kwestie środowiskowe mogą wiązać się z prawami cywilnymi, politycznymi i społeczno-gospodarczymi. Prawo do zdrowego środowiska naturalnego jest także prawem zbiorowym, ponieważ zdrowe środowisko naturalne ma wpływ na społeczności - zarówno obecne, jak i przyszłe.

Przykładowo art. 1 konwencji ONZ z Aarhus przewiduje prawo obecnych i przyszłych pokoleń do życia w środowisku odpowiednim dla ich zdrowia i pomyślności⁶¹⁶. W konwencji przyjęto, że do osiągnięcia tych celów konieczne są tzw. „trzy filary”: dostęp do informacji, udział społeczeństwa i dostęp do wymiaru sprawiedliwości - tj. usuwanie przeszkód w dostępie do wymiaru sprawiedliwości, takich jak nadmierne koszty zaskarżania decyzji. W [sekcji 6.2](#) wska-

615 Rada Europy, *Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment* [Konwencja o odpowiedzialności cywilnej za szkody spowodowane działaniami niebezpiecznymi dla środowiska], CETS nr 150, 1993, art 2 ust. 10.

616 ONZ, Europejska Komisja Gospodarcza Narodów Zjednoczonych (EKG ONZ) (1998), *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters* [Konwencja o dostępie do informacji, udziale społeczeństwa w podejmowaniu decyzji oraz dostępie do [wymiaru] sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska], 25 czerwca 1998 r. Konwencja została ratyfikowana przez UE oraz wszystkie państwa członkowskie UE poza jednym (Irlandią).

zono, że przepisy dotyczące legitymacji procesowej mogą stanowić przeszkody proceduralne w dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Artykuł 9 konwencji z Aarhus wyszczególnia konkretne prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska (trzeci filar).

W świetle prawa RE w EKPC nie przewidziano prawa do zdrowego środowiska naturalnego, ale w orzecznictwie ETPC potwierdza się, że określone prawa gwarantowane przez EKPC są realizowane w sprawach dotyczących środowiska – na przykład art. 2 (prawo do życia)⁶¹⁷ i art. 8 (prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego)⁶¹⁸. Poważne zanieczyszczenie środowiska naturalnego może mieć wpływ na dobrostan osób fizycznych, uniemożliwiając im korzystanie z własnych domów, a tym samym w sposób negatywny oddziałując na ich życie prywatne i rodzinne⁶¹⁹.

Przykład: W sprawie *Tătar przeciwko Rumunii*⁶²⁰ skarżący zamieszkivali na obszarze mieszkalnym położonym w pobliżu fabryki zajmującej się wydobyciem rud złota dla kopalni. Wnieśli oni szereg skarg odnośnie do ryzyka, na jakie zostali narażeni w związku ze stosowaniem przez to przedsiębiorstwo procesu technologicznego z użyciem cyjanku sodu. W 2000 r., mimo że władze zapewniły skarżących o istnieniu wystarczających mechanizmów zabezpieczających, duże ilości skażonej wody wyciekły do kilku rzek przecinających teren kilku państw i wpływających na środowisko na tych obszarach. Skarżący podnieśli, że skażenie wywarło niekorzystny wpływ na ich zdrowie.

Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł, że art. 8 ma zastosowanie w sprawach dotyczących środowiska w sytuacji gdy zanieczyszczenie spowodowane jest bezpośrednio przez działalność państwa lub gdy na

617 Przykładowo ETPC, *Öneriyildiz przeciwko Turcji*, nr 48939/99, 30 listopada 2004 r., pkt 111–118 (odnośnie do proceduralnego aspektu art. 2).

618 Przykładowo ETPC, *Lopez Ostra przeciwko Hiszpanii*, nr 16798/90, 9 grudnia 1994 r., pkt 58; ETPC, *Taşkın i in. przeciwko Turcji*, nr 46117/99, 10 listopada 2004 r., pkt 126. Zob. także Rada Europy (2012), *Manual on Human Rights in the Environment* [Informator dotyczący praw człowieka w dziedzinie ochrony środowiska]. Zob. także Rada Europy, *Convention on the protection of the environment through criminal law* [Konwencja w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne], CETS nr 172, 1998 (zobowiązująca państwa strony do obciążenia przestępstw przeciwko środowisku odpowiedzialnością karną i współdziałania w zakresie ich ścigania).

619 ETPC, *Guerra i in. przeciwko Włochom*, nr 14967/89, 19 lutego 1998 r., pkt 60.

620 ETPC, *Tătar przeciwko Rumunii*, nr 67021/01, 27 stycznia 2009 r.

państwie spoczywa odpowiedzialność w związku z nieodpowiednią regulacją sektora prywatnego. Trybunał stwierdził, że władze rumuńskie nie dokonały wcześniej odpowiedniej oceny potencjalnego ryzyka, nie przekazały zainteresowanej społeczności odpowiednich informacji, ani nie doprowadziły do przerwania działalności przemysłowej po wystąpieniu zdarzenia. Doszło zatem do naruszenia art. 8. Chociaż art. 8 nie zawiera w swej treści żadnego wyraźnego wymogu proceduralnego, proces decyzyjny prowadzący do ingerencji musi być rzetelny i odbywać się z należytym poszanowaniem interesów jednostki gwarantowanych na mocy tego artykułu.

Jedynie społeczności szczególnie dotknięte mają prawo do udziału w procesie podejmowania decyzji w kwestiach środowiskowych. Nie przewidziano tu *actio popularis* – powództwa mającego na celu ochronę i egzekwowanie praw przysługujących społeczności (spór sądowy w interesie publicznym) – na rzecz ochrony środowiska⁶²¹.

Obiecujące praktyki

Propagowanie demokracji środowiskowej w praktyce

Litwa uplasowała się wysoko w kontekście Environmental Democracy Index (indeksu demokracji środowiskowej) – który służy do oceny krajów na podstawie uznanych w nich norm środowiskowych, uzyskując najlepszy ogólny wynik w indeksie prawnym. Społeczeństwo ma prawo do odwołania się od decyzji, w których odmówiono udzielenia informacji oraz do wysunięcia szerszego spektrum zarzutów w sytuacji gdy doszło do naruszenia praw lub wyrządzenia szkody. Litwa podjęła szereg kroków na rzecz ustanowienia praw na rzecz propagowania demokracji środowiskowej. Więcej informacji można znaleźć na stronie internetowej EDI.

Źródło: www.environmentaldemocracyindex.org/country/ltu.

W wyrokach ETPC znaleźć można odniesienia do międzynarodowych norm środowiskowych oraz praw gwarantowanych na mocy konwencji z Aarhus⁶²². Trybunał potwierdzał także znaczenie prawa dostępu do informacji przekazywanych przez rząd, gdy dane działania mogą wywoływać poważne skutki dla

621 ETPC, *Ilhan przeciwko Turcji*, nr 22277/93, 27 czerwca 2000 r., pkt 52–53.

622 ETPC, *Tătar przeciwko Rumunii*, nr 67021/01, 27 stycznia 2009 r., pkt 93, 101, 113–116 i 118.

zdrowia⁶²³. Bowiem w sytuacji gdy rząd angażuje się w niebezpieczną działalność o potencjalnie negatywnych skutkach dla zdrowia zainteresowanej społeczności, art. 8 wymaga ustanowienia skutecznych i dostępnych procedur umożliwiających rzeczonej społeczności uzyskanie wszelkich istotnych i odpowiednich informacji⁶²⁴. Europejski Trybunał Praw Człowieka zezwolił także na dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla stowarzyszeń, w sytuacji gdy skarżą się na konkretne i bezpośrednie zagrożenie dla majątku osobistego oraz stylu życia jego członków⁶²⁵.

Prawo do ochrony zdrowia jest także zapisane w art. 11 Europejskiej Karty Społecznej Rady Europy oraz zrewidowanej Karty Społecznej⁶²⁶. Zgodnie z Protokołem dodatkowym do tej Karty, który wszedł w życie w 1998 r., krajowe związki zawodowe i organizacje pracodawców, jak również określone europejskie związki zawodowe, organizacje pracodawców i międzynarodowe NGO, są uprawnione do wnoszenia skarg dotyczących naruszeń do Europejskiego Komitetu Praw Społecznych przeciwko państwom stronom protokołu. Ponadto krajowe NGO mogą kierować skargi, jeżeli zainteresowane państwo złoży oświadczenie w tym względzie.

W świetle prawa Unii art. 37 Karty praw podstawowych UE stanowi potwierdzenie, że wysoki poziom ochrony środowiska i poprawa jego jakości muszą być zintegrowane z politykami Unii⁶²⁷. Ponadto jak już wspomniano w innych częściach niniejszego podręcznika, art. 47 Karty praw podstawowych UE przewiduje prawo dostępu do wymiaru sprawiedliwości w odniesieniu do wszystkich praw wynikających z prawa Unii.

Dodatkowo, prawa dostępu do wymiaru sprawiedliwości zapisane są w przepisach wtórnego prawa Unii. Niektóre postanowienia konwencji z Aarhus można znaleźć w dyrektywie 2003/4/WE (filar dostępu do informacji), w dyrektywie 2003/35/WE (filar udziału społeczeństwa i filar dostępu do wymiaru sprawiedliwości) oraz w rozporządzeniu (WE) nr 1367/2006 (w sprawie

623 ETPC, *McGinley i Egan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 21825/93 i 23414/94, 9 czerwca 1998 r., pkt 101.

624 ETPC, *Giacomelli przeciwko Włochom*, nr 59909/00, 2 listopada 2006 r.

625 ETPC, *Gorraiz Lizarraga i in. przeciwko Hiszpanii*, nr 62543/00, 27 kwietnia 2004 r.

626 Rada Europy, *European Social Charter* [Europejska Karta Społeczna], CETS nr 35, 1961, oraz Rada Europy, *Revised Social Charter* [zrewidowana Karta Społeczna], CETS nr 163, 1996.

627 Zobacz też art. 3 ust. 3 TUE i art. 11 TFUE i 191 TFUE.

zastosowania konwencji z Aarhus do instytucji i organów UE)⁶²⁸. Przepisy dotyczące dostępu do wymiaru sprawiedliwości są obecnie wpisane w art. 10 dyrektywy w sprawie oceny oddziaływania na środowisko (OOŚ)⁶²⁹, która znajduje zastosowanie do szerokiego spektrum zdefiniowanych przedsięwzięć publicznych i prywatnych, a także art. 25 dyrektywy w sprawie emisji przemysłowych⁶³⁰.

Artykuł 11 OOŚ zobowiązuje państwa członkowskie do zapewnienia dostępu do procedury odwoławczej dla „zainteresowanej społeczności”, by zakwestionować „materialną lub proceduralną legalność” decyzji podlegających wymogom uczestnictwa na mocy OOŚ. W świetle art. 1 ust. 2 OOŚ „zainteresowana społeczność” oznacza „społeczeństwo, które jest lub może być dotknięte skutkami lub ma interes w procedurach”. Definicja ta obejmuje także NGO. Fakt, że zarówno konwencja z Aarhus, jak i odpowiednie dyrektywy UE wymagają od sądów krajowych, by uznawały roszczenia wniesione przez NGO stanowi odzwierciedlenie wspólnego interesu realizowanego przez to prawo⁶³¹.

---

628 Dyrektywa 2003/4/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2003 r. w sprawie publicznego dostępu do informacji dotyczących środowiska i uchylająca dyrektywę Rady 90/313/EWG, Dz.U. L 41; Dyrektywa 2003/35/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 maja 2003 r. przewidująca udział społeczeństwa w odniesieniu do sporządzania niektórych planów i programów w zakresie środowiska oraz zmieniająca w odniesieniu do udziału społeczeństwa i dostępu do wymiaru sprawiedliwości dyrektywę Rady 85/337/EWG i 96/61/WE, Dz.U. L 156; Rozporządzenie (WE) nr 1367/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 6 września 2006 r. w sprawie zastosowania postanowień Konwencji z Aarhus o dostępie do informacji, udziale społeczeństwa w podejmowaniu decyzji oraz dostępie do sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska do instytucji i organów Wspólnoty, Dz.U. L 264. Zob. także, TSUE, C-240/09, *Lesoochránárske zoskupenie VLK przeciwko Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, 8 marca 2011 r.

629 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/92/UE z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie oceny skutków wywieranych przez niektóre przedsięwzięcia publiczne i prywatne na środowisko, Dz.U. 2012 L 26, zmieniona Dyrektywą Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/52/UE z dnia 16 kwietnia 2014 r. zmieniającą dyrektywę 2011/52/UE w sprawie oceny wpływu wywieranego przez niektóre przedsięwzięcia publiczne i prywatne na środowisko, Dz.U. L 124.

630 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/75/UE z dnia 24 listopada 2010 r. w sprawie emisji przemysłowych (zintegrowane zapobieganie zanieczyszczeniom i ich kontrola), Dz.U. L 334.

631 Sprawy połączone, od C-128/09 do C-131/09, C-134/09 i C-135/09, *Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet i in., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois przeciwko Région wallonne*, 18 października 2011 r., pkt 44–46, 51. Odnośnie do legitymacji procesowej ogólnie, zob. Parlament Europejski, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Wewnętrznej (2012), *Standing up for your right(s) in Europe: A Comparative study on Legal Standing (Locus Standi) before the EU and Member States' Courts* [W obronie swoich praw w Europie: analiza porównawcza dotycząca legitymacji procesowej (locus standi) przed sądami UE i sądami państw członkowskich].

Przepisy krajowe, które ograniczają legitymację procesową NGO mogą stać w sprzeczności z celami dyrektywy OOS⁶³².

Przykład: W sprawie *Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV przeciwko. Bezirksregierung Arnberg* (sprawa Trianel)⁶³³, Trianel uzyskała zezwolenie na budowę i eksploatację elektrowni opalanej węglem kamiennym w Lünen. Proponowana elektrownia miała być zlokalizowana w pobliżu pięciu specjalnych obszarów ochrony zgodnie z dyrektywą siedliskową. NGO wystąpiła o uchylenie zezwolenia, podnosząc, że naruszało ono przepisy niemieckiej ustawy transponującej dyrektywę. Sąd niemiecki orzekł, że w świetle prawa niemieckiego NGO nie ma legitymacji do wniesienia skargi o naruszenie. Wniesienie odwołania do sądu możliwe jest jedynie wówczas, gdy prawa samej organizacji zostały naruszone. Sąd skierował do TSUE pytanie, czy stanowi to naruszenie przepisów OOS dotyczących dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej stwierdził, że z uwagi na to, że rozpatrywane ustawodawstwo wywodzi się z prawa Unii, na mocy którego ustanowiono wyraźne zobowiązania w tej dziedzinie, państwa członkowskie nie mogą wymagać, aby legitymacja procesowa organizacji ochrony środowiska uzależniona była od pojęcia praw jednostki.

Koszt złożenia skargi to powszechna przeszkoda w dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Zarówno przepisy prawa Unii, jak i postanowienia konwencji z Aarhus zobowiązują państwa członkowskie i państwa strony do zapewnienia, aby postępowania w dziedzinie ochrony środowiska były „niedyskryminacyjne ze względu na koszty”⁶³⁴. Sądy krajowe nie mogą rozpatrywać wszystkiego wyłącznie poprzez odniesienie do środków finansowych poszczególnych skarżących; muszą one wziąć pod uwagę szereg innych czynników, także to, czy skarżący ma uzasadnione szanse powodzenia, znaczenie sprawy dla skarżącego i dla ochrony środowiska, złożoność stosownych przepisów oraz to, czy

632 TSUE, C-263/08, *Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsforening przeciwko Stockholms kommun genom dess marknämnd*, 15 października 2009 r.

633 TSUE, C-115/09, *Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV przeciwko Bezirksregierung Arnberg*, 12 maja 2011 r.

634 ONZ, EKG (1998), *Konwencja z Aarhus o dostępie do informacji, udziale społeczności w podejmowaniu decyzji oraz dostępie do sprawiedliwości*, 25 czerwca 1998 r., art. 9 ust. 4 (przepisy dotyczące dostępu do wymiaru sprawiedliwości).

dostępne jest finansowanie ze środków publicznych lub inne systemy ochrony kosztów⁶³⁵. Poleganie na sądach w celu wykonania uprawnień sędziowskich w zakresie powstrzymania się od zasądzenia kosztów od strony przegrywającej tworzy sytuację niepewności prawa i nie transponuje skutecznie wymogów wynikających z prawa Unii⁶³⁶.

8.5. E-sprawiedliwość

Najważniejsze kwestie

- Technologia może zwiększać skuteczność i przejrzystość procesu sądowego i ułatwiać dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla osób fizycznych. Jednakże istnieje także ryzyko, że niektórym utrudni ona dostęp do wymiaru sprawiedliwości (na przykład osobom nieposiadającym dostępu do internetu), jeżeli całkowicie zastąpi tradycyjne procedury.
- Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej stwierdził, że „środki elektroniczne” nie mogą stanowić jedynych oferowanych środków dostępu do procedur, gdyż może to uniemożliwić niektórym osobom wykonywanie przysługujących im praw.

Technologia może zwiększać skuteczność i przejrzystość procesu sądowego i ułatwiać dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla osób fizycznych. Pojęcie e-sprawiedliwość obejmuje szerokie spektrum inicjatyw, takich jak korzystanie z poczty e-mail, składanie formularzy zgłoszenia roszczenia online, przekazywanie informacji online (w tym orzecznictwa), wykorzystywanie wideorozpraw i wideokonferencji, śledzenie rejestracji i postępów w sprawie online, a także uprawnienia sędziów lub innych decydentów w zakresie uzyskania dostępu do informacji drogą elektroniczną. W niniejszej sekcji przedstawiono zarys wymogów dotyczących e-sprawiedliwości, a następnie podano konkretne przykłady tego rodzaju inicjatyw funkcjonujących na gruncie prawa Unii.

635 Zobacz także TSUE, C-260/11, *The Queen, na wniosek Davida Edwardsa i Lilian Pallikaropoulos przeciwko Environment Agency i in.*, 11 kwietnia 2013 r., pkt 46.

636 TSUE, C-427/07, *Komisja Wspólnot Europejskich przeciwko Irlandii*, 16 lipca 2009 r., pkt 94. Zob. także TSUE, C-530/11, *Komisja Europejska przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*, 13 lutego 2014 r., pkt 54–58.

W świetle prawa RE EKPC nie ustanawia żadnych konkretnych wymogów dotyczących e-sprawiedliwości, ale wdrażanie inicjatyw w zakresie e-sprawiedliwości podlega zasadom dotyczącym dostępu do sądu i prawu do rzetelnego procesu sądowego na mocy art. 6 EKPC.

Przykład: W sprawie *Lawyer Partners a.s. przeciwko Słowacji*⁶³⁷ skarżąca, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, chciała złożyć ponad 70 000 powództw cywilnych w sprawie odzyskania wierzytelności. Z uwagi na olbrzymią liczbę wniosków, spółka nagrała je na DVD i przesłała do sądu wraz z pismem wyjaśniającym. Chociaż prawo krajowe dopuszczało występowanie z roszczeniami w ten sposób, sąd odmówił ich zarejestrowania, uzasadniając to brakiem niezbędnego sprzętu. Skargę do trybunału konstytucyjnego oddalono, z uwagi na niedotrzymanie ustawowego terminu dwóch miesięcy na jej wniesienie.

Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazał, że gdyby skargi złożone przez spółkę wraz z dokumentacją dodatkową miały zostać wydrukowane, zajęłyby ponad 40 mln stron. W takich okolicznościach nie można uznać wyboru sposobu złożenia za nieodpowiedni. Prawo krajowe przewidywało możliwość wnoszenia powództwa drogą elektroniczną, a skarżąca spółka nie może być krytykowana za skorzystanie z tej możliwości. Odmowa zarejestrowania wniosków przez sądy stanowiła nieproporcjonalne ograniczenie prawa dostępu do sądu.

„Elektroniczny punkt kompleksowej obsługi”, koncepcja „one-stop-shop” i European e-Justice Portal umożliwiają obecnie osobom fizycznym wnoszenie drobnych roszczeń transgranicznych lub nakazów zapłaty online, zgodnie z odpowiednimi przepisami wtórnego prawa Unii. Rozporządzenie nr 1896/2006 ustanawiało postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty⁶³⁸. Postępowanie to służy upraszczaniu procedury rozpatrywania spraw o charakterze transgranicznym, dotyczących bezspornych roszczeń pieniężnych w sprawach cywilnych i handlowych. Europejski nakaz zapłaty jest uznawany i egzekwowany we wszystkich państwach członkowskich UE, z wyjątkiem Danii, bez konieczności oświadczenia o wykonalności. Umożliwia on wierzycielom zgłaszanie roszczeń bez potrzeby stawiennictwa w sadzie,

637 ETPC, *Lawyer Partners a.s. przeciwko Słowacji*, nr 54252/07 i in., 16 czerwca 2009 r.

638 Rozporządzenie (WE) nr 1896/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 12 grudnia 2006 r. ustanawiające postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty, Dz.U. L 399.

z wykorzystaniem ustandaryzowanych formularzy, które można wypełnić i przesać do właściwego sądu.

Zgodnie z rozporządzeniem (WE) nr 861/2007, dochodzenie roszczeń jest także możliwe za pośrednictwem e-Justice Portal w ramach postępowania w sprawie drobnych roszczeń. Takie rozwiązanie ma na celu poprawę i uproszczenie procedur w sprawach cywilnych i karnych, związanych z roszczeniami o wartości nieprzekraczającej 2000 EUR⁶³⁹. Postępowanie w sprawie drobnych roszczeń ma zastosowanie do wszystkich państw członkowskich UE, z wyjątkiem Danii. Jest to procedura pisemna - chyba że sąd uzna za konieczne zorganizowanie rozprawy⁶⁴⁰. W ramach tego postępowania ustanawiane są terminy obowiązujące dla stron oraz dla sądu, aby przyspieszyć rozstrzygnięcie sporu, przy czym ma zastosowanie do roszczeń pieniężnych i niepieniężnych. Orzeczenie uzyskane w wyniku takiego postępowania podlega, co do zasady, automatycznemu uznaniu i wykonaniu w innym państwie członkowskim.

Rozwój wideokonferencji i wideorozpraw także może pomóc w usprawnieniu wymiaru sprawiedliwości. Przykładowo europejski nakaz nadzoru pozwala państwom członkowskim na wydawanie nakazów nadzoru w przypadku zwalniania z aresztu podejrzanych lub oskarżonych w oczekiwaniu na proces, aby pozostawali pod nadzorem w swoich państwach zamieszkania⁶⁴¹. Artykuł 19 ust. 4 przewiduje, że tele- i wideokonferencje mogą być stosowane, jeżeli prawo krajowe wymaga, aby wydające państwo członkowskie przesłuchało oskarżonego przed zmianą środków nadzoru lub wydaniem nakazu

---

639 Rozporządzenie (WE) nr 861/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 lipca 2007 r. ustanawiające europejskie postępowanie w sprawie drobnych roszczeń, OJ 2007 L 199.

640 Rozporządzenie (WE) nr 861/2007, art. 5 ust. 1.

641 Temat ten będzie szerzej omawiany w nadchodzącym sprawozdaniu FRA na temat sposobów praktycznego wdrażania przepisów prawa Unii dotyczących przekazywania osób tymczasowo aresztowanych.

aresztowania. Zastosowanie wideokonferencji do rozpraw jest rozwiązaniem propagowanym także w innych instrumentach UE⁶⁴².

Obiecujące praktyki

Wizualizacja wyroków: narzędzie online ułatwiające dostęp do wymiaru sprawiedliwości

Ministerstwo Sprawiedliwości Zjednoczonego Królestwa zostało uhonorowane podczas rozdania międzynarodowych nagród komunikacji wizualnej (International Visual Communications Awards) za stworzenie interaktywnego przewodnika mającego pomóc obywatelom zrozumieć proces wydawania wyroku – „you be the judge [teraz ty bądź sędzią]”. Wspomniane narzędzie służy ułatwieniu dostępu do wymiaru sprawiedliwości poprzez zapoznanie obywateli z procedurami sądowymi poza rzeczywistą salą sądową.

Źródło: FRA (2012), *Fundamental rights: challenges and achievements in 2011 – FRA Annual report [Prawa podstawowe: wyzwania i osiągnięcia w 2011 r. – sprawozdanie roczne FRA]*, s. 207.

Jednakże nie każdy może mieć dostęp do technologicznych nowinek, a więc ważne jest, aby funkcjonowały one równoległe z tradycyjnymi. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej potwierdził, że procedury dostępne wyłącznie „drogą elektroniczną” mogą uniemożliwić niektórym osobom korzystanie z przysługujących im praw⁶⁴³.

642 Decyzja ramowa Rady 2009/829/WSiSW z dnia 23 października 2009 r. w sprawie stosowania przez państwa członkowskie Unii Europejskiej zasady wzajemnego uznawania do decyzji w sprawie środków nadzoru stanowiących alternatywę dla tymczasowego aresztowania, Dz.U. L 294. Zob. także Dyrektywa 2012/29/UE, art. 17; Akt Rady z dnia 29 maja 2000 r. ustanawiający Konwencję o wzajemnej pomocy w sprawach karnych pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej., Dz.U. 2000 C 197, art. 10; Rozporządzenie Rady (WE) nr 1206/2001 z dnia 28 maja 2001 r. w sprawie współpracy między sądami państw członkowskich przy przeprowadzaniu dowodów w sprawach cywilnych lub handlowych, Dz.U. L 174, art 10 ust. 4 i art. 17 ust. 4 (dążenie do poprawy, uproszczenia i przyspieszenia współpracu cooperation between courts in taking of evidence); Dyrektywa Rady 2004/80/WE z dnia 29 kwietnia 2004 r. odnosząca się do kompensaty dla ofiar przestępstw, Dz.U. L 261, art. 9 ust. 1; oraz Rozporządzenie (WE) nr 861/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 lipca 2007 r. ustanawiające europejskie postępowanie w sprawie drobnych roszczeń, art. 8 i art. 9 ust. 1.

643 TSUE, Sprawy połączone, C-317/08, C-318/08, C-319/08 i C-320/08, *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA*, 18 marca 2010 r., pkt 58.

Przykład: W sprawie *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA*⁶⁴⁴ przedmiotem rozważań TSUE były cztery połączone wnioski o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożone przez *Giudice di Pace di Ischia* odnośnie do klauzul, na mocy których obligatoryjna próba pojednania pozasądowego była warunkiem dopuszczalności skargi sądowej przed sądami krajowymi. Klauzule weszły w życie zgodnie z dyrektywą o usłudze powszechnej⁶⁴⁵. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej rozważał kwestię, czy tego rodzaju obowiązkowe odesłania były zgodne z zasadą skutecznej ochrony sądowej.

Postanowienie dotyczące obowiązkowych odesłań zostało omówione szczegółowo w [sekcji 2.4.2](#). Przedstawiając rozważania w tej sprawie TSUE zauważył także, że wykonywanie praw zapisanych w dyrektywie o usłudze powszechnej mogłoby być w praktyce niemożliwe lub znacznie utrudnione dla części obywateli – w szczególności tych nieposiadających dostępu do internetu – jeżeli procedura ta mogłaby być dostępna wyłącznie drogą elektroniczną.

644 TSUE, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, *Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA*, 18 marca 2010 r., pkt 67.

645 Dyrektywa 2002/22/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 7 marca 2002 r. w sprawie usługi powszechnej i związanych z sieciami i usługami łączności elektronicznej praw użytkowników, Dz.U. L 108.

Dodatkowe lektury

Rozdział 1

Anagnostou, D. (2013), *ECHR; Implementing Strasbourg's judgment on domestic policy* [„ETPC; Wykonanie wyroku Trybunału w Strasburgu dotyczącego polityki wewnętrznej”], Edinburgh, Edinburgh University Press.

Brillat, R. (2009), „The European Social Charter” [„Europejska Karta Społeczna”], w: Alfredsson, G. et al. (red.), *International Human Rights Monitoring Mechanisms*, Leiden, Martinus Nijhoff.

Bratza, N. (2013), „The European Convention on Human Rights and the Charter of Fundamental Rights of the European Union: a process of mutual enrichment” [„Europejska Konwencja Praw Człowieka i Karta praw podstawowych UE: proces wzajemnego wzbogacania”], w: Rosas, A. et al (red.), *Court of Justice and construction of Europe: analyses and perspectives on sixty years of case-law*, The Hague, T.M.C. Asser Press.

Carrera, S., De Somer, M. and Petkova, B. (2012), „The Court of Justice of the European Union as a Fundamental Rights Tribunal – Challenges for the Effective Delivery of Fundamental Rights in the Area of Freedom, Security and Justice” [„Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej jako sąd ds. praw podstawowych – wyzwania dla skutecznego realizowania praw podstawowych w obszarze wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości”], *Liberty and Security in Europe Papers*, Centre for European Policy Studies, nr. 49.

CJEU, *Reflets*, dokument dostępny pod adresem: http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7063/.

Coutron, L. and Picheral, C. (red.) (2012), *Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne et Convention européenne des droits de l'homme*, Brussels, Bruylant.

Craig, P. (2010), *The Lisbon Treaty. Law, Politics, and Treaty Reform* [„Traktat lizboński. Prawo, polityka i reforma traktatu”], Oxford, Oxford University Press.

Francioni, F. (2007), *Access to Justice as a Human Right* [„Dostęp do wymiaru sprawiedliwości jako prawo człowieka”], New York, Oxford University Press.

Klamert, M. (2014), *The Principle of Loyalty in EU Law* [„Zasada lojalności w prawie Unii”], Oxford, Oxford University Press.

Lavranos, N. (2013), „The ECJ's Judgments in Melloni and Åkerberg Fransson: Un ménage à trois difficulté” [„Wyroki ETS w sprawach Melloni i Åkerberg Fransson: Un ménage à trois difficulté”, *European Law Reporter*, nr 4, s. 133–141.

Meyer, J. (red.) (2014), *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, 4th Edition, Baden-Baden, Nomos.

Pech, L. (2010), „A Union founded on the Rule of Law: Meaning and Reality of the Rule of Law as Constitutional Principle of EU Law” [„Unia oparta na zasadzie praworządności: znaczenie i realia praworządności jako konstytucyjnej zasady prawa Unii”], *European Constitutional Law Review*, tom 6, nr 3, s. 359–396.

Stricker, A. (2010), *Die Bedeutung der Europäischen Menschenrechtskonvention und der gemeinsamen Verfassungsüberlieferungen für den Grundrechtsschutz der Europäischen Union*, Frankfurt am Main, Peter Lang.

Timmermans, C. (2013), „Fundamental rights protection in Europe before and after accession of the European Union to the European Convention on Human Rights” [„Ochrona praw podstawowych w Europie przed i po przystąpieniu Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”], w: van Dijk, P., van Roosmalen, M. et al (red.), *Fundamental Rights and Principles*, Antwerp, Intersentia.

United Nations Development Programme (2005), „Programming for Justice: Access for All: A Practitioner’s Guide to a Human Rights-Based Approach to Access to Justice” [„Programowanie dla wymiaru sprawiedliwości: dostęp dla wszystkich: praktyczny przewodnik po podejściu do dostępu do wymiaru sprawiedliwości opartym a prawach człowieka”, Bangkok, UNDP.

Rozdział 2

Adams, S. i Parras, F.J. (2013), „The European Stability Mechanism through the legal meanderings of Union’s constitutionalism: Comment on Pringle” [„Europejski Mechanizm Stabilności poprzez prawne meandry unijnego konstytucjonalizmu”], *European Law Review*, tom 8, nr 6, s. 848–865.

Benöhr, I. (2014), „Collective Redress in the Field of European Consumer Law” [„Zbiorowe dochodzenie roszczeń w dziedzinie europejskiego prawa konsumenckiego”], *Legal Issues of Economic Integration*, tom 14, nr 3, s. 243–256.

De Palo, G. i Trevor, M. (2012), *EU Mediation Law and Practice* [„Prawo mediacji w UE i praktyka”], Oxford, Oxford University Press.

Doobay, A. (2013), „The right to a fair trial in light of the recent ECtHR and CJEU case-law” [„Prawo do rzetelnego procesu w świetle najnowszego orzecznictwa ETPC i TSUE”], *ERA Forum*, tom 14, nr 2, s. 251–262.

Flattery, J. (2010), „Balancing efficiency and justice in EU competition law: elements of procedural fairness and their impact on the right to a fair hearing” [„Równoważenie skuteczności i sprawiedliwości w unijnym prawie konkurencji: elementy proceduralnej sprawiedliwości oraz ich wpływ na prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy”], *Competition Law Review*, tom 7, nr 1, s. 53–58.

FRA, *Charterpedia* dokument dostępny pod adresem: http://infoportal.fra.europa.eu/InfoPortal/infobaseFrontEndCountryHome.do?btnCountryLinkHome_1.

FRA (2012), *Bringing rights to life: The fundamental rights landscape of the European Union* [„Realizacja praw: prawa podstawowe w porządku prawnym w Unii Europejskiej”], Luxembourg, Publications Office.

Galetta, D. (2010), *Procedural Autonomy of EU Member States: Paradise Lost?* [„Autonomia proceduralna państw członkowskich UE: raj utracony?“, Heidelberg, Springer.

Gilliaux, P. (2012), *Droit(s) européen(s) à un procès équitable*, Brussels, Bruylant.

Hodges, S. (2014), „Consumer ombudsmen: better regulation and dispute resolution” [„Rzecznik praw konsumenta: lepsza regulacja i rozwiązywanie sporów”], *ERA Forum*, tom 15, nr 4, s. 593–608.

Luzak, J. (2014), „Online consumer contracts” [„Umowy konsumenckie zawierane na odległość - online”], *ERA Forum*, tom 15, nr 3, s. 381–392.

Müller, L. F. (2015), *Richterliche Unabhängigkeit und Unparteilichkeit nach Art. 6 EMRK.: Anforderungen der Europäischen Menschenrechtskonvention und spezifische Probleme in den östlichen Europaratsstaaten*, Berlin, Duncker & Humblot.

Peers, S., Ward, A. et al (red.) (2013), *Commentary on Charter of Fundamental Rights* [„Komentarz do Karty praw podstawowych”], Oxford, Hart Publishing.

Polakiewicz, J. (2009–2010), „European Union action on procedural rights and the European Convention on Human Rights” [„Działanie UE w zakresie praw procesowych i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”], *Human Rights Law Journal*, tom 30, nr 1–2, s. 12–16.

Stürner, M., Inchausti Gascón, F., Caponi, R. (red.) (2014), *The Role of Consumer ADR in the Administration of Justice. New Trends in Access to Justice under EU Directive 2013/11* [„Rola ADR w sporach konsumenckich i zarządzaniu wymiarem sprawiedliwości. Nowe trendy w dostępie do wymiaru sprawiedliwości na mocy dyrektywy UE 2013/11”], Munich, Sellier.

Vitkauskas, D. i Dikov, G. (2012), *Protecting the right to a fair trial under the European Convention on Human Rights* [„Ochrona prawa do rzetelnego procesu sądowego na mocy Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”], Strasbourg, Council of Europe.

Wrbka, S. (2014), *European Consumer Access to Justice Revisited* [„Dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla konsumenta europejskiego - ponowna analiza”], Cambridge, Cambridge University Press.

Rozdziały 3 i 4

Cape, E., Namoradze, N., Smith, R. i Spronken, T. (2010), *Effective Criminal Defence in Europe* [„Skuteczna obrona w postępowaniach karnych w Europie”], Cambridge, Intersentia.

Mole, N. i Harby, C., Council of Europe (2007), „Le droit à un procès équitable: Un guide sur la mise en œuvre de l’Article 6 de la Convention européenne des Droits de l’Homme”, *Précis sur les droits de l’homme*, nr 3.

Council of Europe (2013), *Guide to a fair trial: civil limb* [„Przewodnik po rzetelnym procesie: sprawy cywilne”], Strasbourg, Council of Europe.

Council of Europe (2014), *Guide to a fair trial: criminal limb* [„Przewodnik po rzetelnym procesie: sprawy karne”], Strasbourg, Council of Europe.

Engström, J. (2011), „The Principle of Effective Judicial Protection after the Lisbon Treaty: Reflection in the light of case C-279/09 DEB” [„Zasada skutecznej ochrony sądowej po traktacie z Lizbony: refleksje w świetle wyroku w sprawie C-279/09 DEB”], *Review of European Administrative Law*, tom 4, nr 2, s. 53–68.

FRA (2015), *Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States* [„Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku - opinie i doświadczenia specjalistów odnośnie do uczestnictwa dzieci w cywilnych i karnych postępowaniach sądowych w 10 państwach członkowskich UE”], Luxembourg, Publications Office.

Grabewarter, C. i Pabel, K. (2012), *Europäische Menschenrechtskonvention*, 5th Edition, Munich, C.H. Beck.

Harris, D., O’Boyle, M., Warbrick, C. i Bates, E. (2014), *Law of the European Convention on Human Rights* [„Postanowienia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”] Oxford, Oxford University Press.

Kiraly, L. i Squires, N. (2011), „Legal aid in the EU: from the Brussels Convention of 1968 to the Legal Aid Directive of 2003” [„Pomoc prawna w UE: od konwencji brukselskiej z 1968 r. do dyrektywy w sprawie pomocy prawnej z 2003 r.”], *Coventry Law Journal*, tom 16, nr 2, s. 28–47.

Oliver, P. (2011), „Case C-279/09 DEB v. Germany” [„Sprawa C-279/09 DEB przeciwko Niemcom”], *Common Market Law Review*, tom 48, s. 2023–2040.

Rainey, B., Wicks, E. i Ovey, C. (2014), *The European Convention on Human Rights* [„Europejska Konwencja Praw Człowieka”], Oxford, Oxford University Publishing.

Sayers, D. (2014), „Protecting Fair Trial Rights in Criminal Cases in the European Union: Where does the Roadmap take Us?” [„Ochrona prawa do rzetelnego procesu w sprawach karnych w Unii Europejskiej: jaki kierunek wyznacza plan działania?”], *Human Rights Law Review*, tom 14, nr 4, s. 733–760.

Trechsel, S. (2005), *Human Rights in Criminal Proceedings* [„Prawa człowieka w postępowaniach karnych”], Oxford, Oxford University Press.

Rozdział 5

Biondi, A. i Farley, P. (2009), *The Right to Damages in European Law* [„Prawo do odszkodowania w prawie europejskim”], Alphen on the Rhine, Kluwer Law International.

Buyse, A. (2009), „Lost and Regained? Restitution as a remedy for human rights” [„Zagubione i odzyskane? Restytucja jako środek prawny służący poszanowaniu praw człowieka”], *Heidelberg Journal of International Law*, tom 68, s. 129–153.

Council of Europe (2013), *Guide to good practice in respect of domestic remedies* [„Przewodnik po dobrych praktykach w zakresie krajowych środków prawnych”], Strasbourg, Council of Europe.

De Hert, P. i Korenica, F. (2012), „The doctrine of equivalent protection: its life and legitimacy before and after the European Union’s accession to the European Convention on Human Rights” [„Doktryna równoważnej ochrony:

sytuacja i zasadność przed i po przystąpieniu Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”, *German Law Journal*, tom 13, nr 7, s. 874–895.

Gutman, K. (2011), „The evolution of the action for damages against the European Union and its place in the system of judicial protection” [„Ewolucja powództwa o odszkodowanie względem Unii Europejskiej i jego miejsce w systemie ochrony sądowej”], *Common Market Law Review*, tom 48, nr 3, s. 695–750.

Karpenstein, U. i Mayer, C. F. (2012), *Konvention zum Schutz der Menschenrechte und Grundfreiheiten: Kommentar*, München, C.H. Beck.

Keller, H. i Marti, C. (2013), „Interim Relief Compared: Use of Interim Measures by the UN Human Rights Committee and the European Court of Human Rights” [„Porównanie środków tymczasowych: stosowanie środków tymczasowych przez Komitet Praw Człowieka ONZ i Europejski Trybunał Praw Człowieka”], *Heidelberg Journal of International Law*, tom 73, s. 325–372.

Kuijjer, M. (2014), *Effective remedies as a fundamental right* [„Skuteczne środki prawne jako prawo człowieka”], Barcelona, Escuela Judicial Española & European Judicial Training Network.

Lenaerts, K., Maselis, I. i Gutman, K. (2014), *EU procedural law*, Oxford, Oxford University Press.

Le Sueur, A. (2012), „Designing Redress: Who Does it, How and Why?” [„Projektowanie dochodzenia roszczeń: kto to robi, jak i dlaczego?”], *Asia Pacific Law Review*, tom 20, nr 1, s. 17–44.

Mak, C. (2012), „Rights and Remedies – Article 47 EUCFR and Effective Judicial Protection in European Private Law Matters” [„Prawa i środki prawne – art. 47 Karty praw podstawowych UE i skuteczna ochrona sądowa w sprawach z dziedziny europejskiego prawa prywatnego”], *Amsterdam Law school Research Paper*, nr 2012–88.

Marguénaud, J.-P. (2012), *La cour européenne des droits de l’homme*, 6th edition, Paris, Dalloz.

McBride, J. (2009), *Access to justice for migrants and asylum-seekers in Europe* [„Dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla migrantów i osób ubiegających się o azyl w Europie”], European Committee on Legal Cooperation, Strasbourg, Council of Europe.

Peers, S. (2012), „Sanctions for infringement of EU law after the Treaty of Lisbon” [„Sankcje za naruszenia prawa Unii po traktacie z Lizbony”], *European Public Law*, tom 18, s. 33.

Peers, S. (2014), „Reconciling the Dublin system with European fundamental rights and the Charter” [„Pogodzenie systemu dublińskiego z europejskimi prawami podstawowymi i Kartą”], *ERA Forum*, tom 15, nr 4, s. 485–494.

Schlote, M. (2014), „The San Giorgio ‘cause of action’” [„Roszczenie San Giorio”], *British Tax Review*, nr 2, s. 103–113.

Van Gerven, W. (2000), „Of Rights, Remedies and Procedures” [„O prawach, środkach i procedurach”], *Common Market Law Review*, tom 37, wyd. 3, s. 501–36.

Wakefield, J. (2010), „Retrench and Reform: The Action for Damages” [„Kryzys i reforma: powództwo o odszkodowanie”], w: Eeckhout, P. i Tridimas, T. (red.), *Yearbook of European Law*, tom 28.

Ward, A. (2011), „National and EC Remedies under the EU Treaty; Limits and the Role of the ECHR” [„Krajowe i wspólnotowe środki prawne w świetle traktatu UE; ograniczenia i rola ETPC”], w: Barnard, C. i Odudu, O. (red.), *The Outer Limits of the Treaty*, Oxford, Hart Publishing.

Ward, A. (2012), „Damages under the EU Charter of Fundamental Rights” [„Odszkodowanie na gruncie Karty praw podstawowych UE”], *ERA Forum*, tom 12, nr 4, s. 589–611.

Rozdział 6

Balthasarv, S. (2010), „Locus Standi Rules for Challenge to Regulatory Acts by Private Applicants: the new Article 263(4)” [„Zasady dotyczące legitymacji procesowej w odniesieniu do zaskarżania aktów regulacyjnych przez prywatnych skarżących”], *European Law Review* tom 35, Nr 4, s. 542–550.

Carboni, N. (2014), „From quality to access to justice: Improving the Functioning of European Judicial Systems” [„Od jakości do dostępu do wymiaru sprawiedliwości: Poprawa funkcjonowania europejskich systemów sądownictwa”], *Civil and Legal Sciences*, tom 3, nr 4.

FRA (2011), *Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities*, Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w Europie: przegląd wyzwań i możliwości, Luxembourg, Publications Office.

M. Kloth (2010), *Immunities and the right of access to the court under Art. 6 of the European Convention on Human Rights* [„Immunitety a prawo dostępu do sądu na mocy art. 6 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka”], Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.

Nascimbene, B. (2009), „European judicial cooperation in criminal matters: what protection for individuals under the Lisbon Treaty?” [„Europejska współpraca sądowa w sprawach karnych: jaka ochrona dla obywateli po traktacie z Lizbony”], *ERA Forum*, tom 10, nr 3, s. 397–407.

Reich, N. (2013), *General Principles of EU Civil Law* [„Ogólne zasady unijnego prawa cywilnego”], Antwerp, Intersentia.

Rozdział 7

Edel, F. (2007), *The length of civil and criminal proceedings in the case law of the European Court of Human Rights* [„Czas trwania postępowań cywilnych i karnych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka”], Strasbourg, Council of Europe.

European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights* [„Czas trwania postępowań w państwach członkowskich Rady Europy na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka”], Strasbourg, Council of Europe.

Greer, S. (2006), *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects* [„Europejska Konwencja Praw Człowieka: osiągnięcia, problemy i perspektywy”], Cambridge, Cambridge University Press.

Henzelin, M. i Rordorf, H. (2014), „When Does the Length of Criminal Proceedings Become Unreasonable According to the European Court of Human Rights?” [„Kiedy czas trwania postępowania staje się nierozsądny według Europejskiego Trybunału Praw Człowieka?”], *New Journal of European Criminal Law*, tom 5, nr 1, s. 78-109.

Mahoney, P. (2004), „The right to a fair trial in criminal matters under Article 6 ECHR” [„Prawo do rzetelnego procesu w sprawach karnych w myśl art. 6 EKPC”], *Judicial Studies Institute Journal*, tom 4, nr 2, s. 107-129.

Meyer-Ladewig, J. (2011), *EMRK Europäische Menschenrechtskonvention – Handkommentar*, 3th Edition, Baden-Baden, Nomos.

Nicolas, M. (2012), *Le droit au délai raisonnable devant les juridictions pénales internationales*, Frankfurt am Main, Peter Lang.

Van Dijk, P., Van Hoof, G.J.H., Van Rijn, A. i Zwaak, L. (red.) (2006), *Theory and Practice of the European Convention on Human rights* [„Europejska Konwencja Praw Człowieka - teoria i praktyka”], Antwerp, Intersentia.

Rozdział 8

Bartlett, P. et al (red.) (2006), *Mental Disability and the European Convention on Human Rights* [„Niepełnosprawność umysłowa a Europejska Konwencja Praw Człowieka”], Leiden, Martinus Nijhoff.

Cojocariu, C. (2011), „Handicapping rules: The overly restrictive application of admissibility criteria by the European Court of Human Rights to complaints concerning disabled people” [„Przepisy hamujące: nadmiernie restrykcyjne stosowanie kryteriów dopuszczalności przez Europejski Trybunał Praw Człowieka w stosunku do skarg odnoszących się do osób niepełnosprawnych”], *European Human Rights Law Review*, nr 6, s. 686.

Contini, F. i Lanzara, G. (2014), *The Circulation of Agency in e-Justice* [„Obieg agencji w e-sprawiedliwości”], Dordrecht, Springer.

Council of Europe (2012), *Manual on Human Rights and the Environment* [„Podręcznik praw człowieka i środowiska”], Strasbourg, Council of Europe.

Easton, S. (2011), *Prisoners' rights: principles and practice* [„Prawa więźniów: zasady i praktyka“], Abingdon, Taylor & Francis.

FRA (2012), *Access to justice in cases of discrimination in the EU: Steps to further equality* [„Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach o dyskryminację w ramach unijnych kroków na rzecz dalszej równości“], Luxembourg, Publications Office.

FRA (2012), *Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems* [„Przymusowe umieszczenie w zakładzie i przymusowe leczenie osób z problemami psychicznymi“], Luxembourg, Publications Office.

FRA (2013), *Legal capacity of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems* [„Zdolność do czynności prawnych osób niepełnosprawnych intelektualnie oraz osób z problemami psychicznymi“] Luxembourg, Publications Office.

FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims* [„Ofiary przestępstw w UE: zakres i charakter pomocy dla ofiar“], Luxembourg, Publications Office.

FRA-ECtHR (2014), *Handbook on European law relating to asylum, borders and immigration* [„Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego azylu, granic i imigracji“], Luxembourg, Publications Office.

FRA-ECtHR (2015), *Handbook on European law relating to the rights of the child* [„Podręcznik europejskiego prawa dotyczącego praw dziecka“], Luxembourg, Publications Office.

Gavrielidis, T. (red.). (2014), *A victim-led criminal justice system: addressing the paradox* [„Wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych oparty na ofierze: omówienie paradoksu“], London, IARS Publications.

Gramatikov, M. and Klaming, L. (2011), „Getting divorced online: Procedural and outcome justice in online divorce mediation“ [„Rozwód online: proceduralny i wynikowy wymiar sprawiedliwości w ramach mediacji rozwodowej online“], *Journal of Law and Family Studies*, tom 13, nr 2, s. 1-30.

Harding, A. (2007), *Access to environmental justice: a comparative study* [„Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska“], London, Brill.

Lindsay, W.R., Taylor J.L., i Sturmey, P. (2004), *Offenders with Developmental Disabilities* [„Sprawcy upośledzeni rozwojowo“], Chichester, Wiley.

Londono, P. (2007), „Positive obligations, criminal procedure and rape cases“ [„Zobowiązania pozytywne, postępowanie karne i przypadki gwałtów“], *European Human Rights Law Review*, Nr 2, p.158–171.

Lupo, G. i Bailey, J. (2014), „Designing and Implementing e-Justice Systems: Some Lessons Learned from EU and Canadian Examples“ [„Projektowanie i wdrażanie systemów e-sprawiedliwość: niektóre wnioski w oparciu o przykłady z UE i Kanady“] *Laws*, tom 3, nr 2, s. 353–387.

Ng, G. (2013), „Experimenting with European Payment Order and of European Small Claims Procedure“ [„Eksperymenty z Europejskim Nakazem Zapłaty oraz Europejskim postępowaniem w sprawie drobnych roszczeń“], w: Contini, F. i Lanzara, G. (red.), *Building Interoperability for European Civil Proceedings online*, CLUEB Bologna.

Ochoa, J.C. (2013), *The Rights of Victims in Criminal Justice Proceedings for Serious Human Rights Violations* [„Prawa ofiar w postępowaniach karnych o poważne naruszenia praw człowieka“], Leiden, Martinus Nijhoff.

Pallemaerts, M. (2009), *The Aarhus Convention at ten. Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law*, Groningen, Europa Law Publishing.

Perlin, M. (2011), *International human rights and mental disability law: when the silenced are heard* [„Międzynarodowe prawa człowieka a prawa osób niepełnosprawnych: głos uciszanych“], New York, Oxford University Press.

Smith, R. (2014), *Digital delivery of legal services to people on low incomes* [„Świadczenie usług prawnych online na rzecz osób o niskich dochodach“], London, The Legal Education Foundation.

Starmer, K. (2014), „Human rights, victims and the prosecution of crime in the 21st century” [„Prawa człowieka, ofiary i ściganie przestępstw w XXI wieku”, *Criminal Law Review*, nr 11, s. 777–787.

Taylor, J.L. i Lindsay, W.R. (2010), „Understanding and treating offenders with learning disabilities: a review of recent developments” [„Zrozumienie i sposób traktowania sprawców upośledzonych rozwojowo: przegląd najnowszych zmian”], *Journal of Learning Disabilities and Offending Behaviour*, tom 1, nr 1, s. 6.

The Harris Review (2015), „Changing prisons, saving lives: report of the independent review into self-inflicted deaths in custody of 18-24 year olds” [„Zmiana w więzieniach, aby ratować życie: raport z niezależnego badania przypadków samobójstw w więzieniach, popełnianych przez 18–24-latków”], Command Paper 9087.

Van Zyl Smit, D. i Snacken, S. (2011), *Principles of European Prison Law and Policy: Penology and Human Rights Paperback*, Oxford, Oxford University Press.

Velicogna, M. Errera, A. i Derlange, S. (2013), „Building e-Justice in Continental Europe: The TéléRecours Experience in France” [„Budowanie e-sprawiedliwości w Europie: doświadczenia związane z TéléRecours we Francji”], *Utrecht Law Review*, tom 9, nr 1, s. 38–59.

Young, L. (2014), *The Young Review: Improving outcomes for young black and/or Muslim men in the Criminal Justice System* [„The Young Review: zwiększanie szans dla młodych czarnoskórych mężczyzn lub młodych muzułmanów w systemie wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych”, London, Barrow Cadbury Trust.

Orzecznictwo

Wybrane orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej

Prawo dostępu do sądu

ETPC

Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 4451/70, 21 lutego 1975 r.

Julius Kloiber Schlachthof GmbH i in. przeciwko Austrii, nr 21565/07, 21572/07, 21575/07 i 21580/07, 4 kwietnia 2013 r.

TSUE

Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet i in., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois przeciwko Région wallonne, Sprawy połączone C-128/09 do C-131/09, C-134/09 i C-135/09, 18 października 2011 r.

Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou przeciwko Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou, C-363/11, 19 grudnia 2012 r.

Valeri Hariev Bełow przeciwko CHEZ Elektro Bulgaria AD i in. (Bułgaria i Komisja Europejska w charakterze interwenientów), C-394/11, 31 stycznia 2013 r.

Niezawistość i bezstronność sądów

ETPC

Ibrahim Gürkan przeciwko Turcji, nr 10987/10, 3 lipca 2012 r.

Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie, nr 2312/08 i 34179/08, 18 lipca 2013 r.

TSUE

Chronopost SA and La Poste przeciwko Union française de l'express (UFEX) i in., Sprawy połączone C-341/06 P i C-342/06 P, 1 lipca 2008 r.

Graham J. Wilson przeciwko Ordre des avocats du barreau de Luxembourg, C-506/04, 19 września 2006 r.

Prawo do sprawiedliwego i jawnego [publicznego] rozpatrzenia sprawy

ETPC

Khrabrova przeciwko Rosji, nr 18498/04, 2 października 2012 r.

Užkauskas przeciwko Litwie, nr 16965/04, 6 lipca 2010 r.

Organy pozasądowe i alternatywne rozwiązywanie sporów

ETPC

Suda przeciwko Republice Czeskiej, nr 1643/06, 28 października 2010 r.

TSUE

Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, 18 marca 2010 r.

Pomoc prawna w postępowaniach innych niż karne

ETPC

Airey przeciwko Irlandii, nr 6289/73, 9 października 1979 r.

McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 46311/99, 7 maja 2002 r.

TSUE

DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland, C-279/09, 22 grudnia 2010 r.

Pomoc prawna w postępowaniach karnych

ETPC

Tsonyo Tsonnev przeciwko Bułgarii (nr 2), nr 2376/03, 14 stycznia 2010 r.

Twalib przeciwko Grecji, nr 24294/94, 9 czerwca 1998 r.

Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii, nr 32238/04, 6 listopada 2012 r.

Prawo do uzyskania porady prawnej, korzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach innych niż karne

ETPC

Anghel przeciwko Włochom, nr 5968/09, 25 czerwca 2013 r.

Bertuzzi przeciwko Francji, nr 36378/97, 13 lutego 2003 r.

Prawo do uzyskania porady prawnej, korzystania z pomocy obrońcy i pełnomocnika w postępowaniach karnych

ETPC

Aras przeciwko Turcji (nr 2), nr 15065/07, 18 listopada 2014 r.

Lagerblom przeciwko Szwecji, nr 26891/95, 14 stycznia 2003 r.

Lanz przeciwko Austrii, nr 24430/94, 31 stycznia 2002 r.

Pishchalnikov przeciwko Rosji, nr 7025/04, 24 września 2009 r.

Salduz przeciwko Turcji, nr 36391/02, 27 listopada 2008 r.

TSUE

Ordre des barreaux francophones et germanophone i in. przeciwko Conseil des ministres, C-305/05, 26 czerwca 2007 r.

Prawo do reprezentowania samego siebie

ETPC

Galstyan przeciwko Armenii, nr 26986/03, 15 listopada 2007 r.

Wymogi dotyczące skutecznego środka prawnego [odwoławczego]

ETPC

McFarlane przeciwko Irlandii, nr 31333/06, 10 września 2010 r.

Ramirez Sanchez przeciwko Francji, nr 59450/00, 4 lipca 2006 r.

Rotaru przeciwko Rumunii, nr 28341/95, 4 maja 2000 r.

Yarashonen przeciwko Turcji, nr 72710/11, 24 czerwca 2014 r.

TSUE

Brahim Samba Diouf przeciwko Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration, C-69/10, 28 lipca 2011 r.

Inuit Tapiriit Kanatami i in. przeciwko Parlamentowi Europejskiemu i Radzie Unii Europejskiej, C-583/11 P, 3 października 2013 r.

Sofiane Fahas przeciwko Radzie Unii Europejskiej, T-49/07, 7 grudnia 2010 r.

Przykłady konkretnych środków prawnych [odwoławczych]

ETPC

Ananyev i in. przeciwko Rosji, nr 42525/07 i 60800/08, 10 października 2012 r. (odszkodowanie)

Brosa przeciwko Niemcom, nr 5709/09, 17 kwietnia 2014 r.

Burdov przeciwko Rosji (nr 2), nr 33509/04, 15 stycznia 2009 r. (odszkodowanie)

TSUE

Andrea Francovich i Danila Bonifaci i in. przeciwko Republice Włoskiej, Sprawy połączone C-6/90 i C-9/90, 19 listopada 1991 r. (odszkodowanie)

Gebr. Weber GmbH przeciwko Jürgenowi Wittmerowi i Ingrid Putz przeciwko Medianess Electronics GmbH, Sprawy połączone, C-65/09 and C-87/09, 16 czerwca 2011 r. (wykonanie zobowiązania)

UPC Telekabel Wien GmbH przeciwko Constantin Film Verleih GmbH i Wega Filmproduktionsgesellschaft mbH, C-314/12, 27 marca 2014 r. (nakaz sądowy)

Ograniczenia w dostępie do wymiaru sprawiedliwości

ETPC

Bogdel przeciwko Litwie, nr 41248/06, 26 listopada 2013 r. (okresy przedawnienia)

C.G.I.L. i Cofferati (nr 2) przeciwko Włochom, nr 2/08, 6 kwietnia 2010 r. (immunitety)

Harrison Mckee przeciwko Węgrom, nr 22840/07, 3 czerwca 2014 r. (uzasadniony cel i proporcjonalność)

Klouvi przeciwko Francji, nr 30754/03, 30 czerwca 2011 r. (przeszkody w zakresie materiału dowodowego)

Maširević przeciwko Serbii, nr 30671/08, 11 lutego 2014 r. (nadmierny formalizm)

Poirot przeciwko Francji, nr 29938/07, 15 grudnia 2011 r. (nadmierny formalizm)

Stankov przeciwko Bułgarii, nr 68490/01, 12 lipca 2007 r. (koszty sądowe)

Yuriy Nikolayevich Ivanov przeciwko Ukrainie, nr 40450/04, 15 października 2009 r. (opóźnienie w wykonaniu prawomocnych wyroków)

TSUE

Galina Meister przeciwko Speech Design Carrier Systems GmbH, C-415/10, 19 kwietnia 2012 r. (przeszkody w zakresie materiału dowodowego)

Komisja Europejska przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, C-530/11, 13 lutego 2014 r. (koszty sądowe)

Q-Beef NV przeciwko Belgische Staat i Frans Bosschaert przeciwko Belgische Staat i in., Sprawy połączone C-89/10 i C-96/10, 8 września 2011 r. (terminy przedawnienia)

Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, 18 marca 2010 r. (uzasadniony cel i proporcjonalność)

Ustalenie całkowitego czasu trwania postępowania

ETPC

Malkov przeciwko Estonii, nr 31407/07, 4 lutego 2010 r. (karne)

Oršuš i in. przeciwko Chorwacji, nr 15766/03, 16 marca 2010 r. (inne niż karne)

Kryteria przy ustalaniu rozsądnego czasu trwania postępowania

ETPC

Matoń przeciwko Polsce, nr 30279/07, 9 czerwca 2009 r. (złożony charakter sprawy)

Mikulić przeciwko Chorwacji, nr 53176/99, 7 lutego 2002 r. (znaczenie sprawy dla skarżącego)

Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i in. przeciwko Portugalii, nr 56637/10 i in., 30 października 2014 r. (zachowanie organów krajowych)

Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2), nr 27455/06, 13 marca 2014 r. (zasady ogólne)

Veliyev przeciwko Rosji, nr 24202/05, 24 czerwca 2010 r. (zachowanie skarżącego)

TSUE

Ufficio IVA di Piacenza przeciwko Belvedere Costruzioni Srl., C-500/10, 29 marca 2012 r. (zasady ogólne)

Środki prawne [odwoławcze] przewlekłości postępowania

ETPC

Scordino przeciwko Włochom (nr 1), nr 36813/97, 29 marca 2006 r.

TSUE

Groupe Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej, C-58/12 P, 26 listopada 2013 r.

Osoby niepełnosprawne

ETPC

A.K. i L. przeciwko Chorwacji, nr 37956/11, 8 stycznia 2013 r.

Štukaturov przeciwko Rosji, nr 44009/05, 27 marca 2008 r.

Ofiary przestępstw

ETPC

Dink przeciwko Turcji, nr 2668/07 i in., 14 września 2010 r.

TSUE

Postępowanie karne przeciwko Marii Pupino, C-105/03, 16 czerwca 2005 r.

Więźniowie i osoby tymczasowo aresztowane

ETPC

Hassan i in. przeciwko Francji, nr 46695/10 i 54588/10, 4 grudnia 2014 r.

Stanev przeciwko Bułgarii, nr 36760/06, 17 stycznia 2012 r.

Prawo środowiskowe

ETPC

Tătar przeciwko Rumunii, nr 67021/01, 27 stycznia 2009 r.

TSUE

Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV przeciwko Bezirksregierung Arnsberg, C-115/09, 12 maja 2011 r.

E-sprawiedliwość

ETPC

Lawyer Partners a.s. przeciwko Słowacji, nr 54252/07 i in., 16 czerwca 2009 r.

TSUE

Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, 18 marca 2010 r.

Indeks

Orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej

<i>Åklagaren przeciwko Hansowi Åkerbergowi Franssonowi</i> , C-617/10 REC, 7 maja 2013 r.	21
<i>Andrea Francovich i Danila Bonifaci i in. przeciwko Republice Włoskiej</i> , Sprawy połączone C-6/90 i C-9/90, 19 listopada 1991 r.	103, 119
<i>Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Duret i in., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois przeciwko Région wallonne</i> , Sprawy połączone C-128/09 do C-131/09, C-134/09 i C-135/09, 18 października 2011 r.	25, 32, 202
<i>Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León przeciwko Anuntis Segundamano España SL</i> , C-413/12, 5 grudnia 2013 r.	28
<i>Association de médiation sociale przeciwko Union locale des syndicats CGT i in.</i> , C-176/12, 15 stycznia 2014 r.	20
<i>Baustahlgewebe GmbH przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich</i> , C-185/95 P, 17 grudnia 1998 r.	167
<i>Brahim Samba Diouf przeciwko Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration</i> , C-69/10, 28 lipca 2011 r.	103, 114
<i>Brasserie du Pêcheur SA przeciwko Bundesrepublik Deutschland i The Queen przeciwko Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd i in.</i> , Sprawy połączone C-46/93 i C-48/93, 5 marca 1996 r.	119, 120, 121

<i>Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV przeciwko Bezirksregierung Arnsberg,</i> 12 maja 2011 r.	173, 203
<i>Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura (CCIAA) di Cosenza przeciwko Grillo Star Srl,</i> C-443/09, 19 kwietnia 2012 r.	36
<i>CHEZ Razpredelenie Bulgaria AD przeciwko Komisja za zashtita ot diskriminatsia,</i> C-83/14, 16 lipca 2015 r.	142
<i>Chronopost SA and La Poste przeciwko Union française de l'express (UFEX) i in.,</i> Sprawy połączone C-341/06 P i C-342/06 P, 1 lipca 2008 r.	25, 43
<i>Courage Ltd przeciwko Bernard Crehan i Bernard Crehan przeciwko Courage Ltd i in.,</i> C-453/99, 20 września 2001 r.	120
<i>Cruciano Siragusa przeciwko Regione Sicilia - Soprintendenza Beni Culturali e Ambientali di Palermo,</i> C-206/13, 6 marca 2014 r.	21
<i>DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH przeciwko Bundesrepublik Deutschland,</i> C-279/09 22 grudnia 2010 r.	32, 63, 64, 69
<i>Dieter Krombach przeciwko André Bamberskiemu,</i> C-7/98, 28 marca 2000 r.	90
<i>Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförening przeciwko Stockholms kommun genom dess marknämnd,</i> C-263/08, 15 października 2009 r.	203
<i>Dorsch Consult Ingenieurgesellschaft mbH przeciwko Bundesbaugesellschaft Berlin mbH,</i> C-54/96, 17 września 1997 r.	36, 114
<i>Dr. Pamela Mary Enderby przeciwko Frenchay Health Authority i Secretary of State for Health,</i> C-127/92, 27 października 1993 r.	141
<i>Edilizia Industriale Siderurgica Srl (Edis) przeciwko Ministero delle Finanze,</i> C-231/96, 15 września 1998 r.	144
<i>Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou przeciwko Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou,</i> C-363/11, 19 grudnia 2012 r.	25, 36
<i>ET Agrokonsulting-04-Velko Stoyanov przeciwko Izpalnitelen direktor na Darzhaven fond Zemedelie - Razplashtatelna agentsia,</i> C-93/12, 27 czerwca 2013 r.	115
<i>Europese Gemeenschap przeciwko Otis NV i in.,</i> C-199/11, 6 listopada 2012 r.	31, 46
<i>Evropaiki Dynamiki – Proigmena Systemata Tilepikoinonion Pliroforikis kai Tilematikis AE przeciwko Europejskiemu Bankowi Inwestycyjnemu (EBI),</i> T-461/08, 20 września 2011 r.	110
<i>Flaminio Costa przeciwko E.N.E.L.,</i> C-6/64, 15 lipca 1964 r.	19

<i>Galina Meister przeciwko Speech Design Carrier Systems GmbH</i> , C-415/10, 19 kwietnia 2012 r.	128, 142
<i>Gebr. Weber GmbH przeciwko Jürgenowi Wittmerowi i Ingrid Putz przeciwko Medianess Electronics GmbH</i> , Sprawy połączone, C-65/09 and C-87/09, 16 czerwca 2011 r.	104, 122
<i>Gerhard Köbler przeciwko Republik Österreich</i> , C-224/01, 30 września 2003 r.	119, 121
<i>Graham J. Wilson przeciwko Ordre des avocats du barreau de Luxembourg</i> , C-506/04, 19 września 2006 r.	25, 40, 43
<i>GREP GmbH przeciwko Freistaat Bayern</i> , C-156/12, 13 czerwca 2012 r.	68
<i>Groupe Gascogne SA przeciwko Komisji Europejskiej</i> , C-58/12 P, 26 listopada 2013 r.	152, 158, 160, 168
<i>Guy Denuit i Betty Cordenier przeciwko Transorient - Mosaique Voyages et Culture SA.</i> , C-125/04, 27 stycznia 2005 r.	37
<i>Hoechst AG przeciwko Komisji Wspólnot Europejskich</i> , Sprawy połączone C-46/87 i C-227/88, 21 września 1989 r.	86
<i>Hristo Byankov przeciwko Glaven sekretar na Ministerstvo na vateshnite raboti</i> , C-249/11, 4 października 2012 r.	110
<i>Ian William Cowan przeciwko Skarbowi Państwa</i> , C-186/87, 2 lutego 1989 r.	187
<i>Imperial Chemical Industries Ltd przeciwko Komisji Europejskiej</i> , T-214/06, 5 czerwca 2012 r.	154
<i>Inuit Tapiriit Kanatami i in. przeciwko Parlamentowi Europejskiemu i Radzie Unii Europejskiej</i> , C-583/11 P, 3 października 2013 r.	20, 103, 110
<i>Jan Sneller przeciwko DAS Nederlandse Rechtsbijstand Verzekeringsmaatschappij NV</i> , C-442/12, 7 listopada 2013 r.	86
<i>Josef Köllensperger GmbH & Co. KG and Atzwanger AG przeciwko Gemeindeverband Bezirkskrankenhaus Schwaz</i> , C-103/97, 4 lutego 1999 r.	41
<i>Juan Carlos Sánchez Morcillo i María del Carmen Abril García przeciwko Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA</i> , C-169/14, 17 lipca 2014 r.	110
<i>Katarina Abrahamsson i Leif Anderson przeciwko Elisabet Fogelqvist</i> , C-407/98, 6 lipca 2000 r.	41
<i>Komisja Europejska przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej</i> , C-530/11, 13 lutego 2014 r.	127, 135, 204
<i>Komisja Wspólnot Europejskich przeciwko Irlandii</i> , C-427/07, 16 lipca 2009 r.	204
<i>Kükükdavecı przeciwko Swedex GmbH & Co. KG</i> , C-555/07, 19 stycznia 2010 r.	20

<i>Lesoochranárske zoskupenie VLK przeciwko Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky</i> , C-240/09, 8 marca 2011 r.....	202
<i>M. Helen Marshall przeciwko Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority</i> , C-271/91, 2 sierpnia 1993 r.....	121
<i>Marguerite Johnston przeciwko Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary</i> , C-222/84, 15 maja 1986 r.	107
<i>Merck Canada Inc. przeciwko Accord Healthcare Ltd i in.</i> , C-555/13, 3 lutego 2014 r.	37
<i>Mohamed Aziz przeciwko Caixa d’Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)</i> , C-415/11, 14 marca 2013 r.	109, 185
<i>Nils Draehmpaehl przeciwko Urania Immobilienservice OHG</i> , C-180/95, 22 kwietnia 1997 r.....	121
<i>Nóra Baczó i János István Vizsnyiczai przeciwko Raiffeisen Bank Zrt</i> , C-567/13, 12 lutego 2015 r.	28
<i>NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos przeciwko Netherlands Inland Revenue Administration</i> , C-26/62, 5 lutego 1963 r.	119
<i>Ordre des barreaux francophones et germanophone i in. przeciwko Conseil des ministres</i> , C-305/05, 26 czerwca 2007 r.....	84, 91
<i>Parti écologiste “Les Verts” przeciwko Parlamentowi Europejskiemu</i> , C-294/83, 23 kwietnia 1986 r.....	107
<i>Peterbroeck, Van Campenhout & Cie SCS przeciwko państwu belgijskiemu</i> , C-312/93, 14 grudnia 1995 r.....	110
<i>Pierre Corbiau przeciwko Administration des contributions</i> , C-24/92, 30 marca 1993 r.	40
<i>Postępowania karne przeciwko Emilowi Eredicsowi i Márii Vassné Sápi</i> , C-205/09, 21 października 2010 r.....	61
<i>Postępowania karne przeciwko Magatte Gueye i Valentinowi Salmerónowi Sánchezowi</i> , Sprawy połączone C-483/09 i C-1/10, 15 września 2011 r.....	61
<i>Postępowanie karne przeciwko Marii Pupino</i> , C-105/03, 16 czerwca 2005 r.....	172, 186
<i>Q-Beef NV przeciwko Belgische Staat i Frans Bosschaert przeciwko Belgische Staat i in.</i> , Sprawy połączone C-89/10 i C-96/10, 8 września 2011 r.	128, 144
<i>Quelle AG przeciwko Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände</i> , C-404/06, 17 kwietnia 2008 r.....	122

<i>Rewe-Zentralfinanz eG i Rewe-Zentral AG przeciwko Landwirtschaftskammer für das Saarland, Sprawa 33/76, 16 grudnia 1976 r.</i>	109, 185
<i>Rosalba Alassini przeciwko Telecom Italia SpA, Filomena Califano przeciwko Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono przeciwko Telecom Italia SpA i Multiservice Srl przeciwko Telecom Italia SpA, Sprawy połączone C-317/08 do C-320/08, 18 marca 2010 r.</i>	26, 60, 127, 132, 173, 207, 208
<i>Rosalba Palmisani przeciwko Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS), C-261/95, 10 lipca 1997 r.</i>	144
<i>Scarlet Extended SA przeciwko Société belge des auteurs, compositeurs et éditeurs SCRL (SABAM), C-70/10, 24 listopad 2011 r.</i>	123
<i>Shirley Preston i in. przeciwko Wolverhampton Healthcare NHS Trust i in. i Dorothy Fletcher i in. przeciwko Midland Bank plc, C-78/98, 16 maja 2000 r.</i>	121
<i>Sofiane Fahas przeciwko Radzie Unii Europejskiej, T-49/07, 7 grudnia 2010 r.</i>	103, 108
<i>Stefano Melloni przeciwko Ministerio Fiscal, C-399/11, 26 lutego 2013 r.</i>	50, 53, 101
<i>Texdata Software GmbH, C-418/11, 26 września 2013 r.</i>	68
<i>The Queen przeciwko Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd i in., C-213/89, 19 czerwca 1990 r.</i>	110
<i>The Queen, na wniosek Davida Edwardsa i Lilian Pallikaropoulos przeciwko Environment Agency i in., C -260/11, 11 kwietnia 2013 r.</i>	135, 204
<i>Thomas Pringle przeciwko Government of Ireland, Ireland i The Attorney General, C-370/12, 27 listopada 2012 r.</i>	31
<i>Trade Agency Ltd przeciwko Seramico Investments Ltd, C-619/10, 6 września 2012 r.</i>	31, 49, 68
<i>Ufficio IVA di Piacenza przeciwko Belvedere Costruzioni Srl, C-500/10, 29 marca 2012 r.</i>	151, 160
<i>Unibet (London) Ltd i Unibet (International) Ltd przeciwko Justitiekanslern, C-432/05, 13 marca 2007 r.</i>	32
<i>Unicaja Banco SA przeciwko José Hidalgo Rueda i in., Caixabank SA przeciwko Manuel María Rueda, Ledesma i in., Caixabank SA przeciwko José Labella Crespo i in. oraz Caixabank SA przeciwko Alberto Galán Luna i in., Sprawy połączone C-482/13, C-484/13, C-485/13, C-487/13, 21 stycznia 2015 r.</i>	109, 185
<i>Unión de Pequeños Agricultores przeciwko Radzie Unii Europejskiej, C-50/00 P, 25 lipca 2002 r.</i>	107, 110

<i>UPC Telekabel Wien GmbH przeciwko Constantin Film Verleih GmbH i Wega Filmproduktionsgesellschaft mbH</i> , C-314/12, 27 marca 2014 r.	104, 125
<i>Ute Reindl przeciwko Bezirkshauptmannschaft Innsbruck</i> , C-443/13, 13 listopada 2014 r.	132
<i>Valeri Hariev Belov przeciwko CHEZ Elektro Bulgaria AD i in. (Bułgaria i Komisja Europejska w charakterze interwenientów)</i> , C-394/11, 31 stycznia 2013 r.	25, 37
<i>Volker und Markus Schecke GbR i Hartmut Eifert przeciwko Land Hessen</i> , C-92/09 i C-93/09, 9 listopada 2010 r.	132
<i>Yassin Abdullah Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie Unii Europejskiej i Komisji Wspólnot Europejskich</i> , Sprawy połączone C-402/05 P i C-415/05 P, 3 września 2008 r.	107
<i>ZZ przeciwko Secretary of State for the Home Department</i> , C-300/11, 4 czerwca 2013 r.	48

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

<i>A przeciwko Chorwacji</i> , nr 55164/08, 14 października 2010 r.	184
<i>A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 100/1997/884/1096, 23 września 1998 r.	184
<i>A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 35373/97, 17 grudnia 2002 r.	66, 130, 145
<i>A.B. przeciwko Słowacji</i> , nr 41784/98, 4 marca 2003 r.	71
<i>A.K. i L. przeciwko Chorwacji</i> , nr 37956/11, 8 stycznia 2013 r.	171, 177
<i>A.K. przeciwko Lichtensteinowi</i> , nr 38191/12, 9 lipca 2015 r.	43
<i>A.T. przeciwko Luksemburgowi</i> , nr 30460/13, 9 kwietnia 2015 r.	88, 91, 97
<i>Abdollahi przeciwko Turcji</i> , nr 23980/08, 3 listopada 2009 r.	123
<i>Aerts przeciwko Belgii</i> , nr 25357/94, 30 lipca 1998 r.	67
<i>Airey przeciwko Irlandii</i> , nr 6289/73, 9 października 1979 r.	63, 64, 67, 72, 84, 85
<i>Al-Adsani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 35763/97, 21 listopada 2001 r.	146
<i>Albert i Le Compte przeciwko Belgii</i> , nr 7299/75 i 7496/76, 10 lutego 1983 r.	35
<i>Ališić i in. przeciwko Bośni i Hercegowinie, Chorwacji, Serbii, Słowenii i Byłej Jugosłowiańskiej Republiki Macedonii</i> , nr 60642/08, 16 lipca 2014 r. .	113
<i>Allan Jacobsson (nr 2) przeciwko Szwecji</i> , nr 16970/90, 19 lutego 1998 r.	50
<i>Al-Skeini i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 55721/07, 7 lipca 2011 r.	19

<i>Ananyev i in. przeciwko Rosji</i> , nr 42525/07 i 60800/08, 10 października 2012 r.	103, 118
<i>Anghel przeciwko Włochom</i> , nr 5968/09, 25 czerwca 2013 r.	81, 85
<i>Aquilina przeciwko Malcie</i> , nr 25642/94, 29 kwietnia 1999 r.	194
<i>Aras przeciwko Turcji (nr 2)</i> , nr 15065/07, 18 listopada 2014 r.	81, 93
<i>Artico przeciwko Włochom</i> , nr 6694/74, 13 maja 1980 r.	29, 78, 79, 94
<i>Ashingdane przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 8225/78, 28 maja 1985 r.	30, 130, 190
<i>Assanidze przeciwko Gruzji</i> , nr 71503/01, 8 kwietnia 2004 r.	157
<i>B. i P. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 36337/97 i 35974/97, 24 kwietnia 2001 r.	52
<i>Baggetta przeciwko Włochom</i> , nr 10256/83, 25 czerwca 1987 r.	158
<i>Bauer przeciwko Słowenii</i> , nr 75402/01, 9 marca 2006 r.	166
<i>Beaumartin przeciwko Francji</i> , nr 15287/89, 24 listopada 1994 r.	39
<i>Becker przeciwko Austrii</i> , nr 19844/08, 11 czerwca 2015 r.	51
<i>Běleš i in. przeciwko Republice Czeskiej</i> , nr 47273/99, 12 listopada 2002 r.	28, 138
<i>Belilos przeciwko Szwajcarii</i> , nr 10328/83, 29 kwietnia 1988 r.	33
<i>Benham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 19380/92, 10 czerwca 1996 r.	79
<i>Benthem przeciwko Niderlandom</i> , nr 8848/80, 23 października 1985 r.	34, 35
<i>Bertuzzi przeciwko Francji</i> , nr 36378/97, 13 lutego 2003 r.	81, 85
<i>Blake przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 68890/01, 26 września 2006 r.	155
<i>Boddaert przeciwko Belgii</i> , nr 12919/87, 12 października 1992 r.	159
<i>Bogdel przeciwko Litwie</i> , nr 41248/06, 26 listopada 2013 r.	128, 143
<i>Boulois przeciwko Luksemburgowi</i> , nr 37575/04, 3 kwietnia 2012 r.	30
<i>Brandstetter przeciwko Austrii</i> , nr 11170/84, 12876/87 i 13468/87, 28 sierpnia 1991 r.	48
<i>Breinesberger i Wenzelhuemer przeciwko Austrii</i> , nr 46601/07, 27 listopada 2012 r.	160
<i>Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 39846/98, 16 października 2001 r.	89
<i>Brosa przeciwko Niemcom</i> , nr 5709/09, 17 kwietnia 2014 r.	104, 123
<i>Buchholz przeciwko Niemcom</i> , nr 7759/77, 6 maja 1981 r.	163

<i>Budayeva i in. przeciwko Rosji</i> , nr 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 i 15343/02, 20 March 2008.....	111
<i>Burdov przeciwko Rosji (nr 2)</i> , nr 33509/04, 15 stycznia 2009 r.	117, 128
<i>Bykov przeciwko Rosji</i> , nr 4378/02, 10 marca 2009 r.	194
<i>C.G.I.L. i Cofferati (nr 2) przeciwko Włochom</i> , nr 2/08, 6 kwietnia 2010 r.	128, 145
<i>Cadiroğlu przeciwko Turcji</i> , nr 15762/10, 3 września 2013 r.	183
<i>Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 7819/77 i 7878/77, 28 czerwca 1984 r.	33, 35, 39, 40, 96
<i>Capuano przeciwko Włochom</i> , nr 9381/81, 25 czerwca 1987 r.	159, 163
<i>Chahal przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 22414/93, 15 listopada 1996 r.	114
<i>Chudun przeciwko Rosji</i> , nr 20641/04, 21 czerwca 2011 r.	165
<i>Ciorcan i in. przeciwko Rumunii</i> , nr 29414/09 i 44841/09, 27 stycznia 2015 r.	182
<i>Clinique des Acacias i in. przeciwko Francji</i> , nr 65399/01, 65406/01, 65405/01 i 65407/01, 13 października 2005 r.	48
<i>Cocchiarella przeciwko Włochom</i> , nr 64886/01, 29 marca 2006 r.	163
<i>Cordova przeciwko Włochom (nr 2)</i> , nr 45649/99, 30 stycznia 2003 r.	145
<i>Correia de Matos przeciwko Portugalii</i> , nr 48188/99, 15 listopada 2001 r.	101
<i>Costello-Roberts przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 13134/87, 25 marca 1993 r.	108, 183
<i>Cristina Boicenco przeciwko Mołdawii</i> , nr 25688/09, 27 września 2011 r.	197
<i>Croissant przeciwko Niemcom</i> , No. 13611/88, 25 września 1992 r.	76, 95, 101
<i>Czekalla przeciwko Portugalii</i> , nr 38830/97, 10 października 2002 r.	80, 94
<i>Damian-Burueana i Damian przeciwko Rumunii</i> , nr 6773/02, 26 maja 2009 r., pkt	197
<i>Daud przeciwko Portugalii</i> , nr 22600/93, 21 kwietnia 1998 r.	94
<i>Dayanan przeciwko Turcji</i> , nr 7377/03, 13 października 2009 r.	89, 96
<i>De Souza Ribeiro przeciwko Francji</i> , nr 22689/07, 13 grudnia 2012 r.	111
<i>Del Sol przeciwko Francji</i> , nr 46800/99, 26 lutego 2002 r.	66
<i>Deumeland przeciwko Niemcom</i> , nr 9384/81, 29 maja 1986 r.	159
<i>Diennet przeciwko Francji</i> , nr 18160/91, 26 września 1995 r.	52
<i>Dink przeciwko Turcji</i> , nr 2668/07 i in., 14 września 2010 r.	172, 183
<i>Dobbertin przeciwko Francji</i> , nr 13089/87, 25 lutego 1993 r.	155, 163
<i>Doorson przeciwko Niderlandom</i> , nr 20524/92, 26 marca 1996 r.	184
<i>Douiyeub przeciwko Niderlandom</i> , nr 31464/96, 4 sierpnia 1999 r.	195

<i>DRAFT - OVA a.s. przeciwko Słowacji</i> , nr 72493/10, 9 czerwca 2015 r.....	39
<i>Eckle przeciwko Niemcom</i> , nr 8130/78, 15 lipca 1982 r.	157, 160, 162
<i>Éditions Plon przeciwko Francji</i> , nr 58148/00, 18 sierpnia 2004 r.....	123
<i>Edwards przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 13071/87, 16 grudnia 1992 r.	45
<i>Engel i in. przeciwko Niderlandom</i> , nr 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72i 5370/72, 8 czerwca 1976 r.	29
<i>Er i in. przeciwko Turcji</i> , nr 23016/04, 31 lipca 2012 r.	18
<i>Ezeh i Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 39665/98 i 40086/98, 9 października 2003 r.	30
<i>Farcaş przeciwko Rumunii</i> , nr 32596/04, 30 września 2010 r.	176
<i>Fayed przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 17101/90, 21 września 1994 r.	146
<i>Ferrantelli i Santangelo przeciwko Włochom</i> , nr 19874/92, 7 sierpnia 1996 r.	161
<i>Ferrazzini przeciwko Włochom</i> , nr 44759/98, 12 lipca 2001 r.	30
<i>Fey przeciwko Austrii</i> , nr 14396/88, 24 lutego 1993 r.	43
<i>Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 22107/93, 25 lutego 1997 r.	38
<i>Frasik przeciwko Polsce</i> , nr 22933/02, 5 stycznia 2010 r.	196
<i>Fruni przeciwko Słowacji</i> , nr 8014/07, 21 czerwca 2011 r.	40
<i>Frydlender przeciwko Francji</i> , nr 30979/96, 27 czerwca 2000 r.	158
<i>Gäfgen przeciwko Niemcom</i> , nr 22978/05, 1 czerwca 2010 r.	183
<i>Galina Kostova przeciwko Bułgarii</i> , nr 36181/05, 12 listopada 2013 r.	34
<i>Galstyan przeciwko Armenii</i> , nr 26986/03, 15 listopada 2007 r.	82, 101
<i>García Ruiz przeciwko Hiszpanii</i> , nr 30544/96, 21 stycznia 1999 r.	49
<i>Gautrin i in. przeciwko Francji</i> , nr 21257/93, 20 maja 1998 r.	42
<i>George Kempers przeciwko Austrii</i> , nr 21842/93, sprawozdanie Komisji przyjęto 14 stycznia 1998 r.	90
<i>Giacomelli przeciwko Włochom</i> , nr 59909/00, 2 listopada 2006 r.	201
<i>Glaser przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 32346/96, 19 września 2000 r.	71
<i>Glor przeciwko Szwajcarii</i> , nr 13444/04, 30 kwietnia 2009 r.	176
<i>Gnahoré przeciwko Francji</i> , nr 40031/98, 19 września 2000 r.	71
<i>Goddi przeciwko Włochom</i> , nr 8966/80, 9 kwietnia 1984 r.	88
<i>Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 4451/70, 21 lutego 1975 r.	25, 28, 155, 190
<i>Gorraiz Lizarraga i in. przeciwko Hiszpanii</i> , nr 62543/00, 27 kwietnia 2004 r.	201
<i>Gorshkov przeciwko Ukrainie</i> , nr 67531/01, 8 listopada 2005 r.	175, 191

<i>Granger przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 11932/86, 28 marca 1990 r. ...	79
<i>Granos Organicos Nacionales S.A. przeciwko Niemcom</i> , nr 19508/07, 22 marca 2012 r.	67
<i>Gubkin przeciwko Rosji</i> , nr 36941/02, 23 kwietnia 2009 r.	162
<i>Guerra i in. przeciwko Włochom</i> , nr 14967/89, 19 lutego 1998 r.	199
<i>Guincho przeciwko Portugalii</i> , nr 8990/80, 10 lipca 1984.	155
<i>Gülmez przeciwko Turcji</i> , nr 16330/02, 20 maja 2008 r.	190
<i>Gurgurov przeciwko Mołdawii</i> , nr 7045/08, 16 czerwca 2009 r.	141
<i>Gutsanovi przeciwko Bułgarii</i> , nr 34529/10, 15 października 2013 r.	193
<i>Hadjianastassiou przeciwko Grecji</i> , nr 12945/87, 16 grudnia 1992 r.	49
<i>Håkansson i Stuesson przeciwko Szwecji</i> , nr 11855/85, 21 lutego 1990 r.	53
<i>Hansen przeciwko Norwegii</i> , nr 15319/09, 2 października 2014 r.	50
<i>Harrison Mckee przeciwko Węgrom</i> , nr 22840/07, 3 czerwca 2014 r.	127, 130, 131
<i>Hassan i in. przeciwko Francji</i> , nr 46695/10 i 54588/10, 4 grudnia 2014 r.	172, 193
<i>Henryk Urban i Ryszard Urban przeciwko Polsce</i> , nr 23614/08, 30 listopada 2010 r.	40
<i>Hermi przeciwko Włochom</i> [GC], nr 18114/02, 18 października 2006 r.	51
<i>Hirvisaari przeciwko Finlandii</i> , nr 49684/99, 27 września 2001 r.	50
<i>Hoholm przeciwko Słowacji</i> , nr 35632/13, 13 stycznia 2015 r.	166
<i>Hokkanen przeciwko Finlandii</i> , nr 19823/92, 23 września 1994 r.	165
<i>Hornsby przeciwko Grecji</i> , Nr 18357/91, 19 marca 1997 r.	45, 147
<i>İbrahim Gürkan przeciwko Turcji</i> , nr 10987/10, 3 lipca 2012 r.	25, 35, 41
<i>Idalov przeciwko Rosji</i> , nr 5826/03, 22 maja 2012 r.	194
<i>Iglin przeciwko Ukrainie</i> , nr 39908/05, 12 stycznia 2012 r.	96
<i>Ilhan przeciwko Turcji</i> , nr 22277/93, 27 czerwca 2000 r.	200
<i>Imbrioscia przeciwko Szwajcarii</i> , nr 13972/88, 24 listopada 1993 r.	93, 94
<i>Jabłoński przeciwko Polsce</i> , nr 33492/96, 21 grudnia 2000 r.	165
<i>Jama przeciwko Słowenii</i> , nr 48163/08, 19 lipca 2012 r.	153
<i>Janosevic przeciwko Szwecji</i> , nr 34619/97, 23 lipca 2002 r.	28
<i>Jodko przeciwko Litwie</i> , nr 39350/98, 7 września 1999 r.	49
<i>John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 18731/91, 8 lutego 1996 r.	88
<i>Jones i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 34356/06 i 40528/06, 14 stycznia 2014 r.	146

<i>Julius Kloiber Schlachthof GmbH i in. przeciwko Austrii</i> , nr 21565/07, 21572/07, 21575/07 i 21580/07, 4 kwietnia 2013 r.	25, 33
<i>Jussila przeciwko Finlandii</i> [GC], nr 73053/01, 23 listopada 2006 r.	50, 51
<i>Karahalios przeciwko Grecji</i> , nr 62503/00, 11 grudnia 2003 r.	148
<i>Kemmache przeciwko Francji (nr 1 i 2)</i> , nr 12325/86 i 14992/89, 27 listopada 1991 r.	167
<i>Khalfaoui przeciwko Francji</i> , nr 34791/97, 14 grudnia 1999 r.	28
<i>Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 35394/97, 12 maja 2000 r.	114
<i>Khrabrova przeciwko Rosji</i> , nr 18498/04, 2 października 2012 r.	26, 52
<i>Kijewska przeciwko Polsce</i> , nr 73002/01, 6 września 2007 r.	130, 134
<i>Kincses przeciwko Węgrom</i> , nr 66232/10, 27 stycznia 2015 r.	159
<i>Kirilova i in. przeciwko Bułgarii</i> , nr 42908/98, 44038/98, 44816/98 i 7319/02, 9 czerwca 2005 r.	118
<i>Klass i in. przeciwko Niemcom</i> , nr 5029/71, 6 września 1978 r.	107
<i>Kleyn i in. przeciwko Niderlandom</i> , nr 39343/98, 39651/98, 43147/98 i 46664/99, 6 maja 2003 r.	43
<i>Klouvi przeciwko Francji</i> , nr 30754/03, 30 czerwca 2011 r.	128, 140
<i>Kolevi przeciwko Bułgarii</i> , nr 1108/02, 5 listopada 2009 r.	183
<i>König przeciwko Niemcom</i> , nr 6232/73, 28 czerwca 1978 r.	29, 155, 157, 158
<i>Koottummel przeciwko Austrii</i> , nr 49616/06, 10 grudnia 2009 r.	51
<i>Krasuski przeciwko Polsce</i> , nr 61444/00, 14 czerwca 2005 r.	112
<i>Krčmář i in. przeciwko Republice Czeskiej</i> , nr 35376/97, 3 marca 2000 r.	48
<i>Kremzow przeciwko Austrii</i> , nr 12350/86, 21 września 1993 r.	51
<i>Kreuz przeciwko Polsce</i> , nr 28249/95, 19 czerwca 2001 r.	134
<i>Kudła przeciwko Polsce</i> , nr 30210/96, 26 października 2000 r.	107, 111, 113, 154, 167
<i>Kutic przeciwko Chorwacji</i> , nr 48778/99, 1 marca 2002 r.	31
<i>Kuttner przeciwko Austrii</i> , nr 7997/08, 16 lipca 2015 r.	196
<i>Kyprianou przeciwko Cyprowi</i> , nr 73797/01, 15 grudnia 2005 r.	42
<i>L.B. przeciwko Belgii</i> , nr 22831/08, 2 października 2012 r.	193
<i>L.R. przeciwko Francji</i> , nr 33395/96, 27 czerwca 2002 r.	195
<i>Lagerblom przeciwko Szwecji</i> , nr 26891/95, 14 stycznia 2003 r.	75, 81, 95
<i>Langborger przeciwko Szwecji</i> , nr 11179/84, 22 czerwca 1989 r.	40
<i>Lanz przeciwko Austrii</i> , nr 24430/94, 31 stycznia 2002 r.	82, 90

<i>Lawyer Partners a.s. przeciwko Słowacji</i> , nr 54252/07 i in., 16 czerwca 2009 r.	173, 205
<i>Lechner i Hess przeciwko Austrii</i> , nr 9316/81, 23 kwietnia 1987 r.	163
<i>Lithgow i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 i 9405/81, 8 lipca 1986 r.	33, 35
<i>Lopez Ostra przeciwko Hiszpanii</i> , nr 16798/90, 9 grudnia 1994 r.	199
<i>M. i in. przeciwko Włochom i Bułgarii</i> , nr 40020/03, 31 lipca 2012 r.	182
<i>M.C. przeciwko Bułgarii</i> , nr 39272/98, 4 grudnia 2003 r.	184
<i>M.H. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 11577/09, 22 października 2013 r.	195
<i>M.S.S. przeciwko Belgii i Grecji</i> , nr 30696/09, 21 stycznia 2011 r.	108
<i>Maaouia przeciwko Francji</i> , nr 39652/98, 5 października 2000 r.	30, 31
<i>Magalhães Pereira przeciwko Portugalii</i> , nr 44872/98, 26 lutego 2002 r.	195
<i>Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie</i> , nr 2312/08 i 34179/08, 18 lipca 2013 r.	25, 39
<i>Malkov przeciwko Estonii</i> , nr 31407/07, 4 lutego 2010 r.	151, 157
<i>Martinie przeciwko Francji</i> , nr 58675/00, 12 kwietnia 2006 r.	43
<i>Martins Moreira przeciwko Portugalii</i> , nr 11371/85, 26 października 1988 r.	155, 163, 166
<i>Maširević przeciwko Serbii</i> , nr 30671/08, 11 lutego 2014 r.	127, 138
<i>Matoń przeciwko Polsce</i> , nr 30279/07, 9 czerwca 2009 r.	151, 161
<i>Matter przeciwko Słowacji</i> , nr 31534/96, 5 lipca 1999 r.	180
<i>Mayzit przeciwko Rosji</i> , nr 63378/00, 20 stycznia 2005 r.	95
<i>McFarlane przeciwko Irlandii</i> , nr 31333/06, 10 września 2010 r.	103, 109, 168
<i>McGinley i Egan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 21825/93 i 23414/94, 9 czerwca 1998 r.	201
<i>McKay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 543/03, 3 października 2006 r.	193
<i>McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 46311/99, 7 maja 2002 r.	63, 72, 85
<i>Meftah i in. przeciwko Francji</i> , nr 32911/96, 35237/97, 44816/98 i 34595/97, 26 lipca 2002 r.	75, 95
<i>Megyeri przeciwko Niemcom</i> , nr 13770/88, 12 maja 1992 r.	92, 191, 195
<i>Mehmet Ümit Erdem przeciwko Turcji</i> , nr 42234/02, 17 lipca 2008 r.	183
<i>Melin przeciwko Francji</i> , nr 12914/87, 22 czerwca 1993 r.	102
<i>Menson przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 47916/99, 6 maja 2003 r.	183

<i>Micallef przeciwko Malcie</i> , nr 17056/06, 15 października 2009 r.	42
<i>Mikulić przeciwko Chorwacji</i> , nr 53176/99, 7 lutego 2002 r.	152, 166
<i>Milasi przeciwko Włochom</i> , nr 10527/83, 25 czerwca 1987 r.	158, 164
<i>Miragall Escolano i in. przeciwko Hiszpanii</i> , nr 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41787/98 i 41509/98, 25 maja 2000 r.	138
<i>Mirosław Orzechowski przeciwko Polsce</i> , nr 13526/07, 13 stycznia 2009 r.	72
<i>Mitev przeciwko Bułgarii</i> , nr 40063/98, 22 grudnia 2004 r.	160
<i>Moiseyev przeciwko Rosji</i> , nr 62936/00, 9 października 2008 r.	162
<i>Momčilović przeciwko Chorwacji</i> , nr 11239/11, 26 marca 2015 r.	56
<i>Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 9562/81 i 9818/82, 2 marca 1987 r.	50, 79
<i>Mooren przeciwko Niemcom</i> , nr 11364/03, 9 lipca 2009 r.	195
<i>Morice przeciwko Francji</i> , nr 29369/10, 23 kwietnia 2015 r.	42
<i>Mosley przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 48009/08, 10 maja 2011 r.	123
<i>MPP Golub przeciwko Ukrainie</i> , nr 6778/05, 18 października 2005 r.	143
<i>Nachova i in. przeciwko Bułgarii</i> , nr 43577/98 i 43579/98, 6 lipca 2005 r.	182
<i>Nenov przeciwko Bułgarii</i> , nr 33738/02, 16 lipca 2009 r.	72, 177
<i>Neumeister przeciwko Austrii</i> , nr 1936/63, 27 czerwca 1968 r.	157
<i>Norbert Sikorski przeciwko Polsce</i> , nr 17559/05, 22 października 2009 r.	168
<i>Öcalan przeciwko Turcji</i> , nr 46221/99, 12 maja 2005 r.	96
<i>Oleksandr Volkov przeciwko Ukrainie</i> , nr 21722/11, 9 stycznia 2013 r.	54
<i>Öneryıldiz przeciwko Turcji</i> , nr 48939/99, 30 listopada 2004 r.	199
<i>Orchowski przeciwko Polsce</i> , nr 17885/04, 22 października 2009 r.	168
<i>Oršuš i in. przeciwko Chorwacji</i> , nr 15766/03, 16 marca 2010 r.	151, 155
<i>Osman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 35394/94, 28 października 1998 r.	183
<i>Öztürk przeciwko Niemcom</i> , nr 8544/79, 21 lutego 1984 r.	30
<i>P. i S. przeciwko Polsce</i> , nr 57375/08, 30 października 2012 r.	182
<i>P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 56547/00, 16 października 2002 r.	66
<i>Pafitis i in. przeciwko Grecji</i> , nr 20323/92, 26 lutego 1998 r.	163
<i>Pakelli przeciwko Niemcom</i> , nr 8398/78, 25 kwietnia 1983 r.	76, 79
<i>Panovits przeciwko Cyprowi</i> , nr 4268/04, 11 grudnia 2008 r.	92, 98, 99
<i>Papachelas przeciwko Grecji</i> , nr 31423/96, 25 marca 1999 r.	160
<i>Papon przeciwko Francji (nr 2)</i> , nr 54210/00, 25 lipca 2002 r.	130

<i>Parlov-Tkalčić przeciwko Chorwacji</i> , nr 24810/06, 22 grudnia 2009 r.	38
<i>Perdigão przeciwko Portugalii</i> , nr 24768/06, 16 listopada 2010 r.	134
<i>Perks i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 25277/94, 25279/94, 25280/94, 25282/94, 25285/94, 28048/95 i 28456/95, 12 października 1999 r.	79
<i>Pescador Valero przeciwko Hiszpanii</i> , nr 62435/00, 17 czerwca 2003 r.	42
<i>Pham Hoang przeciwko Francji</i> , nr 13191/87, 25 września 1992 r.	78
<i>Philis przeciwko Grecji</i> , nr 16598/90, 1 lipca 1992 r.	101
<i>Piechowicz przeciwko Polsce</i> , nr 20071/07, 17 kwietnia 2012 r.	190
<i>Pierre-Bloch przeciwko Francji</i> , nr 24194/94, 21 października 1997 r.	30
<i>Pincová i Pinc przeciwko Republice Czeskiej</i> , nr 36548/97, 5 listopada 2002 r.	118
<i>Pishchalnikov przeciwko Rosji</i> , nr 7025/04, 24 września 2009 r.	82, 89, 97, 98
<i>Poirot przeciwko Francji</i> , nr 29938/07, 15 grudnia 2011 r.	127, 137
<i>Poiss przeciwko Austrii</i> , nr 9816/82, 23 kwietnia 1987 r.	155
<i>Pretto i in. przeciwko Włochom</i> , nr 7984/77, 8 grudnia 1983 r.	50
<i>Probstmeier przeciwko Niemcom</i> , nr 20950/92, 1 lipca 1997 r.	163, 164
<i>Procola przeciwko Luksemburgowi</i> , nr 14570/89, 28 września 1995 r.	43
<i>Quaranta przeciwko Szwajcarii</i> , nr 12744/87, 24 maja 1991 r.	77, 78, 79, 88
<i>R. D. przeciwko Polsce</i> , nr 29692/96 i 34612/97, 18 grudnia 2001 r.	76
<i>Radkov przeciwko Bułgarii (nr 2)</i> , nr 18382/05, 10 lutego 2011 r.	117
<i>Ramirez Sanchez przeciwko Francji</i> , nr 59450/00, 4 lipca 2006 r.	103, 113
<i>Ramsahai i in. przeciwko Niderlandom</i> , nr 52391/99, 15 maja 2007 r.	183
<i>Rantsev przeciwko Cyprówi i Rosji</i> , nr 25965/04, 7 stycznia 2010 r.	182
<i>Regent Company przeciwko Ukrainie</i> , nr 773/03, 3 kwietnia 2008 r.	57
<i>Rehbock przeciwko Słowenii</i> , nr 29462/95, 28 listopada 2000 r.	195
<i>Ringeisen przeciwko Austrii</i> , nr 2614/65, 16 lipca 1971 r.	84, 157, 161
<i>Rodrigues Da Silva i Hoogkamer przeciwko Niderlandom</i> , nr 50435/99, 31 stycznia 2006 r.	139
<i>Rotaru przeciwko Rumunii</i> , nr 28341/95, 4 maja 2000 r.	103, 106
<i>Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 28901/95, 16 lutego 2000 r.	48
<i>Ruiz-Mateos przeciwko Hiszpanii</i> , nr 12952/87, 23 czerwca 1993 r.	46, 48
<i>Rumour przeciwko Włochom</i> , nr 72964/10, 27 maja 2014 r.	183

<i>Rutkowski i in. przeciwko Polsce</i> , nr 72287/10, 13927/11 i 46187/11, 7 lipca 2012 r.	164
<i>S. przeciwko Szwajcarii</i> , nr 12629/87 i 13965/88, 28 listopada 1991 r.	89
<i>S.A. „Sotiris and Nikos Koutras ATTEE” przeciwko Grecji</i> , nr 39442/98, 16 listopada 2000 r.	138
<i>S.C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 60958/00, 15 czerwca 2004 r.	92
<i>Sacaleanu przeciwko Rumunii</i> , nr 73970/01, 6 września 2005 r.	148
<i>Saint-Paul Luxembourg S.A. przeciwko Luksemburgowi</i> , nr 26419/10, 18 kwietnia 2013 r.	130
<i>Sakhnovskiy przeciwko Rosji</i> , nr 21272/03, 2 listopada 2010 r.	89, 98
<i>Salabiaku przeciwko Francji</i> , nr 10519/83 i 10519/83, 7 października 1988 r.	140
<i>Salduz przeciwko Turcji</i> , nr 36391/02, 27 listopada 2008 r.	74, 81, 88
<i>Şaman przeciwko Turcji</i> , nr 35292/05, 5 kwietnia 2011 r.	99
<i>Santambrogio przeciwko Włochom</i> , nr 61945/00, 21 września 2004 r.	71
<i>Scordino przeciwko Włochom (nr 1)</i> , nr 36813/97, 29 marca 2006 r.	18, 148, 152, 156, 167
<i>Scuderi przeciwko Włochom</i> , nr 12986/87, 24 sierpnia 1993 r.	153
<i>Shtukaturov przeciwko Rosji</i> , nr 44009/05, 27 marca 2008 r.	171, 179
<i>Shulgin przeciwko Ukrainie</i> , nr 29912/05, 8 grudnia 2011 r.	138
<i>Siałkowska przeciwko Polsce</i> , nr 8932/05, 22 marca 2007 r.	71
<i>Silver i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75 i 7136/75, 25 marca 1983 r.	114
<i>Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i in. przeciwko Portugalii</i> , nr 56637/10 i in., 30 października 2014 r.	151, 164
<i>Somogyi przeciwko Węgrom</i> , nr 5770/05, 11 stycznia 2011 r.	196
<i>Sramek przeciwko Austrii</i> , nr 8790/79, 22 października 1984 r.	34
<i>Stanev przeciwko Bułgarii</i> , nr 36760/06, 17 stycznia 2012 r.	172, 191
<i>Stankiewicz przeciwko Polsce</i> , nr 46917/99, 6 kwietnia 2006 r.	136
<i>Stankov przeciwko Bułgarii</i> , nr 68490/01, 12 lipca 2007 r.	127, 134
<i>Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2)</i> , nr 27455/06, 13 marca 2014 r.	151, 159
<i>Staroszczyk przeciwko Polsce</i> , nr 59519/00, 22 marca 2007 r.	71, 85
<i>Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 68416/01, 15 lutego 2005 r.	71, 72, 85
<i>Stögmüller przeciwko Austrii</i> , nr 1602/62, 10 listopada 1969 r.	153
<i>Stubbings i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 22083/93 i 22095/93, 22 października 1996 r.	112, 143

<i>Suda przeciwko Republice Czeskiej</i> , nr 1643/06, 28 października 2010 r.....	26, 57
<i>Suominen przeciwko Finlandii</i> , nr 37801/97, 1 lipca 2003 r.....	49
<i>Süssmann przeciwko Niemcom</i> , nr 20024/92, 16 września 1996 r.....	156
<i>T. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 24888/94 i 24724/94, 16 grudnia 1999 r.....	84
<i>Taşkin i in. przeciwko Turcji</i> , nr 46117/99, 10 listopada 2004 r.....	199
<i>Tătar przeciwko Rumunii</i> , nr 67021/01, 27 stycznia 2009 r.....	173, 199, 200
<i>Taxquet przeciwko Belgii</i> , nr 926/05, 16 listopada 2010 r.....	49
<i>Tierce i in. przeciwko San Marino</i> , nr 24954/94, 24971/94, 24972/94, 25 lipca 2000 r.....	50
<i>Tolstoy Miloslavsky przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 18139/91, 13 lipca 1995 r.....	136
<i>Torreggiani i in. przeciwko Włochom</i> , nr 43517/09, 8 stycznia 2013 r.....	116
<i>Tripodi przeciwko Włochom</i> , nr 13743/88, 22 lutego 1994 r.....	94
<i>Tsarenko przeciwko Rosji</i> , nr 5235/09, 3 marca 2011 r.....	193
<i>Tsonyo Tsonev przeciwko Bułgarii (nr 2)</i> , nr 2376/03, 14 stycznia 2010 r.....	63, 76
<i>Twalib przeciwko Grecji</i> , nr 24294/94, 9 czerwca 1998 r.....	63, 77, 94
<i>Tychko przeciwko Rosji</i> , nr 56097/07, 11 czerwca 2015 r.....	156
<i>Unión Alimentaria Sanders SA przeciwko Hiszpanii</i> , nr 11681/85, 7 lipca 1989 r.....	162
<i>Užukauskas przeciwko Litwie</i> , nr 16965/04, 6 lipca 2010 r.....	26, 48
<i>V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 24888/94 i 24724/94, 16 grudnia 1999 r.....	84
<i>Valiulienė przeciwko Litwie</i> , nr 33234/07, 26 marca 2013 r.....	183
<i>Valová, Slezák i Slezák przeciwko Słowacji</i> , nr 44925/98, 1 czerwca 2004 r.....	51
<i>Vamvakas przeciwko Grecji (nr 2)</i> , nr 2870/11, 9 kwietnia 2015 r.....	94
<i>Van Mechelen i in. przeciwko Niderlandom</i> , nr 21363/93, 21364/93, 21427/93 i 22056/93, 23 kwietnia 1997 r.....	130
<i>Vayıç przeciwko Turcji</i> , nr 18078/02, 20 czerwca 2006 r.....	163
<i>Veliyev przeciwko Rosji</i> , nr 24202/05, 24 czerwca 2010 r.....	151, 162
<i>Vermeulen przeciwko Belgii</i> , nr 19075/91, 20 lutego 1996 r.....	48
<i>Vocaturu przeciwko Włochom</i> , nr 11891/85, 24 maja 1991 r.....	166
<i>VP Diffusion Sarl przeciwko Francji</i> , nr 14565/04, 26 sierpnia 2008 r.....	68
<i>Vučković i in. przeciwko Serbii</i> , nr 17153/11 oraz 29 innych spraw, 25 marca 2014 r.....	108

<i>Wassink przeciwko Niderlandom</i> , nr 12535/86, 27 września 1990 r.	197
<i>Weber przeciwko Szwajcarii</i> , nr 11034/84, 22 maja 1990 r.	30
<i>Wemhoff przeciwko Niemcom</i> , nr 2122/64, 27 czerwca 1968 r.	156, 157
<i>Werner przeciwko Austrii</i> , nr 21835/93, 24 listopada 1997 r.	48
<i>Wiesinger przeciwko Austrii</i> , nr 11796/85, 30 października 1991 r.	161, 162
<i>Winterwerp przeciwko Niderlandom</i> , nr 6301/73, 24 października 1979 r.	191
<i>Włoch przeciwko Polsce (nr 2)</i> , nr 33475/08, 10 maja 2011 r.	197
<i>X i Y przeciwko Chorwacji</i> , nr 5193/09, 3 listopada 2011 r.	180
<i>X i Y przeciwko Niderlandom</i> , nr 8978/80, 26 marca 1985 r.	182, 183
<i>X przeciwko Francji</i> , nr 18020/91, 31 marca 1992 r.	165
<i>Y. przeciwko Słowenii</i> , nr 41107/10, 28 maja 2015 r.	184
<i>Yagtzilar i in. przeciwko Grecji</i> , nr 41727/98, 6 grudnia 2001 r.	163
<i>Yaikov przeciwko Rosji</i> , nr 39317/05, 18 czerwca 2015 r.	160
<i>Yarashonen przeciwko Turcji</i> , nr 72710/11, 24 czerwca 2014 r.	103, 111
<i>Yevgeniy Petrenko przeciwko Ukrainie</i> , nr 55749/08, 29 stycznia 2015 r.	88
<i>Yuriy Nikolayevich Ivanov przeciwko Ukrainie</i> , nr 40450/04, 15 października 2009 r.	117, 128, 148
<i>Z i in. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu</i> , nr 29392/95, 10 maja 2001 r.	113, 182
<i>Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii</i> , nr 32238/04, 6 listopada 2012 r.	63, 77, 78
<i>Zehentner przeciwko Austrii</i> , nr 20082/02, 16 lipca 2009 r.	179
<i>Ziliberg przeciwko Mołdawii</i> , nr 61821/00, 1 lutego 2005 r.	29
<i>Zimmermann i Steiner przeciwko Szwajcarii</i> , nr 8737/79, 13 lipca 1983 r.	164
<i>Zumtobel przeciwko Austrii</i> , nr 12235/86, 21 września 1993 r.	54

Orzecznictwo Komisji Praw Człowieka ONZ

<i>Casanovas przeciwko Francji</i> , Komunikat nr 1514/2006, dostęp w dniu 28 października 2008 r.	134
<i>Czernin przeciwko Republice Czeskiej</i> , Komunikat nr 823/1998, dostęp w dniu 29 marca 2005 r.	45, 147

Wiele innych informacji na temat Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej jest dostępnych w Internecie. Można do nich dotrzeć poprzez stronę internetową FRA <http://fra.europa.eu>.

Więcej informacji na temat orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka można znaleźć na stronie internetowej Trybunału: echr.coe.int. Strona internetowa HUDOC zapewnia dostęp do wyroków i decyzji wydanych w języku angielskim i francuskim, tłumaczeń na inne języki, comiesięcznych biuletynów informacyjnych dotyczących orzecznictwa, komunikatów prasowych oraz innych informacji na temat pracy Trybunału.

JAK OTRZYMAĆ PUBLIKACJE UE

Publikacje bezpłatne:

- jeden egzemplarz:
w EU Bookshop (<http://bookshop.europa.eu>)
- kilka egzemplarzy (lub mapy, plakaty):
w przedstawicielstwach Unii Europejskiej (http://ec.europa.eu/represent_pl.htm)
w delegaturach Unii Europejskiej w krajach poza UE:
(http://eeas.europa.eu/delegations/index_pl.htm)
kontaktując się z Europe Direct (http://europa.eu/europedirect/index_pl.htm)
lub dzwoniąc pod numer 00 800 6 7 8 9 10 11 (numer bezpłatny w całej UE) (*).

(*) Informacje są udzielane nieodpłatnie, większość połączeń również jest bezpłatna (niektórzy operatorzy, hotele lub telefony publiczne mogą naliczać opłaty).

Publikacje płatne:

- w EU Bookshop (<http://bookshop.europa.eu>)

Jak uzyskać dostęp do publikacji Rady Europy

Wydawnictwo Rady Europy publikuje materiały dotyczące wszystkich zagadnień, jakimi zajmuje się ta organizacja, w tym: praw człowieka, nauk prawnych, ochrony zdrowia, etyki, polityki społecznej, ochrony środowiska, edukacji, kultury, sportu, młodzieży oraz ochrony zabytków. Książki i publikacje elektroniczne można znaleźć i zamówić spośród szerokiego katalogu dostępnego na stronie internetowej (<http://book.coe.int/>).

Wirtualna czytelnia umożliwia użytkownikom bezpłatne zapoznanie się zarówno z fragmentami najświeższych publikacji jak również z pełnym tekstem niektórych oficjalnych dokumentów.

Informacje o Radzie Europy, jak również pełne teksty Konwencji są dostępne na stronie internetowej Biura Traktatów: <http://conventions.coe.int/>.

Dostęp do wymiaru sprawiedliwości stanowi ważny element rządów prawa. Umożliwia on jednostkom ochronę przed przypadkami naruszania ich praw, dochodzenie odszkodowania za czyny niedozwolone, pociągnięcie do odpowiedzialności organów władzy wykonawczej oraz obronę w postępowaniu karnym. Niniejszy podręcznik stanowi podsumowanie najważniejszych zasad prawa europejskiego w dziedzinie dostępu do wymiaru sprawiedliwości, koncentrując się na kwestiach prawa karnego i cywilnego. Ma on na celu zwiększenie świadomości i poszerzenie wiedzy na temat istotnych norm prawnych ustanowionych przez Unię Europejską (UE) i Radę Europy, w szczególności poprzez orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC). Podręcznik ma pełnić funkcję praktycznego przewodnika dla sędziów, prokuratorów oraz prawników praktyków zaangażowanych w postępowania sądowe toczące się w UE oraz w państwach członkowskich Rady Europy, jak również osób współpracujących z podmiotami zajmującymi się wymiarem sprawiedliwości i dostępem do wymiaru sprawiedliwości, w tym organizacji pozarządowych (NGO) zaangażowanych w postępowania sądowe.

AGENCJA PRAW PODSTAWOWYCH UNII EUROPEJSKIEJ
Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Wiedeń – Austria
Tel. +43 (1) 580 30-60 - Fax +43 (1) 580 30-693
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu

**EUROPEJSKI TRYBUNAŁ PRAW CZŁOWIEKA
RADA EUROPY**
67075 Strasburg - Francja
Tel. +33 (0) 3 88 41 20 18 - Fax +33 (0) 3 88 41 27 30
echr.coe.int – publishing@echr.coe.int

